

Martin P. Nilsson, Die hellenistische Schule. München, C. H. Beck, 1955. Σελ. XII, 101, με 8 πίνακες.

Ἀπὸ τὸν καιρὸ πού ὁ Ziebarth ἔγραψε τὸ γνωστὸ του βιβλίον *Aus dem griechischen Schulwesen (1914⁹)* ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ σχολείου εἶχε ἐντελῶς παραμεληθῆ. Τώρα τελευταία ἄνω βγήκαν μαζί δύο δημοσιεύματα, γραμμένα ἀπὸ ἐπιστήμονες ἐξαιρετικούς, τὸ Γάλλο H. I. Marrου καὶ τὸ Σουηδὸν Martin Nilsson. Τοῦ Marrου τὸ ἔργο εἶναι, ὅπως δείχνει καὶ ὁ τίτλος του¹, γενικό, ἐνῶ τοῦ Nilsson περιερίζεται στὸ σχολεῖο τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, καὶ ἰδιαίτερα στὴν ὀργάνωσή του. Ὁ Nilsson θεωρεῖ, καὶ πολὺ ὀρθά, τὸ ἑλληνιστικὸ σχολεῖο μιὰν ἀπὸ τίς σημαντικότερες δημιουργίες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, πού βεβήθησε σημαντικὰ στὴ διατήρηση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀκόμα, στὴν Ἀνατολή, καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ τῶν Ἑλλήνων.

Προτοῦ ὁ συγγραφέας μὴ στὸ κύριο θέμα του, κάνει στὸ πρῶτο μέρος μιὰν ἀρκετὰ πλατιά ἐπισκόπηση τοῦ παλαιότερου σχολείου, στηριγμένος στὶς λειψὲς πληροφορίες πού συμπτωματικὰ μᾶς δίνουν οἱ φιλολογικὲς πηγές καὶ οἱ ἀγγειογραφίες στὸν πρῶτον 5^ο αἰῶνα. Στὰ σχολεῖα αὐτὰ—ἰδιωτικὰ ὅπωςδὴποτε—ἡ διδασκαλία περιοριζόταν, ἔξω ἀπὸ τὴν αὐτονόητη γιὰ τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνα γυμνασία τοῦ κορμιοῦ καὶ τῆ μουσική, στὸ διάβασμα καὶ στὸ γράψιμο, φαντάζομαι καὶ στὴν ἀριθμητική. Μὲ τὸ «δημοτικὸ» αὐτὸ σχολεῖο φαίνεται πὼς τελείωνε κάθε συστηματικὴ μόρφωση τῶν ἀγοριῶν—τὰ κορίτσια ἔμεναν κατὰ κανόνα ἀγράμματα· τουλάχιστον δὲν ἔχουμε καμιά, οὔτε ἄμεση οὔτε ἔμμεση, σχετικὴ μαρτυρία.

Προχωρώντας στὴν περὶ κλειὰ ἐποχὴ ὁ συγγραφέας πιστοποιεῖ καὶ ἐδῶ τὴν ἀπουσία ἐνὸς σχολείου γιὰ τοὺς ἐφήβους. Καὶ ἔμμος ἡ ἔντονη πνευματικὴ κίνηση τῆς Ἀθήνας στὰ χρόνια αὐτὰ—διδασκαλία τῶν σοφιστῶν, δημιουργία ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου, κλασσικὴ ἀττικὴ τραγωδία, κωμωδία κτλ.—προϋποθέτει ἓνα κοινὸ μορφωμένο πολὺ πιδ πλατιά καὶ πιδ βαθιά. Πιδ μορφώνονται οἱ ἔφηβοι, γιὰ νὰ γίνουν ἱκανοὶ νὰ παρακολουθήσουν τὰ ἀνώτερα μαθήματα ἐνὸς Πρωταγόρα κι' ἐνὸς Προδίκου, ἢ τοὺς λεπτοὺς συλλογισμοὺς ἐνὸς Σωκράτη;— γιὰ νὰ μὴ ρω-

¹ Histoire de l'éducation dans l'antiquité, 1950⁹.

τήσουμε πού και πώς μορφώθηκε ὁ Θουκυδίδης ἢ ὁ συγγραφέας τῆς Ψευδοξενοφώντειας Πολιτείας τῶν Ἀθηναίων.

Οἱ ἔφηβοι θὰ μορφωθοῦν στὰ γυμναστήρια, στὰ γυμνάσια—καὶ τὸ ὄνομα θὰ μείνῃ ὡς σήμερα γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς μέσης παιδείας σὲ ὅλο τὸ δυτικὸ κόσμο. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς ὄριμους Ἀθηναίους ἐνδιαφέρονται κάπως περισσότερο γιὰ τοὺς νέους, ἀντὶ νὰ περάσουν τὴν ὥρα τους στὴν ἀγορὰ καὶ στὰ κουρεῖα, πᾶνε στὰ γυμναστήρια, κι' ἐκεῖ ἀρχίζουν νὰ κουβεντιάζουν μεταξύ τους καὶ μὲ τοὺς νέους—στὰ διαλείμματα τῆς γυμναστικῆς τους—γιὰ ἐλα τὰ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ πολιτικὰ καὶ πνευματικὰ ζητήματα. Ἡ συνήθεια αὐτὴ ἐπιβάλλει σιγὰ σιγὰ στὰ γυμνάσια ν' ἀποκτήσουν κατάλληλους σκεπασμένους χώρους, ὅπου ἡ συζήτηση νὰ γίνεται πιὸ ἀνετη. Ὅπως δὲποτε, συστηματικὴ διδασκαλία δὲν ὑπάρχει· καθένας μιλεῖ γιὰ ἕπειο θέμα θέλει καὶ ὅπως θέλει· ἀπὸ τοὺς νέους ἀλλοῖ ἀκοῦν ἔσοι ποθοῦν μιὰ θεωρητικὴ μὀρφωση, οἱ ἄλλοι προτιμοῦν νὰ παλέψουν καὶ νὰ τρέξουν.

Τὸν 4ο αἰῶνα ἰδρύνονται οἱ μόνιμες φιλοσοφικὲς σχολές, τοῦ Ἰσοκράτη, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη, κι' αὐτὲς κατὰ κανόνα δίπλα σ' ἕνα γυμνάσιο· ἡ παράδοση μένει σταθερὴ. Τώρα ἀρχίζει καὶ ἡ πολιτεία νὰ νοιάζεται γιὰ τὸ σχολεῖο, ὅπως δείχνει ὁ ἀττικὸς νόμος ποὺ ἀναφέρει ὁ Αἰσχίνης (I, 9 κέ.) καὶ ποὺ ὁ Nilsson μὲ πολλὴ πιθανότητα τὸν χρονολογεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα. Βαθμιαῖα ὀριμάζει καὶ ἡ αἴσθησις τῆς ἀνάγκης γιὰ ἕνα συστηματικὸ σχολεῖο τῶν ἐφήβων. Ὅπως δείχνουν οἱ ἐπιγραφές, τὰ πρῶτα ὀργανωμένα ἐφηβικὰ σχολεῖα ἰδρύθησαν στὴ Μικρασία καὶ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς πραγματεύεται τὰ μαθήματα τοῦ ἀρχαίου σχολείου. Τὸ κύριο θεωρητικὸ μάθημα εἶναι ἡ διδασκαλία τῆς μητρικῆς γλώσσας, ποὺ ὅσο προχωροῦν οἱ αἰῶνες, τόσο καὶ πιὸ μεγάλες δυσκολίες παρουσιάζει. Ἀλλὰ μαθήματα, ἔξω ἀπὸ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ἀριθμητικῆς, σπάνια νὰ διδαχτοῦν, ξένες γλώσσες φυσικὰ ποτέ. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες, ἐλάχιστες στὴν ἀρχή, πληθαίνουν στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Ἀπὸ παπύρους καὶ ὄστρακα πιὸ πολὺ ἔχουμε μιὰν ἰδέα πῶς τὰ ἑλληνόπουλα ἀρχίζαν μὲ τὴν ἀλφαβῆτα, γιὰ νὰ φτάσουν τελικὰ σὲ γλωσσικὲς, γραμματικὲς καὶ συντακτικὲς ἀσκήσεις. Οἱ δυσκολίες εἶναι πολλές: ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ προφορά, ποὺ ὅλο καὶ ἄλλαζε, χωρὶς νὰ ἀλλάξῃ καὶ ἡ ὀρθογραφία· ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ παλιὸ πλούσιο μορφολογικὸ σύστημα τῆς ἑλληνικῆς ἔχει τώρα πιὰ ἀπλοποιηθῆ. Καὶ ὅμως, ὅποιος ἤθελε νὰ γράφῃ καλὰ καὶ νὰ μὴν τὸν λένε ἀμόρφωτο, ἦταν ὀχρεωμένος νὰ μάθῃ νὰ χρησιμοποιοῖ σωστὰ τοὺς ξεχασμένους δυϊκοὺς, τὴν εὐκτικὴν, τὴ σύνταξιν τῶν ρημάτων κτλ. Ἐπρεπε ἀκόμα ν' ἀποφεύγῃ τύπους καὶ λέξεις νεώτερες, καὶ νὰ χρησιμοποιοῖ τις παλιές στὴν ἀρχικὴ

τους σημασία: ὁ ἄττικισμὸς ἔλο καὶ φουντώνει. Ἐπιπρόσθετες δυσκολίες παρουσίαζε ἡ ποίηση μὲ τὸν ποιητικὸ καὶ ἰδιωματικὸ λεξιλογικὸ θησαυρὸ τῆς, προπαντὸς ὁ Ὅμηρος, πού μένει σὲ ἔλους τοὺς αἰῶνες τὸ πρῶτο ἀναγνώστικὸ τῶν Ἑλλήνων. Ἐνας πάπυρος δείχνει ὅτι στοὺς πρῶτους πέντε στίχους τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τίς τριάντα λέξεις πού περιέχει οἱ εἴκοσι τρεῖς χρειάζονται ἐξήγηση.

Στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τὸ θεσμὸ τῆς ἀττικῆς ἐφηβείας στὸν 4^ο αἰῶνα καὶ στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια. Λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴ μάχη στὴ Χαιρώνεια καθιερώνεται ὁ θεσμὸς τῆς ὑποχρεωτικῆς θητείας τῶν Ἀθηναίων ἐφήδων γιὰ δύο χρόνια. Οἱ νέοι τῶν δεκαοχτῶ καὶ δεκαεννέα χρονῶν, πρὶν ἀκόμα ἀποκτήσουν τὰ πολιτικὰ τους δικαιώματα, ὀργανώνονται στρατιωτικὰ, γυμνάζονται στὰ ὅπλα, φρουροῦν τὴν Ἀττικὴν, κι' ἔτσι ἀποκτοῦν τὴν ἀναγκαίαν πείρα γιὰ τὰ ἔργα τοῦ πολέμου.

Οἱ πιὸ παλιές σχετικὲς ἐπιγραφές εἶναι τοῦ 334/33. Ὁ συγγραφέας συμφωνεῖ μὲ τὸν Wilamowitz, Aristoteles und Athen 1, 189 κ.ε., γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ θεσμοῦ μετὰ τὸ 338. Ἀντίθετα ἄλλοι φιλόλογοι (Lofberg, W. Jaeger κ.ε.), στηριγμένοι στὴ μαρτυρία τοῦ Διοχίτη (2, 167), τὸν θεωροῦν πιὸ παλιό. Φαίνεται ὅμως πῶς ὁ Διοχίτης ἀναφέρεται σ' ἕνα προστάδιο τῆς ἀττικῆς ἐφηβείας, προτοῦ ἀκόμα οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ὀργανώσουν ουστηματικὰ μετὰ τὴν ἤττα στὴ Χαιρώνεια.

Οἱ ἐλπίδες πού εἶχαν στηρίξει οἱ Ἀθηναῖοι στὸ θεσμὸ τῆς ἐφηβείας, ὅτι δηλαδὴ θὰ μπορούσαν κάποτε ν' ἀποχτήσουν στρατὸ ἀξιόμαχο, γιὰ ν' ἀντισταθοῦν στοὺς Μακεδόνες καὶ ν' ἀναστήσουν τὴν παλιὰ δύναμη καὶ δόξα, χάνονται γρήγορα. Ἡ Ἀθήνα ἔχει πάψει πιά νὰ παίζη σημαντικὸ πολιτικὸ ρόλο: ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Μακεδόνων θὰ περάσῃ κάποτε στὰ χέρια τῶν Ρωμαίων. Ἐτσι ἡ ὑποχρεωτικὴ θητεία τῶν ἐφήδων παύει νὰ ἔχη κι' αὐτὴ νόημα. Στὰ 334 οἱ ἐφηβοὶ πού ὑπηρετοῦσαν ἦταν 450, στὰ 269/68 μόνο 33, στὰ 244/43 θὰ περιοριστοῦν στοὺς 23: αὐτὸ θὰ πῆ πῶς ἡ ἐφηβεία ἔπαψε πιά νὰ εἶναι ὑποχρεωτικὴ. Καὶ ἡ ὑπηρεσία τῶν νέων κρατᾶει ἕνα μόνο χρόνο τώρα.

Λίγο ὕστερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3^{ου} αἰῶνα οἱ σχετικὲς ἐπιγραφές ἐξαφανίζονται ἐντελῶς, γιὰ νὰ ξαναπαρουσιαστοῦν μετὰ ἀπὸ ἑκατὸν δέκα κάπου χρόνια. Ὁ θεσμὸς δείχνει τώρα βασικὰ ἀλλαγμένος: γυμνάζονται καὶ τώρα βέβαια οἱ ἐφηβοί, πιὸ πολὺ ὅμως γιὰ νὰ πάρουν μέρος σὲ ἀθλητικὸς ἀγῶνες καὶ σὲ θρησκευτικὲς πομπές: κάνουν πορεῖες ὡς τὰ σύνορα τῆς Ἀττικῆς, ἀκοῦν ὅμως ταχτικὰ καὶ φρόνιμα καὶ τὰ μαθήματα τῶν γραμματικῶν, τῶν ρητόρων καὶ τῶν φιλοσόφων, καὶ ὑποδέχονται «τοὺς εὐεργέτες τοῦ λαοῦ», τοὺς Ρωμαίους δηλ. ἄρχοντες, πού φτάνουν στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἐφηβεία ἔχει πιά γίνεῖ ἕνα γενικὸ μορφωτικὸ ἴδρυμα τῶν πλούσιων Ἀθηναίων νέων.

Ἡ ὁμοιότητα ποῦ δείχνει τὸ διδακτικὸ πρόγραμμα τῆς ἐφηβείας μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ ἑλληνιστικοῦ σχολείου ὁδήγησε τοὺς ἱστορικούς στο ἀυτονόητο στο πρῶτο κοίταγμα συμπέρασμα πὼς ὁ πιὸ παλιὸς θεομὸς, ἡ ἐφηβεία, ἐπηρέασε τὸ ἑλληνιστικὸ σχολεῖο. Καί ὅμως, τὰ στοιχεῖα ποῦ προσάγει ὁ Nilsson δείχνουν ἀναμφισβήτητα ἔτι σὰ χρόνια τῆς παρακμῆς τῆς ἐφηβείας (κάπου ἀπὸ τὸ 240 ὠς τὸ 130) τὸ ἑλληνιστικὸ σχολεῖο εἶχε προλάβει νὰ ὀργανωθῆ, καί νὰ εἶναι αὐτὸ ποῦ θὰ δώση ἔπειτα τὸ πρόγραμμά του στὴν ἐφηβεία, ἔταν αὐτὴ θὰ ἔχη χάσει τὸν καθαρὰ στρατιωτικὸ της χαραχτήρα.

Μπαίνοντας στο κύριο θέμα του ὁ συγγραφέας περιγράφει πρῶτα τὸ κτίριο τοῦ ἑλληνιστικοῦ σχολείου, τὸ γυμνάσιο—παλαιστρα τὸ ὀνομάζει ὁ Βιτρούβιος—, ὅπως μᾶς τὸ δίνουν οἱ φιλολογικὲς πηγές καί προπαντὲς τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Τώρα πιά τὰ χτίσματα, ὅπου θὰ διδασχτοῦν συστηματικὰ τὰ θεωρητικὰ μαθήματα, ἔχουν ὀργανωθῆ γύρω ἀπὸ τὴν ὑπαίθρια παλαιστρα. Ἐξω ἀπὸ τοὺς βοηθητικούς χώρους, ποῦ εἶναι ἀναγκαῖοι γιὰ τὴν γυμναστικὴ ἀσκηση—λουτρά κ. ἄ.— ὑπάρχουν τάξεις εὐρύχωρες—τὰ ἐφηβεῖα—καί ἀμφιθέατρα μεγάλα. Ὑπάρχουν καί ἀγάλματα καί προτομές ποῦ παρασταίνουν τοὺς προστάτες θεοὺς τοῦ γυμνασίου, παλιὸς περίφημος ἄντρας, τὸν ἱδρυτὴ τοῦ γυμνασίου κ. ἄ., ἀκόμα πλῆθος ἐπιγραφές, ποῦ τιμοῦν τὸ γυμνασίαρχο, τὸν ἐφήβαρχο, τοὺς νεκροὺς μαθητὲς, τὶς τάξεις ποῦ νίκησαν στοὺς ἀγῶνες κλπ., γιὰ νὰ μὴ μιλήσουμε γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν μαθητῶν ποῦ οἱ ἴδιοι χαράζουν πάνω στοὺς τοίχους.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα κεφάλαια τοῦ βιβλίου εἶναι αὐτὸ ποῦ πραγματεύεται τὴν ὀργάνωση τοῦ ἑλληνιστικοῦ σχολείου σὲ διδακτικούς κύκλους. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν τάξεις σὰν τὶς δικές μας, ποῦ ἀπαιτοῦν ἐνὸς μόνο χρόνου φοίτηση. Πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα θὰ ἤμαστε ἴσως, ἀν λέγαμε πὼς ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου τότε θυμίζει τοὺς δικούς μας κύκλους τοῦ δημοτικοῦ, τοῦ ἑλληνικοῦ, ποῦ εἶχαμε ἄλλοτε, καί τοῦ γυμνασίου καί πάλι ὅμως δὲν ὑπάρχει ἀντιστοιχία ἀπόλυτη.

Τὸ ἑλληνιστικὸ σχολεῖο διαίρεῖται γενικὰ σὲ τρεῖς κύκλους (λέμε γενικά, γιὰτὶ τὸ σύστημα δὲν ἦταν ἑνιαῖο, καί σὲ μικρότερες πολ:τείες μὲ λιγότερους μαθητὲς μποροῦσε νὰ εἶναι πιὸ ἀπλό): τῶν παιδῶν, τῶν ἐφήβων (ἢ νεανίσκων)¹ καί τῶν νέων (ποῦ καμιά φορὰ λέγονται καί ἄνδρες). Κάθε ὀμάδα ἔχει καί τὸ δικὸ της γυμνάσιο. Ὅτι κάθε κύκλος ὑποδιαιρόταν σὲ «τάξεις», ἀνάλογα μὲ τὶς πνευματικὲς καί σωματικὲς ἱκανότητες τῶν παιδιῶν, εἶναι κάτι ποῦ πρέπει νὰ τὸ περιμένουμε, ἀν

¹ Ἐτσι ὀνομάζονται σὲ μιὰ ἐπιγραφή τῆς Βέροιας, ἀδημοσίευτη ἀκόμα.

και σπάνια αναφέρεται ρητά. Δικαίωμα να φοιτούν στα γυμνάσια έχουν μόνο τα παιδιά των ελεύθερων πολιτών· των άπελευθέρων και των σκλάβων αποκλείονται.

Για τους Έλληνες η έφηβεία άρχιζε με τα δεκαπέντε χρόνια, έδω λοιπόν βρίσκεται το έριο ανάμεσα στους παίδας και στους έφηβους. Ύστερα από τρία χρόνια, στα δεκαοχτώ τους, οι έφηβοι περνούσαν στο γυμνάσιο των νέων. Ο προβιβασμός, το *εισκρινοσθαι*, από το γυμνάσιο των παιδιών στο γυμνάσιο των έφηβων γινόταν μόνο όταν οι καθηγητές έκριναν το μαθητή ώριμο γι' αυτό· αντίθετα, ο προβιβασμός των έφηβων στους νέους άκολουθούσε, φαίνεται, αυτόματα, μόλις πατούσαν τα δεκαοχτώ. Οι νέοι, τέλειοι πολίτες πιά, συνέχιζαν στο δικό τους γυμνάσιο τις γυμναστικές ασκήσεις και τα θεωρητικά μαθήματα, προαιρετικά, έπως φαίνεται, τώρα, έξω ίσως από τις ειδικές στρατιωτικές ασκήσεις. Μετά δυο τρία χρόνια άφηναν το γυμνάσιό τους· σταθερό έριο προς τα πάνω δέν έχουμε.

Η στρατιωτική όργάνωση της άθηναϊκής έφηβείας που αναφέραμε πριν άφορούσε τους νέους των δεκαοχτώ και δεκαεννέα χρονών. Γενικεύοντας την περίπτωση αυτή ο Μαργου υποστηρίζει ότι και στο έλληνιστικό γυμνάσιο ο όρος έφηβοι κράτησε τη σημασία αυτή, πρέπει λοιπόν να δεχτούμε πώς στο γυμνάσιο των έφηβων αυτής της ηλικίας οι νέοι φοιτούσαν. Τα τρία κενά χρόνια ανάμεσα στο σχολείο των παιδων (ως τα δεκαπέντε) και των έφηβων (από τα δεκαοχτώ) πιστεύει πώς ήταν άφιερωμένα σε θεωρητικά μόνο μαθήματα, στα άλλα μαθήματα, κατά τη φράση του Άριστοτέλη (Πολιτικά 1339α).

Η άναίρεση της γνώμης αυτής από τον Nilsson είναι άπόλυτα πειστική: πρώτα πρώτα θά ήταν άδιανόητο για την έποχή εκείνη οι γυμναστικές ασκήσεις να διακόπτονται τρία ελόκληρα χρόνια· ή μαρτυρία του Άριστοτέλη, που άποτελεί το κύριο έπιχείρημα του Μαργου, αναφέρεται ειδικά στην άγωγή των άθλητων, που κι' αυτοί άλλωστε σε καμιά περίοδο δέν παύουν να γυμνάζονται. Έπειτα, αν δημιουργήσουμε τέσσερεις κύκλους: *παίδες*, άγάρια 15 ως 17 χρονών, *έφηβοι*, *νέοι*, πώς δέ βρίσκουμε πουθενά μαρτυρημένο το όνομα που δηλώνει τη δεύτερη ομάδα; Και οι έπιγραφές άλλωστε δείχνουν πώς το σχολείο των έφηβων άκολουθεί ά μέσως ύστερα από των παιδων. Πρβ. π.χ. το τυπικό των σχετικών περιγραμνών έπιγραφών: *οί έγκριθέντες εις τοίς έφηβους εκ των παιδων*.

Για το ώρολόγιο πρόγραμμα του έλληνιστικού σχολείου δέ μαθαίνουμε τίποτα. Για τα μαθήματα όμως που διδάσκονται έχουμε αρκετές πληροφορίες, από δυο μάλιστα πηγές: από δυο έπιγραφές πρώτα που δίνουν το ίδρυτικό σχολείων, έπου μπορούσαν να φοιτούν τα παιδιά όλων των ελεύθερων πολιτών (τα «δημοτικά» σχολεία έξακολουθούσαν και στην περίοδο αυτή να είναι κατά κανόνα ίδιωτικά) και που μέσα στ' άλλα αναφέρονται και στο διορισμό των καθηγητών στις διάφορες ειδικότητες. Η δεύτερη πηγή είναι οι άφθονες έπιγραφές που σημειώνουν τους μαθητές που νίκησαν. Έξετάσεις και ένδεικτικά δέν είχε το

έλληγιστικό σχολείο· είχε όμως διαγωνισμούς — διαγωνισμούς στην κυριολεκτική σημασία της λέξης. Όλοι όσοι έρχονται πρώτοι στα διάφορα μαθήματα δεν βραβεύονται μόνο· αναγράφονται και τὰ δνόματά τους σὲ στήλες. Σήμερα τὰ πρωτεῖα παίξουν ἀκόμα ρόλο στὰ ἀθλητικά μόνο· τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ σ' ἓνα θεωρητικό μάθημα νὰ ἔβγαине κανεὶς πρώτος, θὰ ἔβλεπε τὸ δνόμά του διακωνισμένο στὸ μάρμαρο.

Διαγωνισμοὶ στὰ ἀθλητικά καὶ στοὺς τρεῖς κύκλους βλέπουμε ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές αὐτὲς νὰ γίνωνται: σὲ ποικίλα ἀγωνίσματα: στὰ διάφορα εἶδη τοῦ δρόμου, στὴ λαμπαδηφορία, στὴν πάλη, στὴν πυγμὴ, κάπου κάπου καὶ στὸ παγκράτιο. Δὲν ἔφτανε όμως αὐτό: ἔπρεπε νὰ ἀσκηθοῦν καὶ στρατιωτικά, ἀκόμα καὶ οἱ παῖδες. Οἱ κατάλογοι ἀναφέρουν νικητὲς στὸ ἀκόντιο, στὸ τόξο, στὴ χρῆση τῶν ἐκσφενδονιστικῶν μηχανῶν, καὶ σὲ ἄλλα, ἀκόμα πιδὲ εἰδικά, ἀγωνίσματα.

Ἡ γυμναστική καὶ ἡ μουσική εἶναι πάντα τὰ δύο κύρια μαθήματα στὸ ἀρχαῖο σχολεῖο· καὶ ἔμωσ σπάνια ν' ἀναφερθοῦν νικητὲς στοὺς μουσικούς ἀγῶνες. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι στὴ μουσική συναγωνίζονται ομάδες, χοροί, καὶ ὄχι ἄτομα. Ὅπωςδὴποτε ἀναφέρονται νικητὲς στὴν κιθαρωδία, στὸν ψαλμὸ (τὸ παίξιμο τῆς κιθάρας μὲ τὰ δάχτυλα καὶ ὄχι μὲ τὸ πλήκτρο), στὴ μελογραφία καὶ στὴ ρυθμογραφία. Σὲ μιὰ στήλη τῶν νικητῶν μαθητῶν ἀπὸ τὴν Τέω σημειώνονται τ' ἀκόλουθα μαθήματα γιὰ τοὺς παῖδες: ἀπαγγελία ἐπικῶν ποιημάτων, ἀπαγγελία διαλογικῆ, ἀνάγνωση, πολυμαθία, ἰχνογραφία, καλλιγραφία, κιθαρικὴ μὲ τὰ δάχτυλα καὶ μὲ τὸ πλήκτρο, τραγούδι, ρυθμογραφία, κωμωδία, τραγωδία, μελογραφία. Ἡ φρεβρὴ αὐτὴ ἐπιβάρυνση τῶν παιδιῶν πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Τέως ἦταν κέντρο τεχνικῶν περὶ τὸν Διόνυσον, καὶ τὰ παιδιὰ ἔπρεπε ἀπὸ νωρὶς νὰ μάθουν ὅσα τοὺς χρειάζονταν, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ διαδεχτοῦν τοὺς γονεῖς τους στὴν ὀργάνωση αὐτῆ τῶν ἠθοποιῶν.

Ἐξω ἀπὸ τὴν εἰδικὴ αὐτὴ περίπτωση, ἀπὸ τὶς ἄλλες πολιτεῖες δὲν ἔχουμε πολλὲς μαρτυρίες γιὰ τοὺς νικητὲς τῶν θεωρητικῶν μαθημάτων. Ὅπωςδὴποτε ξέρουμε τὰ δνόματα μαθητῶν ποὺ νίκησαν στὴν ἀνάγνωση, στὴν ἀπαγγελία ἐπικῶν μαθημάτων καὶ στὴν ἀριθμητική. Ἀναγράφονται ἀκόμα ὅσοι ἤρθαν πρώτοι στὴ φιλοπονία, στὴν εὐταξία καὶ στὴν εὐεξία (= στὴ γενικὴ ἐμφάνιση, φαίνεται).

Ἡ βράβευση γίνεται στὴν ἐτήσια γιορτὴ τοῦ σχολείου, μπροστὰ στὶς ἀρχές, στοὺς γονεῖς καὶ στοὺς ἄλλους συγγενεῖς τῶν παιδιῶν. Τὰ βραβεῖα εἶναι, στὰ ἀθλητικά, κατὰ κανόνα δπλα, ἀλλοῦ στεφάνι ἐλιᾶς ἢ μερίδες ἀπὸ θυσιασμένο ζῶο. Πότε γινόταν ἡ ἐντοίχιση τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὰ δνόματα τῶν νικητῶν, ἂν τὴ μέρα τῆς γιορτῆς ἢ ἀργότερα, δὲν ξέρουμε.

Ἐπάρχουν ἔμως καὶ μνηστῆρες ἢ καὶ ἀκόμα πρὸ συχνοὶ διαγωνισμοί, τὰ ἀγωνάρια (διαδρομαὶ γιὰ τὰ ἀθλητικά, διαγαλμὸς καὶ διακιθαρισμὸς γιὰ τὴ μουσική, ἀποδείξεις ἢ ἐπιδείξεις γιὰ τὰ θεωρητικὰ μαθήματα, τὴ μουσική καὶ τὴ γυμναστική). Τὸ παράξενο εἶναι πῶς στίς ἐπιδείξεις αὐτὲς διαγωνίζονταν καὶ οἱ δάσκαλοι μεταξὺ τους, ὄχι μόνον οἱ μαθητὲς, κι' ἐπαιρναν κι' αὐτοὶ βραβεῖα. Ἀναφέρονται τὰ ἔδοματα ἀπὸ καθηγητὲς πρὸ νίκης στὴ γλῶσσα (ἀμφίβολο), στὴν ἰχνογραφία καὶ στὴ μουσική.

Τώρα ἔχουν καὶ τὰ κορίτσια σχολεῖα, φυσικὰ ξεχωριστά. Μιὰ καὶ δὲν γυμνάζονται στίς παλαιότερες, πρέπει νὰ περιμένουμε πῶς θὰ βραβεύονταν στὰ ἄλλα μόνον μαθήματα. Πραγματικὰ σὲ μιὰ περγαμηνὴ ἐπιγραφὴ ἔχουμε τὴν ἀναγραφὴ μαθητριῶν πρὸ νίκης στὴν ἀνάγνωση, στὴν ἀπαγγελίαν ἐπικῶν, ἐλεγειακῶν καὶ λυρικῶν ποιημάτων καὶ στὴν καλλιγραφία.

Κάτι πρὸ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ φανταστοῦμε σήμερον: ὅσοι δίδασκαν τὰ χρόνια ἐκεῖνα (καὶ τὰ φιλολογικὰ μαθήματα) δὲν εἶχαν κάνει καμιὰ ἰδιαίτερη σπουδὴ. Οἱ δάσκαλοι διορίζονται ἀπὸ τὸ δῆμο, χωρὶς ἐξετάσεις καὶ προσόντα, κι' οὔτε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἔδινε καμιὰ σπουδαία κοινωνικὴ θέση. Συχνὰ χρησιμοποιοῦσαν περιοδεύοντες καθηγητὲς — ὁμηρικὸς φιλολόγους, γραμματικὸς, γεωμέτρους — μὲ κάποια φήμη, πρὸ τοῦ κρατοῦσαν λίγος καιρὸς κοντὰ τους, γιὰ νὰ μορφώσουν καλύτερα τοὺς νέους. Τῶν ξένων αὐτῶν ἢ ἀμοιβὴ ἦταν σχετικὰ καλὴ, ὄχι ἔμως καὶ τῶν κανονικῶν. Τὶς ὑπηρεσίες τοῦ καθηγητῆ τῆς κιθαρικῆς τίς ἐκτιμοῦσαν ἰσοφάνερα περισσότερο ἀπὸ τοῦ γραμματοδιδασκάλου. Στὴν Τέω, στὸ γυμνάσιον τῶν παιδῶν, ὁ πρῶτος ἔπαιρνε 700 δραχμὰς τὸ χρόνον, ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ γλωσσικοῦ μαθήματος αὐτὸς πρὸ ἔκανε τὸ πρῶτον ἔργον (γιὰ τίς ἀνώτερες τάξεις, φαίνεται) 600, ὁ δευτέρως 550 καὶ ὁ τρίτος 500. Καὶ ὁ γυμναστὴς ἀμοιβόταν μὲ 500 δραχμὰς. Γενικὰ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἡ κατώτερη πνευματικὴ ἐργασία ἀμοιβόταν ὄχι καλὰ.

Καὶ πάλι θ' ἀπορήσῃ κανεὶς: ὅταν τὸ σχολεῖο βρισκόταν στὰ χέρια ἀνειδίκευτων δασκάλων, πρὸ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση καὶ τὴ γραφὴ εἶναι ζήτημα ἂν εἶχαν πολλὰ ἀκόμα πράγματα νὰ προσφέρουν στοὺς μαθητὲς των, πῶς νὰ ἐξηγήσουμε τὸ ὑψηλὸ πνευματικὸ ἐπίπεδον πρὸ παρουσιάξει καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ; Πῶς ἀναπληρῶνται τὰ κενὰ ὑστερα ἀπὸ τὴ μετριότητα αὐτὴ μὲ μορφωσιν, ὥστε νὰ παρουσιάζονται ἔπειτα μεγάλοι ποιητὲς docti, ἐπιστήμονες φιλόλογοι—μιλοῦμε ἀκριβῶς γιὰ τὴν περίοδον πρὸ θεμελίωσε τὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη—, ἱστορικοί, φιλόσοφοι κτλ.; Βοήθεια μεγάλη εἶναι ἀλήθεια οἱ βιβλιοθήκες, πρὸ ἰδρύνονται σὲ ἕλες σχεδὸν τίς ἑλληνιστικὰς πολιτείας. Ὅ

συγγραφέας ωστόσο ως κύριο λόγο της πνευματικής τότε άκμης θεωρεί τὸ ζωντανὸ ἐνδιαφέρον ποὺ εἶχαν γενικὰ οἱ Ἕλληνες γιὰ τὴ φιλολογικὴ μόρφωση.

Ὅσο ταπεινὸς κοινωνικὰ ὁ δάσκαλος, τόσο τιμημένος ὁ γυμνασίαρχος. Κάθε τόσο τὸν βλέπουμε νὰ τὸν τιμᾷ ὁ δῆμος, καὶ τὸ ψήφισμα ν' ἀναγράφεται σὲ στήλη στημένη στὸ γυμνάσιο. Ὁ γυμνασίαρχος, ἕνας ἀπὸ τοὺς τιμημένους καὶ οἰκονομικὰ ἀνεξάρτητους πολίτες, ἐκλέγεται γιὰ ἕνα χρόνο ἀπὸ τὸ δῆμο, γιὰ νὰ διευθύνῃ τὸ γυμνάσιο τῶν νέων (γι' αὐτὸ λέγεται καὶ νέαρχος), συχνὰ καὶ τῶν ἐφήβων, σπάνια καὶ τῶν παιδῶν, τουλάχιστο τὴν παλαιότερη ἐποχὴ. Σὲ μεγάλα σχολεῖα τὸν βοηθεῖ κι' ἕνας ὑπογυμνασίαρχος. Ὁ ἴδιος δὲ διδάσκει κατὰ κανόνα τὰ καθήκοντά του εἶναι νὰ ἐποπτεύῃ γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ προκοπὴ τῶν νέων καὶ νὰ κρατᾷ τὴν τάξιν τοῦ σχολείου. Ἀκόμα εἶναι ὑποχρεωμένος, ἠθικὰ τουλάχιστο, νὰ τὸ βοηθῇ καὶ οἰκονομικὰ. Στὰ τιμητικὰ ψήφισματα τὸν βλέπουμε νὰ φροντίζει νὰ μισθῶνῃ ξένους δασκάλους πληρώνοντάς τους ἀπὸ δικά του, νὰ παίρῃ πᾶνω του τὰ ἐξοδα καὶ γιὰ τίς ἄλλες ἀνάγκες τοῦ σχολείου, νὰ προσφέρῃ ἐπαθλα γιὰ τοὺς πρώτους μαθητὲς, νὰ στολίζει τὸ γυμνάσιο μὲ ἀγάλματα θεῶν καὶ ἑρμές, ἀκόμα νὰ φροντίζει γιὰ τίς καθιερωμένες θυσίες καὶ τοὺς διαγωνισμοὺς.

Τὸ γυμνάσιο τῶν ἐφήβων δὲν ὑπάγεται σὲ ὅλες τίς πολιτείες στὴ δικαιοδοσίαν τοῦ γυμνασίου· ἔχουμε καὶ τὸν ἐφηβόρχον. Στὸ γυμνάσιο τῶν παιδῶν πάλιν τὴν ἐποπτεία τὴν ἔχει ὁ παιδονόμος (ἕνας ἢ περισσότεροι), κι' αὐτὸς πρόσωπο τιμημένο. Ἀρχικὰ φαίνεται πὼς οἱ παιδονόμοι ἦταν ἀρχὴ ποὺ γενικὰ ἐπόπτευσεν τὰ ἰδιωτικὰ «δημοτικὰ» σχολεῖα· ἔπειτα, σὲ ὀρισμένα μέρη τουλάχιστο, ἔγιναν προϊστάμενοι τοῦ γυμνασίου τῶν παιδῶν. Καὶ οἱ παιδονόμοι δὲν ἐδίδασκαν· οἱ ὑποχρεώσεις τους ἦταν ἀνάλογες μὲ τοῦ γυμνασίου. Μέσα στ' ἄλλα, αὐτὸς διάλεγε τ' ἀγόρια καὶ τὰ κορίτσια ποὺ θὰ ἔπαιρναν μέρος στὶς διάφορες γιορτές, γιὰ νὰ ψάλουν τοὺς καθιερωμένους ὕμνους.

Μιὰ ἄλλη χαρακτηριστικὴ ἰδιοτυπία τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου: τοῦ λείπει ἡ ἀπομόνωση καὶ ἡ ἡσυχία τοῦ σημερινοῦ. Τὰ θεωρητικὰ μαθήματα γίνονται τὴν ὥρα ποὺ γυμνάζονται στὴν παλαίστρα καὶ φωνάζουν τὰ ἄλλα παιδιὰ. Στὸ γυμνάσιο ἐξακολουθοῦν νὰ μαζεύονται οἱ ὄριμοι ἄντρες, γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τοὺς νέους ποὺ γυμνάζονται, νὰ συζητήσουν μαζί τους καὶ μεταξύ τους. Παράλληλα τὸ γυμνάσιο εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους ἐορταστικοὺς χώρους τῆς πόλης: ἐκεῖ γίνεται συχνὰ ἡ ἐστίαση τῶν πολιτῶν ὄλων καὶ γιορτάζονται τὰ ἐπινίκια τῶν βασιλιάδων. Τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ σχολεῖο ζῆ σὲ ἀμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν δημόσια ζωὴ, προετοιμάζοντας τοὺς τροφίμους του γιὰ τὴν ὥρα ποὺ θὰ γίνουν κι' αὐτοὶ πολῖτες, συυπεύθυνοι γιὰ τὰ κοινά. Ἔτσι τὰ παιδιὰ

παίρνουν ενεργὸ μέρος ὄχι μόνο στίς λατρεῖες τοῦ σχολείου, ἀλλὰ καί στή δημόσια λατρεία.

Τὰ θρησκευτικά, ὡς θεωρητικὸ μάθημα, δὲ διδάσκονται, γιατί ἡ ἀρχαία θρησκεία οὔτε δόγματα οὔτε ἱερὰ βιβλία ἔχει. Στίς λατρεῖες ὅμως ἔχουν χρέος νὰ πάρουν μέρος καί οἱ μεγάλοι καί τὰ παιδιά. Κάθε γυμνάσιο ἔχει τὸν προστάτη θεό του—τὸν Ἑρμῆ, τὸν Ἡρακλή, τίς Μοῦσες—καί στὸ ὁμοίωμά του προσφέρονται ταχτικά οἱ καθιερωμένες θυσίες. Ἐπάρχουν καί ἄλλων θεῶν καί ἡρώων ἀγάλματα ἰδρυμένα στὰ γυμνάσια, ἀκόμα καί θνητῶν ἐπιφανῶν. Πολλὰ γυμνάσια παίρνουν τ'ὄνομά τους ἀπὸ τοὺς προστάτες θεοὺς καί ἥρωες, ὅπως τοῦ Ἀσκληπιοῦ στή Σμύρνη καί τοῦ Ἰππόλυτου στήν Τροιζήνα. Στή Χίο καί στὸ Νότιο, τὸ λιμάνι τῆς Κολοφώνας, ἔχουμε γυμνάσια τοῦ Ὀμήρου, Ὀμηρεία.

Στὰ μεταγενέστερα χρόνια ὁ ἀφηρωισμὸς τῶν θνητῶν ἔχει γίνει συχνότερος. Ἔτσι βρίσκονται πολλὲς φορὲς ἰδρυτὲς σχολείων καί ἄλλοι πολῖτες ποὺ πρόσφεραν μεγάλες ὑπηρεσίες, ἀκόμα παιδιά ποὺ σκοτώθηκαν σὲ ἀγῶνες, θαμμένοι στὸν περίβολο ἑνὸς γυμνασίου, καί χαίρονται ἡρωϊκὲς τιμὲς (θυσίες, ἀγῶνες κτλ.), συχνά καί οἱ ἀπόγονοί τους.

Καί στίς δημόσιες τελετὲς ὅμως παίρνουν μέρος τὰ γυμνάσια, σὲ γιορτὲς θεῶν, πομπές, θυσίες, ἀγῶνες κτλ. Ἀκόμα, ἀπὸ τὰ παιδιά τοῦ γυμνασίου διακλέγονται καί τώρα, ὅπως καί στὰ κλασσικά χρόνια, ὅσα ἀγόρια καί κορίτσια θὰ τραγουδήσουν τοὺς λατρευτικούς ὕμνους στίς γιορτὲς αὐτὲς—κατὰ κανόνα ἔπρεπε νὰ ἔχουν καί τοὺς δύο γονεῖς τους στή ζωή. Ἡ ἀπασχόληση αὐτὴ δὲν εἶναι μικρή, ἀν σκεφτῆ κανεὶς ὅτι στήν Κὼ π.χ., σ' ἕνα μῆνα μόνο μέσα, τὰ παιδιά ἔπαιρναν μέρος σὲ ἑννέα διάφορες γιορτὲς, καί στή Στρατονίκεια (στήν Καρία), σ' αὐτοκρατορικά χρόνια, εἶχαν ὀριστη τριάντα ἀγόρια, ἀσπροντυμένα, στεφανωμένα καί μὲ κλαδιά στὰ χέρια, νὰ ἔρχονται κάθε πρωὶ στὸ βουλευτήριο κι' ἐκεῖ νὰ ψάλλουν ἕναν ὕμνο, τιμώντας τὸ Δία Πανάμερο καί τὴν Ἑκάτη.

Καί στή λατρεία τῶν ἐλληνιστικῶν ἡγεμόνων, νεκρῶν καί ζωντανῶν, συμμετέχουν τὰ παιδιά τοῦ σχολείου· γιορτάζουν μαζί μὲ τοὺς μεγάλους τὰ γενέθλιά τους, παίρνουν μέρος στήν ὑποδοχὴ τους, στοὺς σχετικούς ἀγῶνες, στίς θυσίες κτλ. Τὸ ἴδιο γίνεται ἀργότερα καί μὲ τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορες, διὰν κατακτοῦν τὴν Ἑλλάδα καί τὴν Ἀνατολή.

Κάθε γυμνάσιο, ἄσχετα ἀν εἶναι τῶν νέων, τῶν ἐφήβων ἢ τῶν παιδιῶν, ἀποτελεῖ ἕναν «σύλλογο», συχνά καί μὲ τὴ δική του περιουσία. Οἱ σύλλογοι αὐτοὶ ἔχουν τὸ δικαίωμα, παράλληλα μὲ τὸν δῆμο, νὰ ἐκδίδουν ψηφίσματα γιὰ νὰ τιμήσουν τὸ γυμνασιάρχην τους, ἕναν καθη-

γητή, έναν ήγεμόνα, έναν νεκρό συμμαθητή τους, ακόμα—το κυριότερο—νά ιδρύσουν μιὰ νέα λατρεία.

Έτσι τὸ ἑλληνιστικὸ γυμνάσιο ἐξακολουθεῖ μὲ ὄλους τοὺς τρόπους νὰ μὲνῃ πιστὸ στὸ σκοπὸ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ σχολείου: νὰ μορφώσῃ πολίτες, μὲ ἀσκημένο τὸ κορμὶ καὶ τὸ νοῦ, μὲ ἀγωνιστικὴ διάθεση καὶ μὲ κινημένο τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ κοινά. Δὲν προετοιμάζει τοὺς νέους γιὰ ἀνώτερες ἐπιστημονικὲς σπουδές, ὅπως σήμερα. Καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν παιδιῶν στῆ λατρεία τὸν ἴδιο σκοπὸ ἀκολουθοῦσε, μιὰ καὶ ἡ λατρεία ἦταν τῆς πολιτικῆς ζωῆς κι' αὐτὴ ἔκφραση, κληρονομία τῶν παλιῶν καιρῶν.

Οἱ παιδαγωγικὲς θεωρίες τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν καρποφόρησαν στὸ ἑλληνιστικὸ σχολεῖο, ποὺ κρατήθηκε στὴν παλιὰ παράδοση καὶ παράλληλα προσαρμόστηκε στὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς του. Κάθε πολιτεία εἶχε βέβαια τὸ δικαίωμα νὰ ὀργανώσῃ τὰ γυμνάσιά της ὅπως ἤθελε κι' ὅπως μποροῦσε. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς μικροδιαφορὲς αὐτὲς ὑπάρχει σὲ ὅλον τὸν ἑλληνιστικὸ χῶρο μιὰ θαυμαστὴ ἐνότητα καὶ σταθερότητα στὴν ὀργάνωση τοῦ σχολείου. Τὸ ἑλληνιστικὸ σχολεῖο κρατᾶει ψηλά τὴν ἑλληνικὴ παράδοση σ' ἕνα χρονικὸ διάστημα ἔχει μικρότερο ἀπὸ πεντακόσια χρόνια, καὶ χάνεται μοναχὰ ὅταν κυριαρχοῦν οἱ νέες ἰδέες γιὰ τὴν ἀναξιοσύνη τοῦ κορμιοῦ καὶ ἡ ἀπροκάλυπτη ἐχθρότητα γιὰ τὴν ἄσκησή του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δικό του κατόρθωμα εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐξακολουθοῦν νὰ νιώθουν τόσο βαθιὰ τὴν πίστη στὴ μορφωτικὴ ἀξία τῆς ἀρχαίας κλασσικῆς φιλολογίας, ὥστε τὸ αἶσθημα αὐτὸ νὰ ὑποχρεωθῇ νὰ τὸ σεβαστῇ καὶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία.

Στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τὴν ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ σημασία τοῦ ἑλληνικοῦ γυμνασίου στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴν Αἴγυπτο εἰδικά, ὅστερα ἀπὸ τὴν κατάκτησή τους ἀπὸ τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρο. Στους τόπους αὐτοὺς οἱ συνθήκες εἶναι διαφορετικὲς ἀπὸ τῆς Ἑλλάδας· ἐδῶ οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦν μειονότητα, ἄς εἶναι καὶ κυρίαρχη (στὴν ἀρχὴ τουλάχιστο), μέσα σ' ἕναν πληθυσμὸ ἀλλόγλωσσο, ἀλλόθρησκο καὶ μὲ βασικὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη ζωῆς. Μέσα στὸν ξένο αὐτὸ κόσμον, ποὺ ἀπειλοῦσε νὰ τοὺς ἀφομοιώσῃ, ἐκεῖνο ποὺ βοήθησε τοὺς Ἕλληνες νὰ κρατήσουν τὸν ἐθνισμὸ τους γιὰ πολλοὺς αἰῶνες εἶναι τὸ γυμνάσιο. Σὲ ὅποια μακρυσμένη ἀσιατικὴ πόλη κι' ἂν βρεθοῦν ἐγκαταστημένοι, τὸ πρῶτον ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν εἶναι νὰ ιδρύσουν γυμνάσιο. Τὸ γυμνάσιο δὲν εἶναι μόνον ποὺ διδάσκει τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία· δίνει προπαντὸς τιμὴ καὶ ἀξία στὸ κορμὶ, ποὺ τὸ ἀσκεῖ γυμνὸ πάντα, σὲ βασικὴ ἀντίθεση μὲ τὸν πολιτισμὸ τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ ἀποστρέφεται τὴ γυμνότητα.

Στήν Ἑλλάδα τὸ γυμνάσιο εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ὁ χῶρος ὅπου οἱ ἄντρες ἀγαποῦν νὰ συγκεντρῶνῶνται κάθε μέρα καὶ νὰ γιορτάζουσι κάθε τόσο· πόσο περισσότερο πρέπει νὰ γινόταν αὐτὸ στὰ μακρινὰ ἐκεῖνα μέρη! Μόνο στὸ γυμνάσιο δταν μαζεῦονταν οἱ ξενιτεμένοι Ἕλληνες ἐνωθῆσαν τὴν κοινότητα τῆς καταγωγῆς τους. αὐτὸ τοὺς ἀπομόνωνε ἀπὸ τὸν ἀλλόφυλο κόσμον ποὺ τοὺς κύκλωνε. Κι' δταν στὴν Αἴγυπτον, στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, δὲν ἔχουν, καθὼς θὰ ἴδωμε, τὸ δικαίωμα νὰ ὀργανωθοῦν πολιτικά, εἶναι τὸ γυμνάσιον ποὺ θὰ τοὺς ἱκανοποιήσῃ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἔλλειψιν αὐτή. Ἔτσι ὁ γυμνασιάρχος, ποὺ στὰ πτολεμαϊκὰ χρόνια δὲν εἶχε παρὰ νὰ διευθύνῃ τὸ γυμνάσιον καὶ νὰ τὸ ἐνισχύσῃ οἰκονομικὰ (ὅπως καὶ στὴν Ἑλλάδα), γίνεται τώρα καὶ πολιτικὸ πρόσωπον, μὲ ὅλους φυσικὰ τοὺς κινδύνους ποὺ ἀπειλοῦν πάντα τὸν πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν ἀρχηγὸν μιᾶς μειονότητας. Παράλληλα, ἡ γοητεία ποὺ ἀσκεῖ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶναι τόση, ὥστε καὶ οἱ μορφωμένοι ἐγχώριοι, Αἰγύπτιοι, Ἑβραῖοι καὶ προπαντὸς Φοίνικες, νὰ ζητοῦν νὰ πετύχουν νὰ βάλουν τὰ παιδιὰ τους στὸ γυμνάσιον, ἄλλο ζήτημα ἂν τὸ κατορθῶνουν πάντα· γιατί αὐτὸ θὰ τοὺς ἔδινε τὸ δικαίωμα νὰ θεωρηθοῦν πὼς ἀνήκουν στὸν ἑλληνικὸν κι' αὐτοὶ κόσμον.

Ἀπὸ τὴν Ἀσία, ἀπὸ τὸ ἀπέραντον κράτος τῶν Σελευκιδῶν, οἱ σχετικῆς πληροφορίαι εἶναι σπάνιαι — ξέρουμε ἐλάχιστα πράγματα γιὰ τὰ γυμνάσια τῆς Βαβυλώνας, τῶν Σούσων, τῆς Ἀντιόχειας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων—, πρέπει ὅμως νὰ δεχθῶμε πὼς κάθε πόλις μὲ Ἕλληνες ἔχει τὸ γυμνάσιόν της. Ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον οἱ ἀπύρροι μᾶς δίνουν πολὺ περισσότερα στοιχεῖα, ἂν καὶ ὄχι τόσο γιὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ γυμνασίου ὅσον γιὰ τὴν κοινωνικὴν του σημασίαν. Ὅπου βρίσκονταί μερικοὶ Ἕλληνες, καὶ στὰ πιὸ ἀπόμακρα αἰγυπτιακὰ χωριά, ἔχουμε γυμνάσιον, ἰδρυμένον ἀπὸ πλούσιους ἰδιῶτες ἢ ἀπὸ κοινὰς εἰσφορὰς. Ἀργότερα, στὶς ἀρχὰς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, οἱ Ῥωμαῖοι καταργοῦν τὰ γυμνάσια τῶν χωριῶν καὶ τὰ διατηροῦν στὶς πρωτεύουσας τῶν νομῶν μόνο.

Γιὰ νὰ καταλάβωμε τὴν σημασίαν τοῦ ἑλληνικοῦ γυμνασίου στὴν Αἴγυπτον, πρέπει νὰ θυμηθῶμε τίς πολιτικὰς συνθήκας ποὺ ἐπικράτησαν ἐκεῖ. Ὅταν οἱ Ἕλληνες κατακτοῦν τὴν χώραν, κρατοῦν στὴν ἀρχὴν τὸν αἰγυπτιακὸν λαὸν στὴν ὑποταγή. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς ἀνάμεσα σὲ κατακτητὰς καὶ σὲ κατακτημένους χαλαρώνεται κάπως ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα, δυναμώνει ὅμως πάλι μὲ τὴν ρωμαϊκὴν κατάκτησιν. Τώρα εἶναι οἱ Ῥωμαῖοι ποὺ κυβερνοῦν, βοηθημένοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, ποὺ κρατιοῦνται σὲ δευτέρῃ πάντα μοίρᾳ, ὅπως ἴσως ἕως ἁμεῶν προνομιοῦχοι σχετικὰ μὲ τὸν ὑπόδουλον ἐγχώριον πληθυσμὸν. Παράλληλα, στὴν Αἴγυπτον ἡ δικαίωσις δὲν εἶναι ὅπως στὴν Ἀσίαν, ὅπου οἱ ἑλληνικὰς πόλεις ἐξακολουθοῦν νὰ κυβερνοῦνται μὲ κάποιαν αὐτοδιοίκησιν. Ἐδῶ,

ἀν ἐξαιρέσουμε τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴν Πτολεμαῖδα καὶ τὴ Ναύκρατη, ἡ χώρα διευθύνεται συγκεντρωτικὰ ἀπὸ τὸν Ῥωμαῖο praefectum Aegypti. Στους Ἕλληνας τῶν αἰγυπτιακῶν νομῶν δὲν ἀπομένει λοιπόν, γιὰ νὰ ὑπερασπιστοῦν τὰ δικαιώματά τους, παρὰ νὰ ὀργανωθοῦν σὲ συλλόγους μὲ κέντρο τὸ γυμνάσιο. Ἔτσι βλέπουμε στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, στίς πρωτεύουσες τῶν δῆμων, νὰ λειτουργῆ ἓνα σῶμα ἀπὸ ἐπτὰ ἄρχοντες, ποὺ τοὺς ἐκλέγουν οἱ Ἕλληνες τοῦ τόπου· ἐπικεφαλῆς στέκει ὁ γυμνασίαρχος. Αὐτὸ θὰ κρατήσῃ ὡς τὸ τέλος τοῦ 2ου μ. Χ. αἰώνα, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 3ου ἢ γυμνασιαρχία θ' ἀπογυμνωθῆ ἀπὸ κάθε πολιτικὴ ἐξουσία καὶ θ' ἀπομεινῆ ἓνα ἀξίωμα μὲ μόνη τὴν ὑποχρέωση νὰ βοηθῆ τὸ γυμνάσιο στίς οἰκονομικὲς του ἀνάγκες. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει ν' ἀπορήσουμε ἀν τὴν ὥρα βλέπουμε καὶ παιδιὰ καὶ ἐφήβους νὰ γίνονται γυμνασίαρχοι, φτάνει νὰ εἶναι πλούσιοι. Ἡ καὶ νὰ περνᾷ τὸ ἀξίωμα μέσα σὲ λίγες μέρες ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο πρόσωπο. Ἡ γυμνασιαρχία ἔχει πιά χάσει τὸ νόημά της καὶ μὲ τὸ τέλος τοῦ 4ου μ. Χ. αἰώνα ἐξαφανίζεται.

Γιὰ νὰ γίνῃ δεκτὸς ἓνας Ἕλληνας ἐφήβος στὸ γυμνάσιο, ἔπρεπε νὰ εἶναι δεκατεσσάρων χρονῶν καὶ νὰ περάσῃ ἀπὸ δύο στάδια δοκιμασίας: τὴν προέρευνα, τὴν ἐπίκριση, τὴν ἔκανε κατὰ κανόνα ὁ γυμνασίαρχος· γι' αὐτὸ λέγεται καὶ ἐπικριτὴς καὶ βιβλιοφύλαξ, γιὰτὶ κρατοῦσε τὰ ληξιαρχικὰ βιβλία. Τὴν δριστηκὴ ὁμῶς ἀπόφαση, ἀν ἓνας νέος μπορούσε νὰ φοιτήσῃ στὸ γυμνάσιο, τὴν ἔδωκε ὁ ἴδιος ὁ praefectus Aegypti. Ὁ πατέρας τοῦ νέου ἔπρεπε ν' ἀποδείξῃ πρῶτα ὅτι καὶ ὁ ἴδιος εἶχε περάσει τὸ γυμνάσιο, ἔπειτα ὅτι ὁ γιὸς του εἶχε γεννηθῆ ἀπὸ νόμιμο γάμο μὲ Ἕλληνίδα. Ἡ αὐστηρὴ αὐτὴ διαδικασία ἦταν ἀναγκαία, γιὰτὶ ἡ εἰσοδοχὴ ἐνὸς νέου στὸ γυμνάσιο εἶχε καὶ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνέπειες, ἀφοῦ μόνον μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θ' ἀποδειχνόταν πῶς ἦταν καθαρῶναιμος Ἕλληνας· καὶ ἔτσι θ' ἀπαλλασσόταν ἀπὸ τὸν κεφαλικὸ φόρο, ποὺ πλήρωναν οἱ Αἰγύπτιοι ἀπὸ δεκατεσσάρων χρονῶν καὶ πάνω. Σὲ μιὰν ἐπιγραφὴ τοῦ 3ου μ. Χ. αἰ. ἀναφέρονται 19 νέοι ποὺ γίνονται δεκτοὶ στὸ γυμνάσιο, ἀν καὶ ἦταν ἀνάπηροι καὶ δὲν μπορούσαν νὰ πάρουν μέρος στίς γυμναστικὲς ἀσκήσεις. Ἄν σκεφτοῦμε πῶς τὸ ἀρχαῖο γυμνάσιο τὸ κύριο βᾶρος τὸ ἔριχνε στὴ γυμνασία τοῦ κορμιοῦ, εἶναι φανερὸ πῶς ἡ εἰσοδοχὴ τῶν νέων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἀντινομία, ἀναγκαία ὁμῶς, γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὰ παιδιὰ τὸ δικαίωμα νὰ λέγονται Ἕλληνες.

Ὅπως στὴν Ἑλλάδα, ἔτσι καὶ στὴν Αἴγυπτο οἱ νέοι τοῦ γυμνασίου, στὴν πτολεμαϊκὴ ἐποχὴ, μπορούσαν νὰ σχηματίζουσαν συλλόγους, αἰρέσεις, μὲ δική τους περιουσία καὶ μὲ τὸ δικαίωμα ν' ἀλληλογραφοῦν, ἀκόμα καὶ μὲ τὸ βασιλεῖα. Στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο οἱ αἰρέσεις θ' ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τίς συμμορίες. Οἱ σύλλογοι αὐτοὶ δὲν διαλύονται μόλις

οί νέοι αποφοιτήσουν από το γυμνάσιο, μόνο κρατούν τους συμμαθητές μιας τάξης ένωμένους σε όλη τους τη ζωή.

Στή ρωμαϊκή εποχή όσοι περνούσαν από το γυμνάσιο κρατούν τον τίτλο οί από το γυμνάσιο για πάντα. Κι' όπως ή φοίτηση στο γυμνάσιο τους έδινε τὰ κοινωνικά και οικονομικά προνόμια που είδαμε, είναι φυσικό ο όθρος αυτός να φτάση κάποτε να δηλώνη μιάν όρισμένη κοινωνική τάξη' έτσι μπορούσαν πιά και οί κόρες αυτών που είχαν φοιτήσει στο γυμνάσιο να όνομάζονται αι από το γυμνάσιο.

Λεπτομέρειες για τόν τρόπο που λειτουργούσαν τὰ γυμνάσια στην Αίγυπτο μάς λείπουν έντελώς. Ξέρουμε πως κι' αυτά για θεούς προστάτες είχαν τόν Έρμη και τόν Ηρακλή και πως όργάνωναν άγωνες παιδών και έφήβων. Για τὰ φιλολογικά μαθήματα δέν έχουμε καμιάν άπολύτως μαρτυρία. Από ιδιωτικές έπιστολές πάνω σε παπύρους που μιλούσαν για περιοδεύοντες καθηγητές, θά μπορούσε να συμπεράνη κανείς πως ή φιλολογική μόρφωση έχει παραδοθή στην ιδιωτική πρωτοβουλία και τὰ γυμνάσια περιορίζονται στη γυμναστική άσκηση. Το πράγμα φαίνεται παράξενο, όταν σκεφτομε πόσο καλλιεργούνται τὰ έλληνικά γράμματα ακριβώς στην Αίγυπτο, στα πτολεμαϊκά πιά πολύ χρόνια και άργότερα όμως. Δέν μιλούμε μόνο για τήν Άλεξάνδρεια και τόν περίφημο Μουσείο της. Το βέβαιο είναι πως σε κάθε χωριό υπάρχουν βιβλιοθήκες (ιδιωτικές μόνο;) με όλους τούς Έλληνες συγγραφείς, όπως δείχνουν τὰ παπυρικά εύρήματα. Μπροστά σ' αυτή τήν έκδηλη άγάπη για τ' αρχαία κλασσικά γράμματα πως δέν έκαναν ποτέ οί Έλληνες μιας πολιτείας τή σκέψη, άντι να ξεδεύονται ένας ένας χωριστά για να μορφώσουν τὰ παιδιά τους, να ξαναμπάσουν στο γυμνάσιό τους τὰ φιλολογικά μαθήματα; Το πρόβλημα μένει ανοιχτό' ίσως καινούργιες μαρτυρίες από έπιγραφές και παπύρους τó λύσουν κάποτε.

Τήν τόσο πλατιά άνάλυση που έδωσα στο βιβλίο αυτό τή δικαιολογει όχι μόνο τó τόσο τιμημένο όνομα του συγγραφέα του μέσα στο σύγχρονο έπιστημονικό κόσμο, αλλά και ή ιστορική σημασία του έλληνιστικού γυμνασίου. Είναι αλήθεια πως τó ιστορικό ύλικό και διασπασμένο είναι και περιορισμένο. Ο συγγραφέας όμως κατόρθωσε να δώση μιá θαυμαστά όλοκληρωμένη εικόνα του έλληνικού αυτού θεσμού. Δέν είναι μόνο ή βαθιά γνώση του θέματος, που προκαλει τó θαυμασμό μας' είναι και ή θερμή του συγγραφέα που μάς συγκινεί, όταν τονίζη τήν άνυπολόγιστη σημασία του γυμνασίου για τή διατήρηση του έλληνικού πολιτισμού και έθνισμού από τήν έλληνιστική εποχή ως τή διάλυση του αρχαίου κόσμου. Ποιός Έλληνας φιλόλογος θά θρεθθί να μεταφράση και ποιός οίκος θά εκδώση τó έργο αυτό, που δοξάζει έναν άκόμα έλληνικό θεσμό;

Τὸ κείμενο συνοδεύεται στὸ τέλος ἀπὸ ὀχτὼ πίνακες, ποὺ δίνουν εἰκόνες ἀρχαίων σχελίων, διαγράμματα γυμνασίων, δείγματα ἀρχαίας γραφῆς κλπ. Ἐδῶ θὰ κάνω καὶ τὴ μοναδική μου παρατήρηση: ὁ «δυσανάγνωστος» πάπυρος ποὺ δίνεται στὸν πίνακα 7 εἶναι δυστυχῶς τυπωμένος ἀνάποδα, κι' αὐτὸ στὸν ἀντίδοιο θὰ δώσῃ τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι ἐντελῶς ἀδιάβαστος.

I. Θ. ΚΑΚΡΙΑΣ

A. G. Tsopanakis, *La rhétorique de Lycurgue - L'annexe - Tyrée*. Θεσσαλονίκη 1954, 80 Σελ. 82 [Ἑλληνικά, παράρτημα 6].

Μὲ τὸ περίπλοκον, ἀλλὰ σημαντικὸν διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν θέμα τῆς μελέτης ταύτης ἀσχολεῖται ἡ ἔρευνα ἀπὸ μακροῦ, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἐπιτευχθῆ μέχρι τοῦδε λύσις τυγχάνουσα γενικωτέρας ἐπιδοκιμασίας. Ὁ κ. Τσοπανάκης εἰσερχόμενος ἤδη καὶ αὐτὸς εἰς τὴν συζήτησιν ὑποβάλλει εἰς ἰδίαν ἐκτίμησιν τὰς συναφεῖς μὲ τὸ θέμα ἱστορικῆς πηγᾶς καὶ προτείνει νέαν διόρθωσιν καὶ γλωσσικὴν ἑρμηνεῖαν τῶν κειμένων.

Αἱ περὶ τῆς ρήτρας τοῦ Λυκούργου εἰδήσεις καὶ αἱ συναφεῖς περὶ τῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος ἐν Σπάρτῃ διεσώθησαν εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου ἐν τῷ περὶ τοῦ νομοθέτου τούτου βίῳ (5, 10—11. 6, 1—4 καὶ 6—8. 7, 1 καὶ 3). Ὁ κ. Τσοπανάκης βλέπει τὸ ὑπὸ τοῦ κειμένου τούτου τιθέμενον πρόβλημα ὑποδιαιρούμενον εἰς τρία ἐπὶ μέρους ζητήματα, 1. τὸ τῆς ρήτρας τοῦ Λυκούργου, 2. τὸ τῆς προσθήκης τῶν βασιλέων Θεοπόμπου καὶ Πολυδώρου εἰς αὐτήν, 3. τὸ τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ρήτραν ἐλεγείων τοῦ Τυρταίου. Εἰς ἕκαστον τῶν ζητημάτων τούτων ἀφιερώνει ἓν μέρος τῆς ἐργασίας του.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος, ἀφορμώμενος ἐκ τοῦ ἐφθαρμένου τμήματος τῆς ρήτρας *γαμωδανγοριανημην* καὶ κράτος ἀπορρίπτει τὰς προταθείσας διορθώσεις, εἶτα ἀναλύει λεπτομερῶς τὴν περὶ τῶν καταστατικῶν διατάξεων καὶ μεταρρυθμίσεων τοῦ πολιτεύματος τῆς Σπάρτης ἀρχαίαν παράδοσιν (Πλάτων - Πλούταρχος, Ἔφορος), ἀντλῶν δὲ καὶ ἐκ τῆς λειτουργίας τῶν πολιτικῶν σωμάτων (*βουλή γερόντων, ἀγορή*) εἰς τὰ δημορικὰ ἔπη ἔμμεσα συμπεράσματα ἀνασυνθέτει τὰς συνθήκας κατὰ τὰς συνελεύσεις τοῦ δήμου ἐν Σπάρτῃ καὶ χωρεῖ εἰς τὴν ἐξῆς διόρθωσιν τοῦ ἐπιμάχου χωρίου: *γαιάδαν ἰθεῖαν ἰέμεν κακ κράτος*. Τοῦτο μετὰ τοῦ προηγουμένου οὕτως εἰσφέρειν τε καὶ ἀφλοτασθαι ἑρμηνεύει 'κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νὰ εἰσάγουν τὰ νομοσχέδια καὶ νὰ τὰ κυρώνουν· ὁ λαὸς νὰ ἐπιδοκιμάζῃ ὁμοφώνως'. Οὕτω ἡ νομοθεσία τοῦ Λυκούργου ἀποτελεῖ κατὰ τὸν συγγρ. ἀναδιοργάνωσιν μόνον τοῦ παλαιότερου ὑφισταμένου καθεστῶτος καὶ δὴ καὶ ἐνίσχυσιν τοῦ ἐν τῷ μεταξύ ἀτονήσαντος θεσμοῦ

τῶν γερόντων, οὐχί δέ, ὡς συνήθως γίνεται δεκτόν, μεταρρύθμισιν ἐπὶ τὸ δημοκρατικώτερον, ἀφοῦ ὁ λαὸς διατηρεῖ ἀπλῶς τὸ φιλὸν δικαίωμα τῆς ὁμοφώνου ἐπικυρώσεως τῶν προτάσεων τῶν ἀρχόντων (βασιλέων καὶ γερόντων).

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἀναλύων τὸ οἰκτεῖον περὶ τῆς προσθήκης εἰς τὴν ρήτραν ὑπόμνημα τοῦ Πλουτάρχου καὶ ἐξετάζων τὴν περίπτωσιν διαφορᾶς γνωμῶν κατὰ τὴν συνέλευσιν, ὡς αὕτη ἐμφανίζεται εἰς τὰς ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἀναφερομένας συνελεύσεις τοῦ δήμου (εἰς τὰ ἔπη, εἰς τὴν Σπάρτην) ἢ εἰκάζεται ἐκ διαφορῶν κατὰ τόπους τίτλων ἀρχόντων (χειροκρίται, χειροσκόποι, ἀκροαστῆρ, ἀφροστῆρ), συνάγει ὅτι ἡ διὰ τοῦ ἀποστειήρας ἤμεν εἰσαχθεῖσα εἰς τὴν ρήτραν καινοτομία ἦτο ἡ ἐξακρίθωσις τῆς πλειοψηφίας, ἐπιτυγχανομένη διὰ τοῦ χωρισμοῦ τῶν συμφωνούντων πρὸς τὰς προτάσεις τῶν ἀρχόντων ἀπὸ τούτους διαφωνούντας. Τοῦτο καθίστατο κατὰ τὸν συγγρ. ἀναγκαῖον, ὁσάκις ἡ διὰ βοῆς γινομένη ἐπικύρωσις ἦτο ἀσαφής, ὡς συμπεραίνει ἐκ τοῦ αἰ δὲ σκολιὰν ὁ δᾶμος ἔροιτο, ὅπερ καὶ ἐρμηνεύει: ἄν ἡ ἀπόφανσις τοῦ δήμου εἶναι δυσνόητος, ἀδιάγνωστος. Κατὰ ταῦτα ἡ προσθήκη εἰς τὴν ρήτραν ἀποτελεῖ μέτρον, δι' οὗ οἱ βασιλεῖς περιώριζαν τὴν δύναμιν τῆς γερουσίας ἀπέναντι τοῦ δήμου.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος τῆς ἐργασίας του πραγματεύεται ἐλεγεῖαν τοῦ Τυρταίου σωζομένην εἰς δύο παραλλαγάς, τὴν μίαν παρὰ Πλουτάρχῳ (ἐνθ' ἄν.) καὶ τὴν ἄλλην παρὰ Διοδώρῳ καὶ ἀναφερομένην κατὰ μὲν τὸν Πλουτάρχον εἰς τὸν χρησμὸν τῆς Πυθίας περὶ τῆς προσθήκης τῶν βασιλέων Θεοπόμπου καὶ Πολυδώρου εἰς τὴν ρήτραν, κατὰ τινὰ δὲ σημειώσιν ἐν τῇ ᾠῇ τοῦ σώζοντος τὴν παραλλαγὴν τοῦ Διοδώρου χειρογράφου εἰς τὸν χρησμὸν τῆς Πυθίας πρὸς τὸν Λυκοῦργον. Ἐξετάζων τὰς παραλλαγὰς ταύτας καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀποτελοῦν ἐνιαῖον κείμενον, ὅτι ἡ παρὰ Πλουτάρχῳ παραλλαγὴ εἶναι ἀποσπασματικὴ, κολοβὴ ὡς πρὸς τὸ τέλος, καὶ πλήρης ἀσθενεστέρων γραφῶν ἀπέναντι τῆς ἄλλης, ἐνῶ τὸ ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς σωζόμενον δίστιχον, ὅπερ ἐλλείπει εἰς τὴν παρὰ Διοδώρῳ παραλλαγὴν, δύναται ἄνευ δυσκολιῶν νὰ προταχθῇ εἰς αὐτήν. Εἰς τὴν οὕτω ἀποτελουμένην ἐνιαῖαν ἐλεγεῖαν καθορίζεται ἐν ἀρχῇ ἡ ἱεραρχία καὶ τὰ κύρια καθήκοντα ἐκάστου τῶν ὀργάνων τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος: βασιλῆας (καὶ) γέροντας ἄρχειν βουλῇ-δημότας ἄνδρας (ἄρχειν) εὐθείην δῆτραις ἀνταπαμειβομένους (ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου ὁ συγγρ. ἔχει συναγάγει τὴν διόρθωσιν τῆς φθορᾶς ἐν τῇ ρήτρᾳ εἰς γαιάδαν ἰθειαν ἰέμεν κὰκ κράτος ἦτοι ἑτὸν δῆμον εὐθείαν ἀπόφανσιν ἐκφέρειν ὁμοφώνως). Ἐπὶ πλέον ἕμως ἡ ἐλεγεῖα αὕτη τοῦ Τυρταίου εἰς τοὺς περαιτέρω στίχους τῆς μετὰ μίαν ὑπόδειξιν τοῦ τρόπου, καθ' ὃν κατὰ τὸν ποιητὴν πρέπει νὰ ἀσκοῦν τὰ κα-

θήκοντά των οί υπεύθυνοι (μυθεῖσθαι δὲ τὰ καλὰ καὶ ἔρδειν πάντα δίκαια | μηδ' ἐπιβουλεύειν τῆδε πόλει...), κάμνει κατὰ τὸν συγγρ. ὑπαινιγμὸν εἰς τὴν περὶ πλειοψηφίας προσθήκην τῆς ρήτρας: δῆμου δὲ πλῆθει νίκην καὶ κάρτος ἔπεισθαι, ἤτοι, ὡς ἐρμηνεύει ὁ συγγρ., 'ἡ πλειοψηφία (δῆμου πλῆθος) νὰ ὑπερισχύῃ'.

Ἡ προτεινομένη ἐρμηνεία εἶναι τολμηρά, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐχρειάσθη νὰ προσκομισθοῦν ἐπιχειρήματα ἐκ πηγῶν ἐμμέσως κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὸ θέμα σχετιζομένων, διὰ ν' ἀντιμετωπισθοῦν αἱ γινόμεναι δεκταὶ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν δυσκολίαι τῶν ἀμέσων πηγῶν καὶ νὰ κατοχυρωθοῦν αἱ νέαι ἀπόψεις. Καὶ ἡ μὲν συζήτησις τῶν ἐν τῷ περιθωρίῳ τοῦ θέματος κειμένων ζητημάτων τούτων, γινομένη πολλὰκις ἐν ἐκτάσει, περιλαμβάνει σκέψεις ἄλλας ὀρθὰς καὶ ἄλλας συζητησίμους. Ἄλλὰ φοβοῦμαι ὅτι δὲν εἶναι ἀρκετὰ τὰ ἐκεῖθεν ἀντλούμενα στοιχεῖα, διὰ νὰ στηρίξουν τὴν νέαν διόρθωσιν καὶ τὴν νέαν ἐρμηνείαν. Τὸ πρόβλημα κατὰ τὴν γνώμην μου μένει ἐντοπισμένον εἰς τὸ κείμενον τοῦ Πλουτάρχου. Διότι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ πῶς ἐλειτούργησε τὸ πολίτευμα τοῦ Λυκούργου ἐν Σπάρτῃ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους οὐδὲ πῶς τὸ ἀντελαμβάνετο (μετὰ ἓνα αἰῶνα καὶ πλέον) ὁ Τυρταῖος, ἂν δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐλεγεία του κωδικοποιεῖ οὕτως εἰπεῖν τὰς διατάξεις τῆς ρήτρας, ὡς μετ' ἄλλων ἐρευνητῶν δέχεται ὁ συγγρ., ἀλλὰ πῶς διευτυπώθη τοῦτο ὑπὸ τοῦ νομοθέτου ἢ τῶν νομοθετῶν. Ὅπως κάθε πολίτευμα οὕτω καὶ τὸ τῆς Σπάρτης ὑφίστατο ἐν τῇ πράξει: ἐξέλιξιν καὶ προσαρμογὴν πρὸς ἐπικρατούσας κατὰ καιροὺς συνθήκας. Ἦδη ὁ Λυκούργος εἶχε κατὰ τὴν παράδοσιν προβλέψει τὴν ἐξέλιξιν προκειμένου περὶ τῶν ρυθμιζόντων τὰς ἀστικὰς σχέσεις τῶν πολιτῶν νόμων, διὸ καὶ εἶχεν ἀποφύγει τὴν γραπτὴν των διατύπωσιν: ἴδ. Πλούτ. Βίος Λυκ. 13,3 (ἀνάλογον ἐξέλιξιν ὑπαινίσσεται περὶ τῶν δευτερευόντων ἐν γένει θεσμῶν τοῦ Λυκούργου, οὓς πραγματεύεται, καὶ ὁ Ξενοφ. ἐν Λακεδ. Πολ. 14,1: πρβ. καὶ Διόδ. 7,12,8). Ὅτι δὲ καὶ οἱ θεμελιώδεις θεσμοὶ τῆς σπαρτιατικῆς πολιτείας ὑφίσταντο ἐξέλιξιν μαρτυρεῖ ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων καθιέρωσις τῆς ἀρχῆς τῶν ἐφόρων. Ἡ λειτουργία συνεπῶς τοῦ πολιτεύματος δὲν εἶναι τὸ πρῶτον πού ἐνδιαφέρει τὴν ἐρευναν τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ τὸ κείμενον τῆς ρήτρας. Τοῦτο δὲ οὐδεμία ἄλλη πηγὴ πλὴν τοῦ Πλουτάρχου διασώζει. Ἡ ἐλεγεία τοῦ Τυρταίου δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ γράμμα, ἀλλὰ τὸ πολὺ πολὺ εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ρήτρας, ὅπως τὸ ἀντελαμβάνετο ὁ παιδευτὴς τοῦ λαοῦ του ποιητῆς. Ἄλλ' εἰς τὸν Πλούταρχον ὀφείλομεν καὶ κάτι: περισσότερον, τουτέστι τὸν ὑπομνηματισμὸν τῆς ρήτρας. Τὸ κείμενον ἦτο δύσκολον καὶ διὰ τὴν διάλεκτον καὶ διὰ τὴν λακωνικὴν διατύπωσίν του. Γράφων λοιπὸν ὁ Πλούταρχος εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν αἱ διάλεκτοι δὲν ἦσαν ἀμέσως προσίται εἰς τὸ εὐρὺ κοινόν, ἡσθάνθη

τὴν ἀνάγκην νὰ σχολιάσῃ τὸ κείμενον, διὰ νὰ τὸ καταστήσῃ σαφές. Ἐὰν προσέξωμεν τὸ ὑπόμνημα τοῦτο, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι εἰς μὲν τὸ πρῶτον μέρος τῆς ρήτρας, τὸ σαφέστερον, ἀρκεῖται κυρίως εἰς ἐρμηνείαν τῶν ἀγνώστων ἔρων (φυλάς φυλάξει - ὠβάς ὠβάξει) ἢ προσδιορισμὸν τῆς ἀντιστοιχίας ἄλλων ἔρων πρὸς τοὺς ἄλλους γνωστοτέρων πολιτικῶν συστημάτων (ἀρχαγέται=βασιλεῖς, ἀπελλάζειν=ἐκκλησιάζειν) ἢ ἀναγνώρισιν τῶν τοπωνυμίων (Βαβύκα - Κνακιῶν, ὅπου προστίθεται καὶ ὁ λόγος τῆς ἐπιλογῆς τῆς τοποθεσίας ταύτης διὰ τὰς συνελεύσεις τοῦ δήμου), εἰς δὲ τὸ δεύτερον μέρος αὐτῆς, ὅπου ὑπάρχει καὶ ἡ φθορά, γίνεται παράφρασις τοῦ κειμένου ἀνάλογος πρὸς τὰς γνωστὰς παραφράσεις τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν. Ὅτι εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ ὑπομνήματός του ὁ Πλούταρχος εἶχε χρησιμοποίησιν παλαιότερας πηγῆς, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀναμφισβήτητον, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ὁ ἴδιος ἀναφέρει τὸν Ἀριστοτέλη, ὅστις εἶχε γράψῃ *Λακεδαιμονίων πολιτείαν*, παρεπιπτόντως δὲ καὶ τὸν Στωικὸν Σφαῖρον, τὸν διδάσκαλον τοῦ Κλεομένου, τοῦ ὁποίου μνημονεύονται καὶ συγγράμματα *Περὶ Λακωνικῆς πολιτείας* καὶ *Περὶ Λυκούργου* καὶ *Σωκράτους*. Καὶ ἡ μὲν κυρία πηγὴ τοῦ Πλουτάρχου ἐν τῷ ὑπομνήματί του δὲν ἔχει σωθῆ, σώζονται ὅμως εἰς τὰ *Πολιτικά* τοῦ Ἀριστοτέλους εἰδήσεις περὶ βασικῶν τινων διατάξεων τοῦ πολιτεύματος τῆς Σπάρτης, αἱ ὁποῖαι συμφωνοῦσαι πρὸς τὸ ὑπόμνημα τοῦ Πλουτάρχου πείθουσιν ὅτι τοῦτο εἶναι ἀξιόπιστον. Ἐπομένως ἂν ἡ παρὰ Πλουτάρχῳ σωζομένη μορφή τοῦ κειμένου τῆς ρήτρας παρουσιάζῃ σημεῖόν τι ἐφθαρμένον ἢ ἄλλο ἀδιανόητον, πᾶσα προσπάθεια πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς φθορᾶς ἢ πρὸς ἐρμηνείαν τῶν ἀδιανοήτων πρέπει ἐκ τοῦ ὑπομνήματος τοῦ ἰδίου νὰ ἀφορμᾶται καὶ πρὸς αὐτὸ πρωτίστως νὰ στοιχῆ.

Ἐὰς ἴδωμεν τὰ πράγματα. Κατὰ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Πλουτάρχου τοῦ δήμον ἀθροισθέντος εἰπεῖν μὲν οὐδενὶ γνώμην τῶν ἄλλων ἐφεῖτο, τὴν δ' ὑπὸ τῶν γερόντων καὶ τῶν βασιλέων προειθεῖσαν ἐπικροῖται κύριος ἦν ὁ δήμος. Τὸ μόνον τμήμα τῆς ρήτρας, εἰς τὸ ὅποιον εἶναι δυνατόν ν' ἀντιστοιχοῦν αἱ κεφαλαιώδεις αὐταὶ διατάξεις, εἶναι: οὕτως εἰσφέρῃν τε καὶ ἀφίστασθαι † γαμωδανογοριανήμην καὶ κράτος.

Ἐὰν, γνωρίζοντες ἤδη τὸ νόημα, ἐξετάσωμεν τὸ κείμενον τῆς ρήτρας εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, θὰ ἴδωμεν ὅτι τὸ εἰσφέρειν τε καὶ ἀφίστασθαι καθ' ὃν τρόπον συνδέονται (μὲ τὸ τε καὶ) πρέπει νὰ ἔχουν τὸ αὐτὸ ὑποκείμενον, τοῦτο δὲ πρέπει νὰ νοηθῆ ἐκ τῶν προηγουμένων καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς αὐτὰ καὶ πρὸς τὰ πράγματα. Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς: τριάκοντα γερούσιαν σὺν ἀρχαγέταις καταστήσαντα, ὥραις ἐξ ὥρᾶν ἀπελλάζειν μεταξὺ Βαβύκας τε καὶ Κνακιῶνος, οὕτως εἰσφέρειν τε καὶ ἀφίστασθαι. Ἐφοῦ τὸ ἀπελλάζειν εἶναι ἰσοδύναμον πρὸς τὸ ἐκκλη-

σιάζειν, τοῦτο δὲ σημαίνει ἀμεταβάτως 'συνέρχεσθαι εἰς ἐκκλησίαν' (ἢ μεταβατική σημασία 'συγκαλεῖν ἐκκλησίαν' παραδίδεται μὲν διὰ τὸ ἐκκλησιάζειν, ἀλλὰ μόνον ἐκ τῆς μετακλασσικῆς ἐποχῆς), ἔπεται ὅτι τὸ ὑποκείμενον τοῦ ἀπελλάζειν εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ τῆς μετοχῆς κατασιτήσαντα (καὶ τῶν προηγουμένων μετοχῶν ἰδουσάμενον, φυλάξαντα, ὠβάξαντα), τ. ἔ. τὸν δῆμον (τῆς Σπάρτης): ὁ δῆμος ἔπρεπε κατὰ τὸ μαντεῖον ἀφοῦ ἰδρύσῃ ἱερὸν κτλ. καὶ ἀφοῦ ἐγκαταστήσῃ ἀρχὴν ἐκ 30 γερόντων συμπεριλαμβανομένων τῶν βασιλέων (28 γέροντες + 2 βασιλεῖς) νὰ ἐκκλησιάζῃ (ἀπελλάζειν). Ἐπὶ τὸ ὑποκείμενον τοῦ εἰσφέρειν τε καὶ ἀφίστασθαι εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τὸν δῆμον; Ἡ σημασία τοῦ ἀφίστασθαι δὲν εἶναι σαφῆς (περὶ τούτου κατωτέρω), ἀλλ' ἢ τοῦ εἰσφέρειν εἶναι, ὡς γνωστὸν, 'ἐπιψηφίζειν νόμον' (legem rogare), εἶναι δὲ ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁ δῆμος τῆς Σπάρτης δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ προτείνῃ γνώμην εἰς τὴν ἀπέλλαν (κατ' ἀκολουθίαν δὲ δὲν θὰ εἶχε καὶ τὸ τοῦ ἀφίστασθαι, ἀφοῦ τοῦτο συνδέεται μὲ τὸ εἰσφέρειν διὰ τοῦ τε καί). Ἐκ τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Πλούταρχου (καὶ ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους) συνάγεται ὅτι ὑποκείμενον τούτων πρέπει νὰ εἶναι τὸ γεροῦσιαν σὺν ἀρχαγέταις (τὴν ὑπὸ τῶν γερόνων καὶ βασιλέων προειθεῖσαν <γνώμην> Πλούταρχος). Ἡ πρέπει λοιπὸν αὐτὸ νὰ νοηθῆ ἐκ τῶν προηγουμένων, ἔστω καὶ ἂν μεσοβαθῆ τὸ ἀπελλάζειν μὲ ὑποκ. τὸν δῆμον, ἢ πρέπει νὰ περιέχεται εἰς τὸ οὕτως. Τὸ οὕτως βέβαια ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ἐπίρρημα ('ἔτσι, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον') καὶ ἴσως πράγματι εἶναι νοουμένου ἀπελλάζοντος τοῦ δήμου (πρὸς τοῦ δήμου ἀθροισθέντος Πλούταρχος), θὰ ἦτο ἕμως δυνατὸν καὶ νὰ εἶναι διαλεκτικὸς τύπος τῆς δεικτικῆς ἀντωνυμίας (=ἀττ. τοῦτους, τ.ἔ. τοὺς γέροντας σὺν ἀρχαγέταις), διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι ἢ οὕτως εἰς τινὰς διαλέκτους διεισέρχεται τὸ οὐ- εἰς ὅλας τὰς πτώσεις· οὕτω λ.χ. εἰς τὴν βοιωτικὴν, ὅπου καὶ παραδίδεται τύπος αἰτ. πληθ. οὕτως (βλ. Bechtel, Griech. Dial. I 280), ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἀργολικὴν, ὅπου ἔχομεν γεν. *houito* (Bechtel II 441)· πρὸς καὶ τὰς ἤδη προταθείσας διορθώσεις τοῦ οὕτως εἰς αὐτῶς Sauppe, καὶ τῶς C. F. Hermann. Καὶ ἂν ἕμως γίνῃ δεκτὸν ἓν ἀόριστον ὑποκείμενον τόσον διὰ τὰς μετοχὰς ἔσον καὶ διὰ τὰ ἀπαρέμματα ('ἀφοῦ ἰδρῶσιν ἱερὸν... ἀφοῦ ἐγκαταστήσῃ γεροῦσιαν... νὰ ἐκκλησιάζουν... νὰ εἰσφέρουν καὶ νὰ ἀφίστανται'), πάλιν δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία περὶ τοῦ πραγματικοῦ ὑποκειμένου τοῦ εἰσφέρειν τε καὶ ἀφίστασθαι.

Μένει συνεπῶς πρὸς συζήτησιν ἢ ἐφθαρμένη συνέχεια τῆς ρήτρας γαμωδανογοριανημῆν καὶ κράτος. Τί ἀκριβῶς κρύπτεται ὑπ' αὐτήν, δὲν γνωρίζομεν, ἂν λάβωμεν ἕμως ὑπ' ὅψιν τὸ ἀλώθητον μέρος τῆς καὶ κράτος, δυνάμεθα νὰ εἰκάζωμεν ὅτι κατὰ τὸν Πλούταρχον ἐσήμαινε ἐπικρῖναι κύριος ἦν ὁ δῆμος. Τὸ ἐπικρῖναι τοῦτο τοῦ Πλούταρχου δὲν σημαίνει μὲ-

νον 'ἐπιδοκιμάσαι', ὡς δέχεται ὁ συγγρ., ἀλλὰ 'κρίναι', 'ἀποφασίσαι' γενικῶς, περιλαμβανομένης ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς κρίσεως οὐ μόνον τῆς ἐπιδοκιμασίας (legem accipere), ἀλλὰ καὶ τῆς ἀποκρούσεως (legem repudiare), ἤτοι 'να ἀποφαίνεται ἂν ἀποδέχεται ἢ ἀποκρούη', καὶ ἢ ὄχι (ὀρθῶς μεταφράζει ὁ Perrin ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Βίου εἰς τὴν Loeb Library 'could be accepted by the people'). Τοῦτο συνάγεται ἀναμφισβητήτως ἐκ τοῦ κύριου ἦν, ὅπερ σημαίνει 'εἶχε τὴν ἐξουσίαν, τὸ δικαίωμα' (εἰ δὲ μή, θὰ ἔλεγεν ἐπικροῖναι εἶδει τὸν δῆμον 'εἶχε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐπιδοκιμάσῃ ὁ δῆμος'). Ἀλλὰ τοῦτο γίνεται φανερόν καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἐπικροῖναι' πρὸς λ.χ. τὸ ψήφισμα παρὰ Δημοσθ. Περὶ τοῦ στεφ. 38, ὅπου ἐπίσης ἐπικροῖνέτω = 'ὡς κρίνῃ' ἂν ὑπάρχῃ ἢ δὲν ὑπάρχῃ τὸ ἀδύνατον (βλ. ὁμοίαν χρῆσιν τοῦ ἐπικροῖναι μετ' αἰτ. παρὰ Πλάτ. Νόμ. 768 A). Πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην δὲν ἀντιφάσκει τὸ ὅτι τὸ πολίτευμα δὲν ἀνεγνώριζε τὸ δικαίωμα νὰ ἐκφέρῃ γνώμην ἄλλος πλὴν τῶν ἀρχόντων (βασιλέων καὶ γερόντων), διότι ἡ διάταξις αὕτη ἀπέκλειε τὴν συζήτησιν καὶ τροποποίησιν τῶν γνωμῶν τῶν ἀρχόντων ὑπὸ τοῦ δήμου, ὅχι τὴν ἀπόφασιν περὶ ἀποδοχῆς αὐτῶν ἢ μή.

Ὁ συγγρ. μὴ εὐρίσκων μαρτυρίας περὶ ἀποκρούσεως προτάσεων τῶν ἀρχόντων ὑπὸ τῆς ἀπέλλας ἐμμένει εἰς τὴν γνώμην ὅτι μόνον δικαίωμα εἶχεν αὕτη νὰ ὑπερψηφίσῃ τὰς προτάσεις καὶ δὴ καὶ ὁμοφώνως (λέμεν ἰθεῖαν κακ κοράιος, ὡς διορθῶναι καὶ ἐρμηνεύει). Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐρωτᾶται τί νόημα εἶχε νὰ γίνεται ἡ συγκέντρωσις. Καὶ πῶς μὲ τοιαύτην ἀπάτην εἰς βᾶρος τοῦ λαοῦ εἶχεν ἐπιτύχει ὁ Λυκούργος τὴν ἰσορροπίαν τῶν τάξεων καὶ τὴν σταθερότητα τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος καὶ εἶχε κερδίσει ἐν μὲν τῇ Σπάρτῃ τιμὰς θεοῦ (Πλούτ. Βίος Λυκ. 31, 4), μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων 'Ελλήνων τὴν ἐξαίρετον φήμην του ὡς ἀγαθοῦ νομοθέτου; Μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν διχογνωμίας τῶν ἀρχόντων δέχεται ὁ συγγρ. ὅτι ἐπετρέπετο εἰς τὸν δῆμον ν' ἀκολουθήσῃ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην γνώμην. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διὰ βοῆς γινομένη ὑπερψηφίσις τῆς ἐτέρας δυνατὸν νὰ ἦτο δυσδιάγνωστος (ὅπως ἐρμηνεύει τὸ σκολιά), ἐπεβάλλετο τότε ὁ διαχωρισμὸς τῶν «ναί» καὶ τῶν «ὄχι» πρὸς διαπίστωσιν τῆς πλειοψηφίας καὶ σεβασμὸν τῶν δικαιωμάτων τῆς.

Πιθανώτερον ἐν τούτοις φαίνεται ὅτι ἡ ἐξ ἑλλιποῦς ἢ ἀτελοῦς διατυπώσεως ἐν τῇ ρήτρᾳ ἐπισυμβᾶσα ὑπερβασία τῶν δικαιωμάτων τοῦ δήμου, ὁ ὁποῖος δὲν ἤρχετο εἰς τὴν καθορισθεῖσαν ἐλίκρισιν, ἤτοι ἀπλὴν ἀπόφασιν καὶ ἢ ὄχι, ἀλλ' ἐπεχειρεῖ τροποποίησιν, ἤτοι διαστροφῆν, διαστρέβλωσιν, σκολίωσιν, τῶν γνωμῶν τῶν ἀρχόντων, ἐπέβαλε τὴν συμπλήρωσιν τῆς ρήτρας διὰ τῆς προσθήκης. Τοῦτο δὲ εἶναι καὶ ἐκεῖνο τὸ ὅποιον λέγει ὁ Πλούταρχος εἰς τὸ ὑπόμνημά του, διεξοδικιώτατον καὶ

σαφέστατον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Ἡ προσθήκη δηλ. ὠριζεν, ἂν θελήσωμεν νὰ παραφράσωμεν τὰ λεγόμενά του: ἂν οἱ πολλοὶ (τ. ἔ. ὁ δημος) μὲ προσθαφαιρέσεις διέστρεφαν καὶ παρεδίαζαν τὴν γνώμην (πρότασιν) τῶν ἀρχόντων, οὗτοι εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ μὴ κυρώνουν τὴν διάστροφον γνώμην, ἀλλὰ νὰ διαλύουν τὴν ἀπέλλαν μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι ἐξέτερεπε καὶ μειποῖει τὴν γνώμην παρὰ τὸ βέλτιστον. Ἡ σκολιά ἀπόφανσις (ἢ-αἴρεσις, ἂν ὑπὸ τὸ ἔροιο τῶν χειρογράφων κρύπτεται ἔλοιο ἢ αἴροῖτο) εἶνα: διαστροφή, παραβίασις, ἐκτροπή καὶ μεταποίησις παρὰ τὸ βέλτιστον. Ἐπειτα ἀπὸ τόσα ἀλλεπάλληλα ἔρμηνεύματα τῆς λέξεως σκολιός ἀπὸ τὸν Πλούταρχον δὲν δικαιολογεῖται νὰ ἐπιζητήσωμεν ἄλλο, ἐκ τῶν προσαγομένων χωρίων μὴ ἐπικυρούμενον ἀναμφισβητήτως, ἔρμηνευμα 'ἀδι-ἄγνωστος', τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον δὲν ἐτέθη προηγουμένως τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον ὁ Πλούταρχος καὶ ἢ ἐνδεχομένη πηγὴ του εἶχον κατανοήσει ἢ παρεξηγήσει τὸ κείμενον καὶ δὲν ἀπεδείχθη ἢ πλάνη των.

Ἄλλὰ καὶ ἡ περαιτέρω ἔρμηνεῖα τοῦ ἀποστατήρας ἤμην ὡς 'ὑπολογίζεῖν ἀκριβῶς' (τ. ἔ. τὸν ἀριθμὸν τῶν ψήφων ὑπὲρ ἐκάστης γνώμης) δὲν φαίνεται πιθανή οὐδὲ δύναται νὰ στηριχθῇ ἢ σημασία αὕτη εἰς τὸ ἔρμηνευμα τοῦ Πλουτάρχου τοῦτ' ἔστι μὴ κυροῦν, ἀλλ' ὅπως ἀφίστασθαι καὶ διαλύειν τὸν δῆμον. Τὸ ἀποστατήρ, ἔσον καὶ ἂν ἀπαντᾷ μόνον ἐδῶ, εἶναι ἄριστα νοητὸν ὡς παράγωγον τοῦ ἀφίστασθαι καὶ ἰσοδύναμον ὡς σχηματισμὸς πρὸς τὸ ἀποσιάτης' πρὸς ἐπισιατήρ καὶ ἐπισιάτης ἐκ τοῦ ἐφίστασθαι (πρὸς τὸ ἀφροῖσις τῆς Κνίδου τὸ σημαῖνον κατὰ Πλούτ. Ἡθ. 292A 'ὁ τὰς γνώμας ἐρωτῶν' δὲν ἔχει καμμίαν ἐτυμολογικὴν σχέσιν). Κατὰ ταῦτα ἢ περίφρασις ἀποστατήρας ἤμην πρέπει νὰ εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὸ παρασύνθετον ἀποστατεῖν. Τοῦτο σημαίνει 'ἀπέχειν, παραιτεῖσθαι, ἀποχωρεῖν, φεύγειν καὶ ἐγκαταλείπειν', εἶναι δὲ σύννηθες προκειμένου περὶ ἀποχωρήσεως καὶ ἐγκαταλείψεως ὁμάδος (φίλων, συμμάχων κτλ.)' λ.χ. Ἄριστοφ. Ὀρν. 312 οὐτοσί πάλοι πάρειμι κοῦκ ἀποστατῶ φίλων 'νὰ με ἐδῶ ἀπὸ ὄρα, δὲν ἐγκαταλείπω τοὺς φίλους', Ξεν. Κύρ. Παιδ. 4, 5, 24 βουλευτέον, ὅπως τῶν... νῦν παρόντων μηδεὶς ἀποστατήσει ἡμῖν συμμάχων 'μὴ φύγη καὶ μᾶς ἐγκαταλείψῃ κανεὶς' κττ. Τὴν αὐτὴν ὁμοῦ σημασίαν ἔχει καὶ τὸ σύνθετον ἀφίστασθαι, λ.χ. ἐν Θουκ. 7, 28, 3 ἀποσιῆναι ἐκ Σικελίας (ἐπερ ὁρθῶς ἔρμηνεύεται ἐν τῇ Λεξικῇ Liddell-Scott 'withdraw from the island, give up the expedition', ἤτοι 'ἀποσύρεσθαι ἐκ τῆς νήσου, παραιτεῖσθαι: τῆς ἐκστρατείας'). Πρὸς ταῦτα στοιχεῖ, νομίζω, ἀπολύτως τὸ ἔρμηνευμα τοῦ Πλουτάρχου, καθ' ὃ τὸ ἀποστατήρας ἤμην σημαίνει 'νὰ μὴν κυρώνουν (τὴν σκολιὰν μορφήν τῆς γνώμης), ἀλλὰ ἔλωσ νὰ ἀποστατοῦν, δηλ. καθ' ὅλοκληρίαν νὰ παραιτοῦνται τῆς κυρώ-

σεως καὶ νὰ διαλύουν τὴν συνέλευσιν'. "Ὅ,τι σημαίνει ἐν τῇ προσθήκῃ τὸ ἀποστατήρας ἤμεν, τὸ αὐτὸ σημαίνει καὶ ἐν τῇ ρήτρᾳ τὸ ἀφίστασθαι. Ἐπομένως διὰ τοῦ εἰσφέρειν τε καὶ ἀφίστασθαι ὁ νομοθέτης παρεῖχε τὴν ἐξουσίαν εἰς τοὺς ἄρχοντας (οὕτως=τούτους) ἀφ' ἑνὸς νὰ εἰσφέρουν, νὰ ἐπιψηφίζουσιν δηλ. τὰς γνώμας, καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἀφίστανται, νὰ παραιτοῦνται δηλ. τῆς κυρώσεως καὶ νὰ διαλύουν τὴν συνέλευσιν. Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ ὑπῆρχεν ἀσάφεια τὸ μὲν ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιψηφίσεως, ἂν ἐπέτρεπεν αὕτη τὴν τροποποίησιν τῆς προτάσεως ὑπὸ τοῦ δήμου, τὸ δὲ ὡς πρὸς τοὺς λόγους τῆς παραιτήσεως τῶν ἀρχόντων ἀπὸ τῆς κυρώσεως, ἐχρειάσθη νὰ γίνῃ βραδύτερον ἢ προσθήκη εἰς τὴν ρήτραν, δι' ἧς ἡ ἀσάφεια αὕτη ἤρητο. Κατ' οὐσίαν δηλ. ἡ προσθήκη δὲν εἶναι παρὰ μία ἐρμηνευτικὴ διάταξις διασαφηνίζουσα τὸ ἀόριστον ἀφίστασθαι τῆς ρήτρας πρὸς ἀποσόθησιν τῆς τροποποιήσεως (σκολιώσεως) τῶν γνωμῶν τῶν ἀρχόντων ὑπὸ τοῦ δήμου. Ἐπεταί ὅτι τὸ πρόβλημα, κατὰ πόσον ἡ προσθήκη περιώριζε κεκτημένα δυνάμει τῆς ρήτρας δικαιώματα τοῦ δήμου, ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ ἐφθαρμένου τμήματος. Ἄν δηλ. ἐνταῦθα παρείχεται εἰς τὸν δῆμον δικαίωμα γνώμης κατὰ τὴν ἐπίκρισιν, τότε πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ προσθήκη περιώριζε τὸ δικαίωμα τοῦτο. Τουναντίον ἂν ἡ ἐπίκρισις τοῦ δήμου συνίστατο μόνον εἰς ἐπιδοκιμασίαν ἢ ἀπόκρουσιν τῶν γνωμῶν τῶν ἀρχόντων, ὡς διαφαίνεται ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Πλουτάρχου, καθ' ὃ ἡ ρήτρα εἰπεῖν οὐδενὶ γνώμῃ τῶν ἄλλων ἐφείτο, τότε ἡ προσθήκη οὐδεμίαν οὐσιαστικὴν τροποποίησιν τοῦ καθεστώτος τῆς λήψεως ἀποφάσεων ἐν τῇ ἀπέλλα ἐσήμαινεν, ἀλλ' ἀπλῶς ἐπικύρωσιν καὶ ἀποσαφήνισιν τῆς ἐννοίας τῶν κειμένων ἤδη διατάξεων, δι' ἧς ἀπεσοβεῖτο ἡ ἐν τῇ πράξει ἐπιχειρουμένη ὑπὸ τοῦ δήμου ὑπέρβασις τῶν δικαιωμάτων του. Τὸ τελευταῖον φαίνεται πιθανώτερον, διότι κεκτημένα δικαιώματα δὲν καταργοῦνται ἀνευ σοβαρᾶς ἀντιδράσεως, ἡ δὲ παράδοσις σιωπᾶ περὶ αὐτοῦ, ἀπεναντίας μάλιστα συνδέει μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἑτέρου τῶν θεσπισάντων τὴν προσθήκην βασιλέων, τοῦ Θεοπόμπου, τὴν καθιέρωσιν τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐφόρων ὡς περαιτέρω κατάκτησιν τοῦ δήμου εἰς βᾶρος τῆς ὀλιγαρχίας (Πλουτ. ἐνθ' ἄν. 7, 1).

Περὶ σσότερον πιθανὸς γίνεται ὁ κ. Τσοπανάκης εἰς τὸ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου του ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐνοποίησιν τῶν δύο παραλλαγῶν τῆς ἐλεγείας τοῦ Τυρταίου. Ἡ εἰκασία αὕτη περὶ ἐνιαίου κειμένου, τὴν ὁποίαν ἀνεξαρτήτως τοῦ κ. Τσοπανάκη ἔχει υἱοθετήσει καὶ ὁ von Blumenthal, φαίνεται ὀρθή. Βεβαίως τὸ εἰσαγωγικὸν δίστιχον τῆς παραλλαγῆς τοῦ Πλουτάρχου, τὸ ὅποῖον ὁ κ. Τσοπανάκης προτάσσει εἰς τὴν παραλλαγὴν τοῦ Διοδώρου, δυνατὸν νὰ μὴ ἀνήκῃ ἐκεῖ, διότι τοιοῦτοι εἰσαγωγικοὶ στίχοι ποιημάτων παρουσιάζουσιν ἐνίοτε παραλλαγὰς. Ὡς πρὸς δὲ τὰς γραφὰς

τοῦ κοινοῦ μέρους τῶν δύο παραλλαγῶν, μολονότι δὲν εἶναι εὐκολόν ν' ἀποφανθῇ κανεὶς μετὰ τῆς αὐτῆς βεβαιότητος δι' ἄλλας τὰς περιπτώσεις, φαίνεται πρᾶγματι ὅτι αἱ γραφαὶ τοῦ Διοδώρου εἶναι προτιμητέαι (πάντως ἢ γινομένη ὑποστήριξις τῆς γραφῆς *ισχερόεσσα* ἀντὶ *ἰμερόεσσα* δὲν εἶναι ἐπαρκής). Ἄλλ' ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς ἐλεγείας πρὸς τὸ κείμενον τῆς ρήτρας καὶ τῆς προσθήκης ἰσχύουν αἱ ἀνωτέρω διαφαινόμεναι ἐπιφυλάξεις. Βεβαίως δὲν ἀποκλείεται ὁ Τυρταῖος νὰ ἔχη καὶ ἀπηχῆσεις τοῦ κειμένου τῆς ρήτρας εἰς τοὺς στίχους του (ιδίως ὁ στίχος *δήμου δὲ πλήθει νίκη* καὶ *κάρτος ἐπειθαι* ἐνθυμίζει τὸ ἀλώπητον τέλος τοῦ κειμένου τῆς ρήτρας καὶ *κράτος*). Ἄλλ' ὅτι τὸ εὐθείας (*εὐθείης* cod.) *ρήτρας ἀνταπαμειβομένους*, ὅπως ἴσως καὶ ἂν διορθωθῇ, δικαιολογεῖ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς *φθορᾶς* ἐν τῇ ρήτρᾳ εἰς *ἰθελίαν ἰέμεν* καὶ *κράτος*, δὲν φαίνεται πιθανόν. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα ὅτι ὅπως τὸ ἄρχειν οὕτω καὶ ἡ μετοχὴ *ἀνταπαμειβομένους* ἔχει ὑποκείμενον ἔχει μόνον τοὺς δημότας ἄνδρας, ἀλλὰ καὶ τοὺς θεοιμητίους βασιλῆας καὶ τοὺς πρεσβυγενεῖς γέροντας, πρᾶγμα τὸ ὅποιον θὰ ἐσήμαινεν ὅτι ἔλα τὰ ὄργανα τῆς πολιτείας ἐν Σπάρτῃ (βασιλεῖς - γέροντες, δῆμος) ἔπρεπε κατὰ τὸν Τυρταῖον νὰ ἀσκοῦν τὰ καθήκοντά των ἀνταλλάσσοντες ἀμοιβαίως (*ἀνταπαμειβομένους*) γνώμας καὶ ἀποφάνσεις εὐθείας, εὐκρινεῖς, οὐχὶ διαστρόφους ἢ ἐπιδεχομένας διαστρωφῆν. Οὕτω νοεῖται ὅτι καὶ τὰ ἐπόμενα *μυθεῖσθαι* τε *τὰ κατὰ* καὶ *ἔρδειν πάντα δίκαια* κλπ. ἔχουν τὰ αὐτὰ ὑποκείμενα καὶ ἀναφέρονται ἐπίσης εἰς ἔλα τὰ ὄργανα τῆς πολιτείας. Μόνον ἂν γίνῃ δεκτὸν ὅτι μεταξὺ τοῦ *ἀνταπαμειβομένους* καὶ τοῦ *μυθεῖσθαι* μεσολαβεῖ κενὸν ἑλὸς διστίχου, θὰ ἦτο δυνατόν τὸ *ἀνταπαμειβομένους* νὰ θεωρηθῇ ὡς προσδιορισμὸς τοῦ τρόπου εἰς ἕν νέον ἀπαρέμφατον ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ ἄρχειν καὶ καθορίζον τὴν δικαιοδοσίαν τῶν δημοτῶν ἀνδρῶν. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι λίαν ἀμφίβολον, διότι ἡ παραλλαγή τοῦ Πλουτάρχου διακόπτεται εἰς τὸ *ἀνταπαμειβομένους* ὡς εἰς ἕν τέλος νοήματος καὶ διότι διὰ τὰ δικαιώματα τοῦ δήμου ἐπιφυλάσσει ὁ ποιητὴς τὸν προτελευταῖον στίχον *δήμου δὲ πλήθει νίκη* καὶ *κάρτος ἐπειθαι*, ἔνθα ἀναγνωρίζεται εἰς τὸν λαὸν (*δήμου πλήθος*) ἡ κυριαρχία, ὅπως ἐγένετο πιθανῶς καὶ εἰς τὸ ἐφθαρμένον τέλος τῆς ρήτρας (ὄχι εἰς τὴν προσθήκην).

Ἄνακεφαλαίων παρατηρῶ ὅτι τὸ πρόβλημα κατὰ μὲν τὰ ἄλλα ἔπειτα ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Πλουτάρχου—ἂν, ἐννοεῖται, τοῦτο εἶναι ἀξιόπιστον, ὅπως φαίνεται ὅτι εἶναι—δὲν παρουσιάζει δυσκολίας ἀνυπερβλήτους οὔτε γλωσσικὰς οὔτε πραγματικὰς οὔτε ἱστορικὰς, ὡς πρὸς τὸ ἀκριβὲς ὅμως κείμενον τῆς ρήτρας εἰς τὸ ἐφθαρμένον σημεῖον δὲν διαφωτίζεται, νομίζω, ἐκ τοῦ Τυρταίου καὶ παραμένει πάντοτε πρόβλημα ἢ εὗρεσις διορθώσεως συμφωνούσης πρὸς τὸ ὑπόμνημα τοῦ Πλουτάρχου

καὶ διὰ τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὴν ἀκριβείαν τὴν φησὶν ἐκαστοῦ τοῦ κώδικος

ἢ αἱ γενόμεναι μέχρι σήμερον προτάσεις.

Ὁ κ. Τσοπάνακης εἰργάσθη ἀναμφιβόλως πολὺ ἐπὶ τοῦ θέματος, ἔκαμε πολλὰς παρατηρήσεις ἀξίας προσοχῆς εἰς διαφόρους λεπτομερείας, ἀλλὰ ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἡ λύσις, τὴν ὁποίαν προτείνει, δὲν συνάδει πρὸς τὰ ἐκ τῶν κειμένων δεδομένα στοιχεῖα. Πρέπει ἔμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ποικιλία, καὶ ἡ ἀντιφατικότης ἐνίοτε, τῶν διατυπωθεισῶν ὑπὸ τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν γνωμῶν ἔχει περιπλέξει τὸ ζήτημα εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε δὲν εἶναι δύσκολον νὰ παρασυρθῇ κανεὶς εἰς λοξοδρόμησιν, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐγκαταλείπων τὴν μόνην ἀσφαλῆ βᾶσιν τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Πλουτάρχου ἐπιζητήσῃ ἔξωθεν τὴν λύσιν.

Σ. Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ

Βυζαντινὴ Ποίησις, ἐπιμέλεια Γεωργίου Θ. Ζώρα Ἀθῆναι [1956] 80 Μ. Σελ. 326 + 56. [Βυσικὴ Βιβλιοθήκη «Ἄετοῦ», ἀρ. 1].

Ὁ Γ. Θ. Ζώρας μᾶς δίνει μιὰν ἀνθολογίαν τῆς ὑστερομεσαιωνικῆς δημώδους γραμματείας διαιρώντας τὴν ὅλην του σὲ δύο τμήματα: τὸ πρῶτο περιλαμβάνει ἀποσπάσματα ἔργων ἢ καὶ ὀλόκληρα ἔργα ἀπὸ τῆς γραμματείας τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων (σελ. 55-173) καὶ τὸ δεύτερο ἀποσπάσματα ἔργων ἢ καὶ ὀλόκληρα ἔργα ἀπὸ τῆς γραμματείας τῶν πρώτων ἑκατὸν πενήντα μετὰ τὴν Ἐλωση χρόνων· γραμματεία ποὺ συνεχίζει τὴ δημοτικὴ παράδοση τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων (σελ. 175-323).

Στὴν Εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου μᾶς δίνονται στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν ὅλο χαρακτήρα τῆς ποίησης ποὺ ἀνθολογεῖται, καθὼς καὶ εἰδικότερες γραμματολογικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ κάθε κείμενο.

Ἐσκεμμένα δὲν ἀνθολογήθηκαν κείμενα ποὺ ἔχουν δημοσιευτῆ ἢ πρόκειται νὰ δημοσιευτοῦν στὸ σύνολό τους ἢ ἀποσπασματικὰ σὲ ἄλλους τόμους τῆς «Βυσικῆς Βιβλιοθήκης», ὅπως τὰ βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα καὶ ἔρισμένα ἔργα τῆς κρητικῆς καὶ τῆς κυπριακῆς γραμματείας. Ἔτσι ἐξηγεῖται ποὺ ὁ χῶρος γιὰ τὴ βυζαντινὴ ποιητικὴ δημώδη γραμματεία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων εἶναι, θὰ ἴεγα, περιορισμένος, ἀφοῦ μένου ἔξω ἀπὸ τὴ συλλογὴ ἔκτενῆ κείμενα, ὅπως τὰ βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα, ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσαν σημαντικὸ χῶρο γιὰ νὰ ἀνθολογηθοῦν¹.

¹ Θὰ ἴταν ὁπωσδήποτε δυνατό νὰ περάσουν στὴν ἀνθολογία ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα «Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη», ποὺ δὲν περιέχεται στὴ δική μου κριτικὴ ἔκδοση τῶν βυζαντινῶν ἱπποτικῶν μυθιστορημάτων (Βυζαντινὰ ἱπποτικά

Ὁφείλω νὰ συμφωνήσω μὲ τὸν ἀνθολόγο σχετικὰ μὲ τὰ χρονολογικὰ πλαίσια τῆς ἐργασίας του. Κινήθηκε μέσα στὰ χρόνια 1100 - 1600 περίπου. Ἡ περίοδος αὐτή, ὅπως καὶ ἄλλοτε ὑποστήριξα¹, παρουσιάζει ἐνότητα καὶ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ τὴ διασποῦμε, παρὰ τὴν παρουσία μέσα σ' αὐτὴν ἐνὸς πολὺ σημαντικοῦ γεγονότος, τῆς Ἑλληστίσεως τοῦ 1453. Ἀκριβῶς ὅμως ἐπειδὴ μέσα στὰ παραπάνω χρονολογικὰ πλαίσια κινήθηκε ὁ ἀνθολόγος, ὁ τίτλος πὺ ἐδῶσε στὴν ἀνθολογία του («Βυζαντινὴ ποίησις») δὲν εἶναι ὁ πιὸ ταιριαστός. Πρῶτα - πρῶτα δὲν πρόκειται γιὰ καθαυτὸ «βυζαντινὴ» ποίηση, ἀφοῦ τὰ μισὰ ἀπὸ ἀποψη ὄγκου καὶ ἀριθμοῦ κείμενα τοῦ τόμου ἀνήκουν στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ· ἐπειτα δὲν ἀνθολογεῖ ὁ Ζώρας ἀπὸ ὅλη τὴ βυζαντινὴ ποίηση, τὴ λόγια καὶ τὴ δημώδη, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴ δεύτερη. (Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα πὺ ἀνθολογεῖ καὶ πὺ φαίνονται ἀρχαῖζοντα δὲν ἔχουν καμιά οὐσιαστικότερη σχέση μὲ τὰ πράγματι ἀρχαῖστικά κείμενα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς). Ὁ πιὸ κατάλληλος, νομίζω, τίτλος θὰ ἦταν «Ἑστερομεσαιωνικὴ ποίηση» ἢ «Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ δημώδης ποίηση».

Ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς πὺ τὸν ἐνδιαφέρουν ἀνθολογεῖ ὁ Ζώρας ἀκριτικὰ καὶ ἄλλα ἥρωικά ἢ μυθικά ποιήματα, ἱστορικά, θρησκευτικά καὶ ἠθικοδιδασκτικά, Προδρομικά καὶ σατιρικά ποιήματα, ἱστορίες ζῶων, περιγραφικά μαχῶν καὶ ἐγκωμιαστικά ποιήματα· ἀπὸ τὰ κείμενα πὺ συνεχίζουν τὴν ἴδια ἀτμόσφαιρα μετὰ τὴν Ἑλληστίση ἀνθολογεῖ ἠρήνους καὶ ἄλλα ἱστορικά τραγούδια, ἐρωτικὴ καὶ ἠθικοδιδασκτικὴ ποίηση. Ἐφ' ὅσον ὅμως προτίμησε ὁ ἀνθολόγος τὴν εἰδολογικὴ ταξινόμηση τῆς ὕλης του καὶ, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἀφοῦ ὅλες οἱ κατηγορίες τῆς μεταβυζαντινῆς ποίησης πὺ ἀνθολογοῦνται στὸ δεῦτερο μέρος τῆς ἀνθολογίας συμπίπτουν μὲ ὀρισμένες κατηγορίες τοῦ πρῶτου μέρους (ὅπου ἀνθολογεῖται ἢ καθαυτὸ βυζαντινὴ ποίηση), δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ χωριστῇ ἢ ὕλη σὲ δύο μέρη: «α) Ἑστερομεσαιωνικὴ ποίησις· β) ἢ συνέχεια τῆς παραδόσεως». Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ μεταβυζαντινὰ δημώδη κείμενα ἕως τὸ 1600 περίπου δὲν ἀποτελοῦν, νὰ ποῦμε ἔτσι, ἐκπεσμὸ ἀπὸ ἀποψη ποιῶν ἐν σχέσει μὲ τὰ βυζαντινὰ τῶν τελευταίων αἰῶνων· δὲν πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἐπίδωση, ἀλλὰ γιὰ φυσιολογικὴ

μυθιστορήματα, ἐπιμέλεια Ἑμμανουὴλ Κριαρᾶ, Ἡρακλῆ Βιβλιοθήκη, 2, Ἀθήναι [1955]), ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἄλλος ἐρευνητής, ὁ Μ. Ι. Μανούσκακας, ἐτοιμάζει νῶτερη κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου μὲ τὴ βοήθεια καὶ τοῦ νέου χειρογράφου πὺ μᾶς ἀποκάλυψε τελευταία ὁ S. - G. Mercati. Καθὼς ὁ Ζώρας δὲν ἐπιχειροῦσε κριτικὴ ἐπεξεργασία τῶν κειμένων πὺ ἀνθολογοῦσε, θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσει τὴν τελευταία δημοσίευση τοῦ κειμένου, τὴν ἐκδοσὴ τῆς J. A. Lambert.

¹ Βλ. κυρίως τὴ μελέτη: Ἡ γραμματολογικὴ τοποθέτηση τῆς βυζαντινῆς δημώδους καὶ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, Νέα Ἑστία 58 (1955) 1554 - 1557.

συνέχιση. Γιατί ή πριν από την "Άλωση δημόδης παραγωγή δέν είχε οδηγηθή σε μίαν άποκορύφωση, πού ύστερα άπ' αὐτήν μετά την "Άλωση νά παρουσιασθῆ κάποιος έκπεσμός· άπλως ή ίδια προσπάθεια γίνεται και πριν και μετά την "Άλωση· μόνο άργότερα γύρω στα 1600 και ιδίως τὸ δέκατο ἔβδομο αἰώνα πετυχαίνει ή δημόδης γραμματεία άξιόλογες πραγματοποιήσεις, πού γίνονται άφορμή σταθμοῦ στη γραμματολογική πορεία και άφεταιρία για μιὰ ἐξόρμηση τῆς λογοτεχνίας, πού άρχίζει αίσθητά νά διαφοροποιήται άπό την προηγούμενη κατάσταση.

Ἐδῶ θά ἔπρεπε νά γίνη και μιὰ ἄλλη παρατήρηση, πού δέν αναφέρεται μονάχα στο ἔργο τοῦ άνθολόγου, ἀλλά και στη σύλληψη δρισμένων τόμων τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης». Γιὰ τὰ βυζαντινά ἱπποτικά μυθιστορήματα ὑπῆρξε πρόβλεψη και βγήκε ἰδιαίτερος τόμος¹, πού ἔδωσε σε νέα κριτική ἔκδοση τέσσερα μυθιστορήματα στο σύνολό τους. Ἔτσι ὅμως ὁ τόμος «Ἰστερομεσαιωνική ποίηση» (ὅπως, καθῶς εἶπα, θά ἔπρεπε νά τιτλοφορηθῆ) ἔχασε κάτι τὸ οὐσιαστικό άπό τὰ φυσιολογικά του περιεχόμενα, άφού ἔπρεπε νά άγνοήση κείμενα πού θεωροῦνται τὰ καλύτερα μέσα στην περίοδο. Παράλληλα ή άνθολογία τοῦ Ζώρα άγνόησε δρισμένα κρητικά κείμενα τοῦ δεκάτου πέμπτου και τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰώνα πού θά εἶχαν τῆ φυσιολογική τους θέση μέσα σ' αὐτήν, και ὅχι στον τόμο «Κρητική Λογοτεχνία» τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης», πού δημοσίευσε ὁ Φ. Μπουμπουλίδης. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τόμος θά ἔπρεπε, νομίζω, νά άφιερῶθῆ στα ἔργα τῆς κρητικῆς ἀκμῆς, πού τόσο ξεχωρίζουν, τόσο άπομακρύνονται άπό τὰ ἔργα, και τὰ κρητικά ἀκμή, τῶν προηγούμενων αἰώνων. Ἔργα λ.χ. σάν τῆ «Συμφορὰ τῆς Κρήτης» τοῦ Μανόλη Σκλάβου, τῆ «Ρίμα Ἐρηνητικῆ» τοῦ Ἰωάννου Πικατόρου, τὰ ποιήματα τοῦ Στεφάνου Σαχλίκη και τοῦ Μαρίνου Φαλιέρου και πολλὰ ἄλλα, πού τὰ βρίσκομε σήμερα στον τόμο «Κρητική Λογοτεχνία», θά εἶχαν περισσότερο τῆ θέση τους στον τόμο τοῦ Ζώρα². Γιατί πρέπει νά σημειώσω ὅτι: ὅλα τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς γραμματείας δὲ συγκροτοῦν κατὰ τῆ γνώμη μου φυσιολογική ἐνότητα, ἔξω άπό τὸ ἔτι προέρχοντα: άπό μιὰ δρισμένη γεωγραφική περιοχή. Τὰ παλιότερα άπ' αὐτά, και ὅταν ἀκόμη εἶναι βέβαια πῶς γράφηκαν στην

¹ Βλ. πὸ πάνω σελ. 486 σημ. 1.

² Ἐνα μόνο κείμενο, τὸ «Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινόπολης», πού ὁ Μπουμπουλίδης ἀκολουθώντας τὴν ὡς τελευταία καθιερωμένη γνώμη τὸ θεωροῦσε κρητικό και τὸ εἶχε περιλάβει στην άνθολογία του «Κρητική Λογοτεχνία», τὸ πέρασε και ὁ Ζώρας στη δική του, άφού δάχτηκε τῆ γνώμη μου (Ε. Κριαρᾶ, Τὸ Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινόπολης. Κριτική ἔκδοση με εἰσαγωγή, σχόλια και γλωσσάριο, Ἐκδόσεις Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1956, σελ. 3 - 11) για τὴν κυπριακή του προέλευση.

Κρήτη ή από Κρητικούς, δὲν ἔχουν στενότερη ποιητική σχέση με τὰ σημαντικά ἔργα τῆς κρητικῆς ἀκμῆς (δέκατος ἑβδόμος αἰώνας) καὶ πρέπει νὰ συνεξετάζονται μετὰ τὰ ἀντίστοιχα καὶ ἀνάλογα ἔργα ποῦ γράφονται καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὴν ᾿Αλωση σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (Κύπρος, Δωδεκάνησα, κτλ.). Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἐντελῶς φανερό ὅταν πρόκειται γιὰ ἔργα ὅπως λ.χ. οἱ «Αἶνοι πρὸς τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν» τοῦ Πέτρ ᾿Ανδρέα Σκληγγία¹ ἢ τὸ ἀνέκδοτο ἔργο (δέκατος τέταρτος αἰώνας) τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, ποῦ βρῆκε τελευταῖα ὁ Μ. Ι. Μανούσακας στὸ ᾿Αγιον ᾿Όρος. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο, καθὼς μᾶς δείχνουν ὀρισμένοι δημοσιευμένοι ἤδη στίχοι του, τοποθετεῖται ὄχι μόνο χρονολογικά, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴ βυζαντινὴ ἀτμόσφαιρα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τοὺς «Αἶνους» τοῦ Σκληγγία, ποῦ μνημόνευσα παραπάνω.

᾿Ο Ζώρας μᾶς πληροφορεῖ στὴν Εἰσαγωγὴ του ὅτι ἡ ἀνθολογία του ἀπευθύνεται στὸ πλατύτερο κοινό. Νομίζω ὅτι γιὰ τόμους τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης», ὅπως τὰ «Βυζαντινὰ ἱστορικά μυθιστορήματα», ἢ «Κρητικὴ Λογοτεχνία», ἢ «Βυζαντινὴ ποίησις», θὰ ἐνδιαφερθοῦν καὶ τὸ μορφωμένο κοινὸ καὶ οἱ εἰδικοί ἐρευνητές. Ξέρομε πὼς μιὰ ἀπὸ τίς πολλὰς δυσχέρειες ποῦ συναντοῦν ὅσοι μελετοῦν ἢ διδάσκουν κείμενα τῆς μεσαιωνικῆς δημόδους γραμματείας εἶναι καὶ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις, δὲν ἔχουν στὴ διάθεσή τους συγχρονισμένες κριτικὲς ἐκδόσεις τῶν κειμένων αὐτῶν· ὅτι δὲ διαθέτομε πρόσφατα συλλογικὰ ἢ ἀνθολογικὰ ἔργα, ποῦ θὰ ἦταν χρησιμότερα σὲ νέους μελετητές, ποῦ θὰ ἤθελαν νὰ ἐνημερωθοῦν πάνω σ' αὐτά. ᾿Όταν λοιπὸν μιὰ ἀγαθὴ συγκυρία μᾶς ἐπιτρέπη νὰ ἐλπίζωμε ὅτι θὰ δημοσιευτοῦν τὰ κείμενα αὐτά, τὰ τόσο ἀγνοημένα ἀπὸ τὸν πλατύτερο κύκλο τῶν λογίων καὶ τόσο δυσπρόσιτα καὶ σὲ εἰδικούς ἀκόμη ἐρευνητές, θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ περιμένωμε ὅτι τὰ κείμενα, ἀφοῦ θὰ τὰ δημοσιεύσουν εἰδικοί φιλόλογοι, θὰ ἐκδοθοῦν κατὰ τοὺς κανόνες τῆς ἐκδοτικῆς τῶν κειμένων; Μᾶς λέει ὁ ἐκδότης (σελ. 54 τῆς Εἰσαγωγῆς) ὅτι «δὲν ἐγένοντο φιολογικαὶ διορθώσεις ἢ ἀποκαταστάσεις κειμένων, διότι τοῦτο θὰ ἀπῆτει παράθεσιν κριτικοῦ ὑπομνήματος ὡς καὶ μακρῶν σημειώσεων, πρᾶγμα ἀντίθετον πρὸς τὸν χαρακτήρα καὶ τὰς ἐπιδιώξεις τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης». Σὲ τί θὰ ἔβλαπτε ὅμως ἡ παρουσία κριτικοῦ ὑπομνήματος, ἀχρηστοῦ ἐντελῶς στὸν κοινὸ ἀναγνώστη, ἀλλὰ χρησιμότετου στὸν εἰδικὸ μελετητή; Πρέπει νὰ ἔχωμε ὑπ' ὄψην μᾶς ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα ποῦ ἀναδημοσιεύονται ἢ ἀνθολογοῦνται στὸν τόμο τοῦ Ζώρας ἔχουν δημοσιευτῆ πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Στὸ

¹ Βλ. Φ. Μπουμπουλίδη, Κρητικὴ Λογοτεχνία, σελ. 37.

ἀναμεταξύ διάστημα διατυπώθηκαν πάνω σὲ κείμενα αὐτὰ κριτικὰ καὶ ἄλλες παρατηρήσεις πού κατὰ ἓνα ποσοστὸ τὰ βελτιώνουν ἢ τὰ ἀποκαθιστοῦν σὲ μιὰ γνησιότερη μορφή. Οἱ περιπτώσεις εἶναι ἀπειρες, καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφέρω παραδείγματα. Δὲν ἔπρεπε ὁ ἀνθολόγος νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν του τίς παρατηρήσεις αὐτὲς καὶ νὰ βελτιώσῃ τὰ κείμενα πού δημοσιεύει; Τὸ βελτιωμένο κείμενο εἶναι ἀπαραίτητο μόνο στὸν εἰδικὸ μελετητὴ; Δὲν εἶναι χρήσιμο καὶ στὸν κοινὸ ἀναγνώστη;

Σημειώνει ὁ Ζώρας (σελ. 54 τῆς Εἰσαγωγῆς) ὅτι «τὰ κείμενα δημοσιεύονται κατὰ τὰς καλυτέρας ἐκδόσεις». Τὴν ἀρχὴ ὅμως αὐτὴ δὲν τὴν τηρεῖ πάντοτε ὁ ἀνθολόγος. Τὸ ποίημα «Μάχη τῆς Βάρνης» τὸ ἀνθολογεῖ ἀπὸ τὴν ἔκδοση Legrand (1875) καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ νεώτερη (1935) τοῦ G. Moravcsik, πού μάλιστα οὔτε τὴ μνημονεύει στὸ οἰκεῖο τμῆμα τῆς Εἰσαγωγῆς του. Ἐκτὸς τὸ ἄλλο μέρος τὸ «Ἀνακάλυμμα τῆς Κωνσταντινόπολης» τὸ τυπώνει κατὰ τὴν πρόχειρη δημοσίευση τοῦ Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη καὶ ὄχι κατὰ τὴν — καλύτερη — ἔκδοση τοῦ Legrand (1875). (Ἐς σημειωθῆ ὅτι τὸ ποίημα τοῦτο στοιχειοθετήθηκε στὴν ἀνθολογία, καθὼς δηλώνει ὁ ἀνθολόγος, πρὶν ἀπὸ τὴν κυκλοφορίαν τῆς δικῆς μου ἐντελῶς πρόσφατης [1956] κριτικῆς ἔκδοσης). Τὸ «Θρῆνο τοῦ Ταμυρλάγγου» τὸν ἐκδίδει κατὰ τὴν ἔκδοση Wagner (1874), ἐνῶ δὲν ἀγνοεῖ (βλ. σελ. 34 τῆς Εἰσαγωγῆς) ὅτι τοῦ κειμένου ὑπάρχει καὶ νεώτερη ἔκδοση ἀπὸ τὸν Σ. Παπαδημητρίου (1894). Τοὺς «Στίχους» τοῦ Μιχ. Γλυκᾶ τοὺς ἀναδημοσιεύει ἀπὸ τὴν ἔκδοση Legrand (Bibliothèque Grecque Vulgaire, τόμ. 1) καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ νεώτερη ἔκδοση (1906) τοῦ Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ εἰς τὰς ἀπορίας τῆς Θείας Γραφῆς κεφάλαια ἐκδιδόμενα ὑπὸ Σωφρ. Εὐστρατιάδου, 1 (1906), σ. ροσ' κέ., 8που παρέχονται μάλιστα καὶ ἀναγνώσεις τοῦ κειμένου εὐστοχώτερες ἀπὸ τοῦ Legrand. (Τὴν τελευταία αὐτὴ διαπίστωση τὴν ὀφείλω στὸ βοηθό μου Εὐδοξο Τσολάκη, πού ἀσχολεῖται εἰδικότερα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Γλυκᾶ). Ἐς προσθέσω ὅτι τὴ δημοσίευση τοῦ Εὐστρατιάδου δὲν τὴν ἤξερε οὔτε ὁ Pernot ἔταν ἔγραφε τίς παρατηρήσεις του στὸ κείμενο τοῦ Γλυκᾶ (βλ. πῶς κάτω).

Προκειμένου γιὰ τὸ κείμενο τῆς «Ἀχιλλεΐδος» ὁ ἀνθολόγος δὲν ἀνθολογεῖ ἀπὸ τὴν καλύτερη ἔκδοση τοῦ ποιήματος πού μὲ βάση τὴν παραλλαγή τῆς Νεάπολης (N), δημοσίευσε ὁ D. C. Hesselring (1919). Προτίμησε νὰ ἀνθολογήσῃ ἀπὸ τὴν παραλλαγή τῆς Βοδλιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης (B), πού τὴ δημοσίευσε ἐκ νέου (μετὰ τὴν προηγούμενη δημοσίευση τοῦ Σάθα, 1879) ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Σπυριδωνοῦ Λάμπρου ὁ Κωνσταντῖνος Δουβουινιώτης (Νέος Ἑλληνομνήμων 5 [1921] 367-408). Ἄλλὰ τὸ κείμενο τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς δημοσιεύτηκε ἀνεπεξέργαστο φιλολογικὰ, ἀκριβῶς ὅπως βρέθηκε στὰ κατάλοιπα

τοῦ Λάμπρου. Σὲ μιὰ δική μου μελέτη, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ κειμένου τῆς Ἀχιλλήϊδος» (Ἔθνη 50 [1940] 175 κέ.), δημοσίευσα παρατηρήσεις κριτικές καὶ ἄλλες στὰ κείμενα καὶ τῶν ἄλλων παραλλαγῶν τῆς «Ἀχιλλήϊδος» καὶ τῆς παραλλαγῆς τῆς Ὁξφόρδης. Ὁ Ζώρας, καθὼς δὲν ἔλαθε ὑπ' ὄψη του τὶς παρατηρήσεις ποὺ κατὰ καιροὺς δημοσιεύτηκαν μετὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν κειμένων ποὺ ἀνθολογεῖ, διατήρησε στὰ ἀποσπάσματα τοῦ γραφῆς ἐντελῶς ἀδιανόητες. Δημοσιεύει λ.χ. σελ. 34 στ. 5:

καὶ ἡδονὴν ἀνδρόγυνον τοῦ κόσμου ἐξηρημένον

ἀντι :

καὶ ἦν ἰδεῖν ἀνδρόγυνον . . .

Περιορίζομαι σὲ ἓνα παράδειγμα, ἀλλὰ τὰ σημεῖα ὅπου ὑστερεῖ ἡ ἔκδοση Λάμπρου καὶ ποὺ ἐπανορθώνονται, νομίζω, στὴν παραπάνω μελέτη μου εἶναι καὶ ἄλλα πολλὰ.

Ἄλλὰ καὶ αὐτὲς ἀκόμη οἱ καλύτερες ἀπὸ τὶς πρὶν παλιὲς ἐκδόσεις, ὕστερ' ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις ποὺ δημοσιεύτηκαν μετὰ τὴν κυκλοφορία τους, ἐπιδέχονται βελτίωση στὴ χρησιμοποίησή τους ἀπὸ ἓνα νεώτερο φιλόλογο μελετητή. Στὸ κείμενο λ.χ. «Στίχοι» τοῦ Μιχαῆλ Γλυκά, ποὺ, ὅπως εἶδαμε, ἀποσπάσματα τοῦ ἀναδημοσιεύονται στὴν ἀνθολογία ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Legrand (Bibliothèque Grecque Vulgaire, τόμ. 1), δημοσίευσαν παρατηρήσεις ὁ Γ. Ν. Χατζιδάκις¹ καὶ ὁ Hubert Pernot². Ἀπὸ τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα μνημονεύει ὁ Ζώρας στὴν Εἰσαγωγή του μόνον τὸ πρῶτο, ἐνῶ καὶ στὰ δύο καταχωρίζονται διορθώσεις ποὺ ἀποκαθιστοῦν χωρὶς τοῦ κειμένου. Σύμφωνα δὲ μὲ τὸ σύστημα ποὺ ἀκολούθησε ὁ ἀνθολόγος, ἀγνοοῦνται στὴν ἀναδημοσίευση.

Προκειμένου γιὰ τὸ ποίημα τοῦ Μάρκου Δεφαράνα «Λόγοι διδακτικοί» θὰ ἔπρεπε νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψη του ὁ ἀνθολόγος τὶς διορθώσεις στὸ κείμενο ποὺ δημοσίευσαν καὶ ὁ Δημήτριος Γεωργακάς (Ἔπετ. Ἐταιρ. Βυζαν. Σπουδῶν 11 [1935] 507 - 10) καὶ ὁ ὑποφαινόμενος (Ἔθνη 46 [1935] 137 - 53).

Λαμπρὴ εἶναι βέβαια ἡ ἔκδοση τῶν «Ἐρωτοπαιγνίων» ἀπὸ τοὺς Hesselring - Pernot. Καὶ ὅμως τὸ κείμενο τῶν ποιημάτων αὐτῶν βελτιώθηκε ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ μετὰ τὴν ἔκδοσή του μὲ παρατηρήσεις νεωτέρων ἐρευνητῶν. Εἶχαν ἐκδώσει οἱ Hesselring - Pernot (στ. 670):

¹ Kritische Bemerkungen zu einigen mittellgriechischen Autoren, Byzantinische Zeitschrift 1 (1892) 98 - 106.

² Le poème de Michel Glykas sur son emprisonnement, Mélanges Charles Diehl 1 (1930) 263 - 276.

ὄψις καλλιῶν ποιητῶν μου... διόδοσαν ἡμῶς νεώτεροι μελετητῆς¹! ὄψις καλῶς, πειρίτη μου... Μετὴν ἀνάγνωσιν αὐτῆ τὸ χωρίον παίρνει νόημα. Καὶ ἄλλως στὴν ἀνθολογία τοῦ Ζώρα μετὸ νὰ ἐκδίδεται τὸ κείμενον τῶν Ἑρωτοπαίγνιων κατὰ τὴν ἐκδόσιν Hesselring - Pernot καὶ νὰ μὴ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν μεταγενέστερες κριτικὲς παρατηρήσεις (καμιὰ φορὰ οὔτε καὶ οἱ προγενέστερες) τὸ χωρίον παραμένει ἀδιανόητον καὶ γιὰ τὸν κοινὸ ἀναγνώστη καὶ γιὰ τὸ μελετητῆ.

Ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς ἀνθολογίας τοῦ Ζώρα τὰ μισὰ (ποὺ κατέχουν πάνω ἀπὸ τὶς μισὲς σελίδες τῆς συλλογῆς) τὰ ἔχομε καὶ σήμερα ἀκόμη σὲ ἀπαρχαιωμένους ἐκδόσεις (Wagner, Legrand, Σάθα, Λάμπρου), ἦταν ἀπαραίτητον, νομίζω, ὁ ἀνθολόγος νὰ ζητήσῃ, ἂν ὄχι νὰ ἀποκαταστήσῃ ὁ ἴδιος κριτικὰ τὰ κείμενα τῶν ἀποσπασμάτων, τουλάχιστον νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοὺς κριτικὲς παρατηρήσεις ποὺ εἶχαν ἤδη γίνῃ πάνω σ' αὐτά.

Στὴν ἀνθολογία τοῦ Ζώρα βρίσκουν θέσιν καὶ ποιήματα ποὺ θὰ εἶχαν τὴ θέσιν τους (σύμφωνα μετὸ πνεῦμα ποὺ κυριαρχεῖ στὴ διάρθρωσιν τῆς σειρᾶς) στὸν τόμον «Κρητικὴ Λογοτεχνία». Ἐννοῶ τὰ ἐρωτικὰ ποιήματα ἄγνωστου συγγραφέα ποὺ δημοσιεύονται στὶς σελίδες 271 - 274 τοῦ τόμου. Τὰ ποιήματα αὐτά, καθὼς φανερώνει ἡ γλῶσσα τους, εἶναι χωρὶς ἀμφισβησίαν κρητικὰ. Τὸ εἶχε παλαιότερα ὑποψιαστῆ ὁ Στ. Π. Κυριακίδης², τὸ ὑποστήριξε τελευταῖα καὶ ὁ Α. Πολίτης ('Ελληνικά 13 [1954] 423). Ὁ Ζώρας μολαταῦτα διατηρεῖ ἀδικαιολόγητα, νομίζω, τὶς ἐπιφυλάξεις του³.

Ἀκίνδυνον εἶναι ἡ μέθοδος τῆς πανομοιότυπης ἀναδημοσίευσιν τῶν ἀποσπασμάτων κατὰ τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις, ὅταν πρόκειται γιὰ κείμενα τῆς νεώτατης γραμματείας μας (δέκατος ἑνατος καὶ εἰκοστὸς αἰώνας). Τέτοια κείμενα μποροῦν νὰ ἀναδημοσιεύωνται αὐτούσια, ὅταν δὲν ἐπιχειρῆται κριτικὴ τους ἐκδόσιν. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ ἔργον τοῦ ἐπιμελητῆ - ἀνθολόγου περιορίζεται στὴν ἐκλογὴ τῶν κατάλληλων ἀποσπασμάτων καὶ στὴ συγγραφὴ μιᾶς εἰσαγωγῆς στὸ ὅλον ἔργον τῶν συγγραφέων ποὺ ἀνθολογοῦνται. Τὸ ζήτημα ἔμωσ γίνεται συνθετώτερον ὅταν

¹ Βλ. Ν. Γ. Πολίτην, Δημῶδη βυζαντινὰ ἔπη, Λογογραφία 3 (1911) 644, Στ. Π. Κυριακίδου, Byz. - neogr. Jahrb. 4 (1923) 343 καὶ Ε. Κοιραῶ, Κριτικὰ καὶ λεξιλογικὰ εἰς τὰ Ἑρωτοπαίγνια, Ἀθηνᾶ 51 (1941) 9. Παρατηρήσεις στὰ ἴδια κείμενα βλ. τοῦ ἴδιου, Φιλολογικά, Α'. Περὶ τὰ Ἑρωτοπαίγνια, Ἀθηνᾶ 45 (1933) 229 - 41 καὶ Λίνου Πολίτη, Μερικὲς σημειώσεις στὰ Ἑρωτοπαίγνια, Ἑλληνικά 13 (1954) 266 - 273.

² Βλ. Γ. Θ. Ζώρα, Δημῶδη ποιήματα ἄγνωστου συγγραφέως, Ἀθ. 1955, σ. 6.

³ δ. π., σελ. 7.

έχωμε να ἀνθολογήσωμε κείμενα τῆς παλαιότερης γραμματείας μας πού ἀπαιτοῦν τὴν ἐπέμβαση τοῦ φιλολόγου μελετητῆ καὶ ὅταν ἀκόμη ἔχουν ἐκδοθῆ πρόσφατα καὶ μὲ συγχρονισμένη ἐπιστημονικὴ μέθοδο, γιατί, ὅπως φάνηκε καὶ ἀπὸ τὰ παραπάνω, καὶ μετὰ τὴ δημοσίευσή τους γράφονται παρατηρήσεις πού μερικές τους τείνουν σὲ μιὰ δριστηκότερη ἀποκατάστασή τους.

Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι τὴ σωστὴ μέθοδο στὸν καταρτισμὸ ἀνθολογίας τὴν ἀκολούθησε ὁ Στυλιανὸς Ἀλεξίου, πού ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χρήσιμα βιβλιογραφικὰ καὶ ἄλλα σημειώματα καὶ τὸ χρῆσιμο γλωσσάριο πού μᾶς παρέχει ἡ ἀνθολογία του (Κρητικὴ Ἀνθολογία, ιε' - ιζ' αἰώνας, Ἡράκλειο Κρήτης, 1954) ἔλαβε ὑπ' ὄψη του καὶ μελέτες μεταγενέστερες ἀπὸ τὴ δημοσίευσή ἢ τὴν ἐκδοσὴ τῶν κειμένων· μελέτες πού ἀποβλέπουν σὲ μιὰ καλύτερη ἀποκατάστασή τους.

Ὁπωσδήποτε πολὺ χρῆσιμο εἶναι πού μᾶς δίνει ὁ ἀνθολόγος στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ τόμου πληροφορίες γιὰ τὰ χειρόγραφα τῶν κειμένων καὶ τὶς ἐκδόσεις τους. Προκειμένου ὅμως νὰ μνημονεύσῃ μελέτες σχετικὲς μὲ τὰ κείμενα αὐτὰ παραπέμπει συχνότατα στὴ γραμματολογία τοῦ Κρουμπάχερ ἢ τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας τοῦ Βουτιερίδη, σὲ πολὺ προσιτὰ ὀηλ. βοηθήματα, καὶ δὲν παραπέμπει (τὶς περισσότερες φορές), πράγμα πού θὰ ἦταν χρησιμότερο, σὲ μελέτες πού ἀναφέρονται εἰδικὰ στὰ κείμενα πού ἀνθολογεῖ καὶ πού τείνουν σὲ μιὰ καλύτερη ἀποκατάστασή τους.

Ὁ Ζώρας δὲν ἔκρινε ἀναγκαῖο, ὅπως εἶδαμε, νὰ δώσῃ βελτιωμένη μορφή στὰ κείμενα, δὲν ἔπρεπε ὅμως, αὐτὴ τὴ φορά γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ κοινῶ ἀναγνώστη, νὰ μᾶς δώσῃ ἓνα σύντομο, ἔστω, γλωσσάριο στὸ τέλος τοῦ τόμου γιὰ νὰ μᾶς ἐρμηνεύσῃ τὶς δυσερμηνεύτες λέξεις τοῦ κειμένου; Ὁ Μπουμπουλίδης στὴ δική του ἀνθολογία, τὴν «Κρητικὴ Λογοτεχνία», καταχώρισε ἓνα στοιχειῶδες, ἐπὶ τέλους, γλωσσάριο. Δὲν πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ ξεχνῶμε ὅτι μὲ τὴν ἔλλειψη πού ἀκόμη ἔχομε συναφῶν λεξικογραφικῶν βοηθημάτων καὶ τὸ συντομώτερο γλωσσάριο εἶναι πολὺτιμο γιὰ τὴν ἔρευνα.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις δὲ μᾶς ἐμποδίζουν καθόλου νὰ ἀναγνωρίσωμε τὴν προσφορὰ τοῦ νέου τόμου τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης» καὶ στὸν κατατοπισμὸ ἐνὸς πλατύτερου κοινῶ καὶ στὴ διευκόλυνση τῆς ἔρευνας πάνω στὰ κείμενα πού ἀνθολογοῦνται. Μὲ τὴν ἀνατύπωση ἐκδόσεων, καμιά φορά πολὺ παλιῶν, καὶ τὴν ἀναδημοσίευσή καὶ πρόσφατων ἀκόμη δημοσιεύσεων, καθὼς καὶ μὲ τὴ συγκέντρωση ὅλων αὐτῶν σὲ ἓναν τόμο, ὅσοι ἐνδιαφέρονται ἢ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ κείμενα αὐτὰ μποροῦν νὰ τὰ ἔχουν στὴν ἄμεση χρῆσή τους. Κι' αὐτὸ δὲν εἶναι ἀσήμαντο. Ἄλλωστε αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ οὐσιαστικότερη προσφορὰ τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης» :

ὅτι κείμενα δημοσιευμένα σὲ ἐκδόσεις ἀπὸ καιρῶ ἐξαντλημένες ἢ δυσεύρητες τὰ φέρνει κοντὰ στὸν ἀναγνώστη, κινώντας τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ διάθεσή του γιὰ μελέτη καὶ ἔρευνα.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου, *Ἡ Συμφορὰ τῆς Κρήτης τοῦ Μανόλη Σκλάβου*, κρητικὸν στιχοῦργημα τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Ἀθήναι 1955, 80 Σελ. 40. [Σπουδαστήριον βυζαντινῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν].

Ὁ Φ. Κ. Μπουμπουλίδης ξαναεκδίδει μετὰ νέα μελέτη τοῦ σχετικοῦ χειρογράφου τὸ ποίημα τοῦ Μανόλη Σκλάβου «Ἡ συμφορὰ τῆς Κρήτης». Πρόκειται γιὰ θρῆνο ἀπ' ἀφορμὴ τῆς καταστροφῆς ποῦ ἐγιναν στὸ Χάνδακα ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 1508, γιὰ τὸν ὁποῖο μᾶς κάνουν λόγο καὶ ἄλλες σύγχρονες πηγές. Τὸ ποίημα τοῦ Σκλάβου δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ πιδ ἀσήμαντα τῆς ἐποχῆς του, ἀφοῦ πρόθεση τοῦ ποιητῆ εἶναι νὰ περιγράψῃ συγκεκριμένο ἱστορικὸ γεγονός καὶ μπορεῖ ἐπομένως μὲ βεβαιότητα νὰ χρονολογηθῇ τὸ ἔργο του.

Τὸ ποίημα δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερα φιλολογικὰ ζητήματα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ ἐκδότη στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδόσεώς του συνίσταται κυρίως στὸ νὰ ἀναζητήσῃ τὴν ἐπίδραση ποῦ ἔσκησε στὸν ποιητὴ ὁ «Κανὼν εἰς φόβον σεισμοῦ», ποῦ εἶχε γράψῃ πολλὸ παλιότερα ὁ Ἰωσήφ ὕμνογράφος. Ὁ ἐκδότης τῆς «Συμφορᾶς» διαπιστώνει καὶ λεπτομερειακότερα τὴν ἐπίδραση αὐτή. Καταχωρίζει στὴν εἰσαγωγὴ του ἐπίσης καὶ περιγραφὰς τοῦ προσκυνητῆ Γεωργίου, ἡγουμένου τῆς Καρθουσιανῆς μονῆς τοῦ Gemnik τῆς Βοημίας, ποῦ ἔτυχε τὸν καιρὸ τοῦ σεισμοῦ νὰ βρεθῇ στὴν Κρήτη, καθὼς καὶ τὸ σχετικὸ μὲ τὸ σεισμὸ γράμμα τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Ἰερώνυμου Δονάτου (Ἰούλιος 1508). Ἀναδημοσιεύει τέλος καὶ ἄλλα κείμενα σχετικὰ μὲ τὸ γεγονός, δηλαδὴ τὸ ἀπόσπασμα ποῦ μᾶς σώζεται ἀπὸ τὸ «Τραγούδι τῆς Φιαγκούσας»¹, καθὼς καὶ ἓνα σχετικὸ δεκαεξάστιχο στιχοῦργημα σὲ ἀρχαία γλῶσσα.

Τὸ κείμενο τοῦ ποιήματος στὴ νέα του ἐκδοσὴ μᾶς δίνεται ἀρκετὰ βελτιωμένο σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοσὴ Wagner στὰ Carmina graeca medii aevi, σελ. 53-61. Ἡ νέα μελέτη τοῦ χειρογράφου ποῦ ἐπιχει-

¹ Ἀπὸ τὸ ποίημα αὐτὸ μᾶς σώζονται μόνο πενήντα στίχοι, ποῦ τοὺς ἔχουν δημοσιεύσει παλιότερα ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης (Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον 1, [Χανιά 1935] 64-70) καὶ ὁ Γ. Κ. Σπυριδάκης (Byz. - Neogr. Jahrb. 15 [1939] 58-65). Στὴν ἐκδοσὴ Τωμαδάκη δημοσίευσαν παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὸ κείμενο (ΕΕΒΣ 12 [1936] 484 κέ.).

ρησε ὁ ἐκδότης τοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ δεχτῆ σὲ ἀρκετὰ χωρία τὶς γνήσιες γραφῆς ποῦ ὑπῆρχαν στὸ χειρόγραφο καὶ ποῦ ὁ Wagner ἀπὸ σφαλερῆ ἀντίληψη τὶς ἀλλάζε καὶ τὶς τροποποιούσε. Τὰ ὀλισθήματα αὐτὰ τοῦ Γερμανοῦ μεσαιωνολόγου δὲ θὰ μᾶς ξενίσουν ἂν θυμηθοῦμε ὅτι στὴν ἐποχὴ του οἱ μεσαιωνικὲς καὶ οἱ νεοελληνικὲς σπουδὲς μόλις παρουσιάζονταν στὸν ὀρίζοντα· οὔτε ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα εἶχε τότε σοβαρὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας, οὔτε εἶχαν ἀκόμη μὲ τὸν τρόπο ποῦ ἔπρεπε ἀντιμετωπιστῆ ζητήματα νεοελληνικῆς μετρικῆς συναφῆ μὲ τὴν ἔκδοση ἑμμετρῶν νεοελληνικῶν κειμένων. Ἔτσι ὁ Μπουμπουλίδης ἐπανορθώνει συχνὰ (ὄχι πάντα) τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξη τοῦ κειμένου ποῦ ἐκδίδει, καθὼς ἐπανορθώνει ἐπίσης καὶ ὀρισμένες σφαλερῆς ἀναγνώσεις τοῦ πρώτου ἐκδότη τοῦ ποιήματος.

Μολταυτὰ ὁ νέος ἐκδότης σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις δὲν μπόρεσε νὰ δώσῃ τὴ λύση ποῦ ἔπρεπε στὰ ζητήματα ποῦ τοῦ παρουσίαζε τὸ εὐκολο ἄλλωστε κείμενο τοῦ ποιήματος. Ἐπάρχει ἐπομένως πεδίο γιὰ μιὰ καλύτερη παρουσίαση τοῦ κειμένου τῆς «Συμφορᾶς» καὶ τὸ σκοπὸ αὐτὸ θέλουν νὰ ὑπηρετήσουν οἱ παρατηρήσεις ποῦ ἀκολουθοῦν.

Ὡς τίτλο τοῦ ποιήματος διαβάζομε στὸ χειρόγραφο: «*Ἡ συμφορὰ τῆς Κρήτης, ἐν ἧς γέγονεν τοῦ μεγάλου σεισμοῦ*». Ὁ νέος ἐκδότης δέχτηκε τὴν πρόταση τοῦ Bursian (δημοσιεύεται στὴν ἔκδοση Wagner) νὰ διορθώσωμε: *ἧ γέγονεν ἐκ τοῦ μεγάλου σεισμοῦ*. Καμιὰ ἄλλω ἀνάγκη δὲν ὑπάρχει νὰ μεταβάλλωμε τὸ κείμενο (ἐκτὸς μόνο ἀπὸ τὴν παραδοχὴ τῆς προσθήκης τῆς πρόθεσης ἐκ) ἂν θελήσωμε νὰ διαβάσωμε: *ἐν οἷς γέγονεν* (= ἐν ἐκείνοις ἃ γέγονεν, σ' ἐκεῖνα ποῦ ἐγίναν ἀπὸ τὸ μεγάλο σεισμό).

Στίχ. 1.— Τὸ χειρόγραφο παρέχει: *ἄμειρέ τε· ὁ Wagner* ἐξέδωσε: *ἄμειρετε· ὁ Στ. Ξανθουδίδης* (κατὰ κατάλοιπο σημεῖμά του) διορθώσε: *ἄμειρε τῶν*. Πρέπει ἔμω νὰ γράψωμε: *ἄμειρητων*. Ἡ γενικὴ αὐτὴ θὰ συνδεθῆ μὲ τὴν ἄλλη ποῦ ἀκολουθεῖ: *θαυμάτων*.

Στίχ. 31.— Ἄτοπα ἐδῶ καὶ ὁ Wagner καὶ ὁ Μπουμπουλίδης ἐκδίδουν: *ποῦ ὄσαι δά, πατέρα*. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸ δά, ἀλλὰ γιὰ τὸ κρητικὸ ἐδὰ (= τῶρα)· πρβ. στὸ στίχο 46: *ὁ περίφημος ναὸς ἐδὰ γρημνίστη*. Πρέπει λοιπὸν νὰ γράψωμε: *ποῦ ὄσ' ἐδὰ, πατέρα*.

Στίχ. 39.— Ἄντι *δντε* (Wagner, Μπουμπουλίδης) γράφε: *δντεν*. Ὁ τύπος *δντε* δὲν ἔχει ἐδῶ τὴ θέση του ἐξ αἰτίας τοῦ συμφώνου ποῦ ἀκολουθεῖ. Ὁ τύπος ἐξ ἄλλου *δντεν* εἶναι συχνὸς καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ σὲ ἄλλα κείμενα. (βλ. καὶ πιδ κάτω παρατήρηση στὸ στίχο 248).

Στίχ. 60.— Ἄντι μὲ *πῶσα εἶδη πραγματειᾶς* γράφε: *μὲ πῶσα εἶδος πρ*.

 — Δοξολογία πρέπει να απορριψώμε τὸ ς πού πρόσθεσε ὁ Bursian καὶ τὸ δέχτηκε ὁ Μπουμπουλίδης πρὶν ἀπὸ τὸ ἄρθρο τὰ στὸ στίχο:

ἄμμ' ὄξω τὰ παράτραφα καὶ τὲς κοπρὲς ἐκράτει.

Στίχ. 139-40.— Τὸ χειρόγραφο παρέχει καὶ οἱ ἐκδότες ἐκδίδουν: ... στὸν καιρόν μας | ... ὁ Θεός μας· | Πρέπει νὰ γράψωμε: στὸν καιρό μας, | ... ὁ Θεός μας· | Τύποι ὅπως Θεὸς ἀντὶ Θεός (κατ' ἀνομοίωση ἀπὸ τὴ συνεκφορὰ ὁ Θεός μας), πατέρα ἀντὶ πατέρας (ἀπὸ τὴ συνεκφορὰ ὁ πατέρας μας), γέρο ἀντὶ γέρος κτλ. εἶναι πολὺ συνηθισμένοι καὶ παλιότερα καὶ σήμερα στὴν Κρήτη.

Στίχ. 156.— Ὁ Wagner εἶχε ἐκδώσει: εἰ τὰδε μὴ κατέχετε, θάνατος ἐν' τῆς Κρήτης. Καὶ ἡ ἀνάγνωσή του ἔδινε κάποιο νόημα (κατέχετε = ξέρετε). Ὁ Μπουμπουλίδης ἔμως ἔγραψε: εἰ τὰ δὲ μὴ κατέχετε. Πῶς ἐννοεῖ ὁ νέος ἐκδότης τὴ χρήση τοῦ τὰ; Ἄν τὸ θεωρῆ ἰσοδύναμο μὲ τὸ αὐτὰ, σφάλλεται. Τὸ χειρόγραφο παρέχει ὡς πρῶτο γράψιμο: εἰ τα δε μηδε κ., ὕστερα ὁ ἀντιγραφεὺς διόρθωσε τὸ μηδὲ σὲ μὴ. Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι πρέπει νὰ διορθώσωμε: εἰδεμὴ τὰ κατέχετε, θάνατος ἐν' τῆς Κρήτης (= εἰδ' ἄλλως ἐκεῖνα πού ξέρετε, αὐτὰ πού κάνετε, οἱ ἁμαρτίες πού κάνετε, εἶναι θάνατος, καταστροφή τῆς Κρήτης). Τὸ εἰδεμὴ τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα δημοτικὰ κείμενα, ὅπως λ.χ. στὸ ποίημα «Περὶ ξενιτείας», ἔκδ. I. Καλιτσουνάκη, στ. 97 (μόνον ἂν τέχη ἀνθρώπος στὰ ξένα παιδευμένος | ἐπαίρει, πάγει θάφτει τον μὲ τοῦ Θεοῦ τὸν φόβον· | εἰδεμὴ οὕτως¹ κείτεια δι' ὅλης τῆς ἡμέρας).

Στίχ. 167.— Ἄντι: προκείμενον νὰ στρέψωμεν, πού ἔγραψαν καὶ ὁ Wagner καὶ ὁ νέος ἐκδότης, πρέπει νὰ διαβάσωμε: προκείμενον ἄς στρέψωμεν.

Στίχ. 206.— Ἄντι: σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση, πού διόρθωσε ὁ νέος ἐκδότης, πρέπει νὰ γράψωμε ἀκολουθώντας τὸ χειρόγραφο: Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Γιὰ τὴ χρήση Ἀνατολὴ καὶ Δύση (χωρὶς πρόθεση) πρὸς καὶ Τὸ Ἀνακάλημα τῆς Κοινοταντιόπολης, στίχ. 79 (ἔκδ. E. Κριαρᾶ):

καὶ νὰ τὲς διασκορπίουσιν Ἀνατολὴν καὶ Δύσην.

Στίχ. 242.— στὴν γῆν καὶ οὐρανὸν σὺ μόνος βασιλεύεις διόρθωσε ὁ Μπουμπουλίδης, ἐνῶ τὸ χειρόγραφο παρέχει: τὴν γῆν καί... Τὸ βασιλεύεις ἔχει ἐδῶ ἀντικείμενα τὴν γῆν καὶ οὐρανὸν καὶ σημαίνει: κυβερνᾷς. Ὅμοια σύνταξη καὶ σημασία ἀπαντᾷ στὸ Γύπαρη, στίχ. 244 (ἔκδ. E. Κριαρᾶ):

καὶ τοὶ πλανῆτες κυβερνᾷς καὶ τ' ἄστρα βασιλεύεις.

¹ Γράψε: οὕτως.

Τὸ βασιλεύω στὸ στίχο τοῦτο τοῦ Γύπαρη δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευτῆ ὅπως τὸ ἐρμηνεύω στὴν ἔκδοσή μου τοῦ κειμένου τούτου (σελ. 259), ἀλλὰ, ὅπως εἶπα, «κυβερνῶ».

Στίχ. 243.— Πρέπει νὰ γράψωμε καὶ ἐδῶ κατὰ τὸ χειρόγραφο σεισμῶν (καὶ ὄχι σειμοῦ), μολοντί καὶ τὸ χωρίο τοῦτο ἀκολουθεῖ τὸν Ἰωσήφ ὕμνογράφου: «σειμοῦ, μαχαίρας πικρᾶς...» (βλ. Φ. Μπουμπουλίδη, Ἡ Συμφορὰ, σελ. 9).

Στίχ. 252.— Πρέπει ἴσως καὶ ἐδῶ νὰ ἐκδώσωμε κατὰ τὸ χειρόγραφο: οὐρανὸς ἀντὶ ὁ οὐρανός, πού ἐγράψε ὁ Μπουμπουλίδης. Τὸ οὐσιαστικὸ τοῦτο ἀπαντᾷ συχνὰ χωρὶς ἄρθρου· βλ. λ.χ. Ἐρωτόκριτο, στίχ. Α 83 (ἐκδ. Στ. Ξανθοῦδίδη): *κι' ὄλες τοὶ χάρες πού οὐρανός καὶ τ' ἄστρα ἐγεννήηαι*, στίχ. Δ 1042: *κι' ἀποτροπελέκια οὐρανός χάμαι στή γῆς νὰ πέψη*, Ἐρωφίλη Α 608 (ἐκδ. Στ. Ξανθοῦδίδη): *καὶ μίαν ὁδὸ Ὅρανός κρατεῖ δικήν του*. Πρόκειται φυσικὰ γιὰ ἔκκρουση τοῦ φωνήεντος (= ἄρθρου) ὁ. Πρβ. καὶ Συμφορὰ Κρήτης, στίχ. 177: *Μὴ νὰ ἴθιε Οὐγγρος μὲ σπαθὶ καὶ ὁ Βλάχος μὲ κοντάρι καὶ Συμφορὰ (πάλι) στίχ. 220: ὅτι ὄπου βούλειαι Θεός, νικᾶται φύσεως τάξη*.

Στίχ. 248.— Ὁ στίχος στὸ χειρόγραφο:

καὶ νὰ βρεθοῦμε καθαροὶ ὄντιεν ἔλθη ἡ συντελεία.

Ὁ Μπουμπουλίδης διόρθωσε: *ὄντ'*, ἐπηρεασμένος ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τάχα τοῦ μέτρου, νὰ ὑπάρξῃ δηλ. τομὴ στὸ στίχο. Κυρίως βέβαια στὰ νεώτερα χρόνια εἶναι συχνὴ ἡ τάση νὰ καταργῆται ἡ τομὴ στὸ στίχο, ὅμως καὶ στὰ παλιότερα κείμενα δὲν εἶναι ἀγνωστὴ. Βλ. λ.χ. Ἐρωτόκριτο Α 112 (ἐκδ. Στ. Ξανθοῦδίδη):

μά ὄφαλε, δὲν τὸν ἤφην' ὁ καημὸς πού τὸν ἐκράτει,

Πικατόρο, στίχ. 347 (ἐκδ. Ε. Κριαρᾶ):

καὶ ἄμαν τ' ὄριση, πάραυτα ὁ μύλος εἰς μίον κινᾶται
καὶ 380:

Δὲν τὸ ἤξεύρεις, ἄνθρωπε, ὁ Θεὸς καρδιογνώστης εἶναι;

Πρβ. σχετικὰ καὶ Ε. Κριαρᾶ, Φιλολογικά, Ἀθηνᾶ 45 (1933) 234 σημ. 3 καὶ τοῦ ἴδιου, Ἡ Ρίμα θρηνητικὴ τοῦ Ἰωάννου Πικατόρου, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 2 (1940-50). Ἄς προσθέσω ὅτι ὁ τύπος *ὄντιεν* εἶναι, ὅπως εἶπα καὶ πρὶ πάντων, ὁ μόνος πού μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ μπροστὰ σὲ λέξεις πού ἀρχίζουσι ἀπὸ φωνήεν ἢ ἀπὸ ὀρισμένα σύμφωνα.

Στίχ. 272.— Γράψε κατὰ τὸ χειρόγραφο: *ἀναπεύονται* καὶ ὄχι κατὰ τὸ Wagner καὶ τὸ Μπουμπουλίδη: *ἀναπαύονται*. Γιὰ τοὺς τύπους *ἀναπεύ(γ)ω*, *ἀναπεύ(γ)ομαι* πρὸς ἀπέμω στὸ Λίβιστρο καὶ Ροδάμνη,

στίχ. E 1358, E 3438, έκδ. Lambert και στὸν Ἐρωτόκριτο (σὲ πολλὰ χωρία). Γιὰ τὸ μετασχηματισμὸ τοῦ ῥήματος ἀπὸ -αύω σὲ -εύω βλ. Γ. Ν. Χατζιδάκι, Ἐθνη 24 (1912) 12.

Πρέπει νὰ παρατηρήσω ὅτι ἡ στίξη στὴν ἔκδοση τοῦ Μπουμπουλίδου δὲν εἶναι πάντοτε ἱκανοποιητική. Εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἐπίσης μιὰ γενική παρατήρηση, ποὺ ἰσχύει γιὰ πολλὰ χωρία τοῦ κειμένου. Ὁ ἐκδότης διατήρησε γραφές τοῦ χειρογράφου ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὄχι σωστή, στὴν περίσταση, φωνητική ἀπόδοση τῶν σχετικῶν λέξεων (στίχ. 11 ἔννεα, 109 λιτανεία, 115 δοξολογία, 195 ἀφεντία, 215 ἔννεα, 247 πορνεία) ἀντὶ νὰ γράψῃ κατὰ συνίζηση: ἔννια, λιτανεία, δοξολογία, ἀφεντία, πορνεία καὶ νὰ δεχτῆ συνίζηση καὶ σὲ λέξεις ποὺ δὲν ἀπαντοῦν συνήθως μὲ συνίζηση. Ἡ συνίζηση ἐδῶ εἶναι ὑποχρεωτική, γιατί οἱ λέξεις ποὺ συνιζάνονται ἀπαντοῦν ὡς τελευταῖες τοῦ πρώτου ἡμιστιχίου καὶ πρέπει νὰ τονιστοῦν στὴ λήγουσα.

Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι σὲ ἄλλες περιπτώσεις δικαιολογημένα διατήρησε ὁ Μπουμπουλίδης τὸν ἀσυνίζητο τύπο, ἐφ' ὅσον αὐτὸν παρῆχε τὸ χειρόγραφο.

Καὶ τώρα ὀρισμένες ὀρθογραφικὲς παρατηρήσεις: Ὁ ἐκδότης γράφει: *πό βρισκόμεθεν* (στ. 8), *ὀπό καψε* (62), *ὀπό πλακώθη* (73), *ὀπό καμεν* (118) κ.τ.λ., ἐνῶ ἔπρεπε νὰ γράψῃ: *πῶβρισκόμεθεν*, *ὀπῶκαμε*, *ὀπῶπλακώθη*, *ὀπῶκαμεν* κτλ. Γράφει ἐπίσης *ὠγιά* (στ. 143) ἀντὶ τοῦ σωστοῦ *ὀγιά*. (Βλ. τὴν ἔτυμολογική καὶ ὀρθογραφική παρατήρηση τοῦ Στ. Ξανθουδίδου, Ἐρωτόκριτος, Ἡράκλειον 1915, σελ. 640). Θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ γράψῃ ὁ ἐκδότης (στ. 43): *Φραιζέσκοκον*, ἐπὶ ἄλλωστε παρέχει καὶ τὸ χειρόγραφο, καὶ ὄχι: *Φρανιζέσκοκον*. Τὸ χειρόγραφο ἀποδίδει τὴ γνήσια κρητικὴ προφορά καὶ αὐτὴν πρέπει καὶ ἡμεῖς νὰ διατηρήσωμε στὴν ἔκδοση¹. Ὁ Στέφ. Ξανθουδίδης, συντηρητικὸς βέβαια στὰ ὀρθογραφικὰ ζητήματα, ἔγραψε στὴν ἔκδοσή του τοῦ Ἐρωτοκρίτου Β 1375: *Νέναν -τσι* (πρόφερε: *Νένα ιζη*) καὶ ἄλλα παρόμοια. Ἡ ἐνωτική γραμμὴ ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ξανθουδίδης ὑποδηλώνει βέβαια τὴν ἀνάγκη νὰ διαβάσωμε σύμφωνα μὲ τὴ σύγχρονη ἰδιωματικὴ προφορά, παράλληλα ὁμοῦς ἔγραψε ὁ Ξανθουδίδης, Ἐρωτόκρ. Δ 487-8: *τοῦ νοῦ τζι*, *τοῦ κυροῦ τζι* (σωστότερα: *τζη*), Δ 669, Γ 1281: *ἡ Νένα τζι*, Γ 1301: *ἀπὸ μέσα τζι*, Γ 28: *τὸ κακό τζι*, Γ 35: *τὰ κουρφέ τζι*. Ὅπως λοιπὸν στίς τελευταῖες αὐτὲς περιπτώσεις ὁ Ξανθουδίδης ὀρθογραφεῖ *τζη* ἀντὶ νιοση (ἀντίστοιχο εἶναι τὸ κτητικὸ ντου σὲ ἐκφορὲς γιὰ λόγου ντου, Δ

¹ Ὁ Μπουμπουλίδης ἐσφαλμένα ἐπίσης γράφει (σελ. 11): «παρὰ τῆ: σπλαγχνοσύνη... παρὰ τῆ: ἀφεντία κτλ.» ἀντὶ νὰ γράψῃ σωστά: «παρὰ τό...».

815, *δλοι ντως*, Δ 1481), επειδή υπάρχει ή δυνατότητα πιστής φωνητικής απόδοσης χωρίς να υπάρχει ανάγκη ιστορικότητας στην ὀρθογραφία, τὸ ἴδιο, νομίζω, ἐπιβάλλεται νὰ ἐκδίδωμε καὶ *Νένα τζη ἀντὶ Νέναν τση*, ἀφοῦ οὐσιαστικά καὶ τὸ ν ἀνήκει στὸ *τση* καὶ *δχι* στὸ *Νένα*. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο πρέπει νὰ γράψωμε *ἔ τζι* (=νὰ τους!) ἀντὶ *ἔν' τσι*, ἀφοῦ καὶ ἐδῶ τὸ ν συγχωνεύτηκε, νὰ πούμε, μὲ τὸ *τσι*. Παρόμοια, δταν τὸ ἴδιο φαινόμενο συμβαίνει μέσα στὸ σῶμα μιᾶς καὶ μόνης λέξης (Φραντζέσκος), πρέπει ἀκολουθώντας τὸ χειρόγραφο νὰ παραλείψωμε τὴν ἀναγραφή τοῦ ν, ἀφοῦ αὐτὸ συγχωνεύτηκε μὲ τὸ ἀκόλουθο συμφωνικὸ σύμπλεγμα καὶ νὰ ἐκδώσωμε: *Φρατζέσκος*.

Τὸ Γλωσσάριο, καθὼς μάλιστα στερεῖται ἀπὸ ἐρμηνεύματα, μᾶς παρουσιάζεται ἀναμφισβήτητα πενιχρό. Εἶναι, νομίζω, ἀπαραίτητο τὰ δημῶδη κείμενα τῆς γραμματείας μας νὰ ἐκδίδωνται μὲ ὅσο τὸ δυνατό πληρέστερο γλωσσάριο, ἀφοῦ τὰ γλωσσάρια αὐτά, συγκροτημένα μὲ προσοχή, μᾶς ἀποζημιώνουν, προσωρινά ἔστω, γιὰ τὴν ἔλλειψη εἰδικοῦ λεξικοῦ τῆς μεσαιωνικῆς γραμματείας.

Πρέπει παράλληλα νὰ παρατηρηθῆ ὅτι δὲν καταγράφονται ὅλες οἱ λέξεις ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ καταγραφοῦν στὸ γλωσσάριο. Λεῖπουν λ. χ. οἱ ἀκόλουθες, ποῦ εἶναι φανερό ὅτι ἐνδιαφέρουν σημασιολογικά ἢ τυπολογικά: *κρατῶ* (+ αἰτ., ποῦ δηλώνει τόπο) στίχ. 68: *βρίσκομαι* (κάπου): *ἀναπεύω*, στίχ. 272: *σπλαγνοσύνη*, στίχ. 225, *πρωῖτοι*, στίχ. 269: *πρωτόπλαστοι*, *διατί*, στίχ. 187: *γιατί*, *διότι*: *παντοχή* (*δχι*: ἀπαντοχή), στίχ. 127.

Ἐνα ἄλλο μειονέκτημα τοῦ Γλωσσαρίου εἶναι ὅτι ἀναγράφονται ὡς λήμματα ἀνύπαρκτοι στὴν Κρήτη τύποι, ὅπως: *μουγκᾶμαι*, *βρουχᾶμαι* (ἀντὶ τῶν μόνων σωστῶν: *μουγκοῦμαι*, *βρουχοῦμαι*).

Πολὺ εὐπρόσδεκτες, μολοντί κι' αὐτὲς περιορισμένες σὲ ἔκταση, εἶναι οἱ *Σημειώσεις* (=σχόλια) τοῦ κειμένου (σελ. 35-37). Πράγματι: χρῆσιμο θὰ ἦταν νὰ σημείωνε ὁ ἐκδότης στὶς «Σημειώσεις» τῆς ἔκδοσής του ὅτι ὁ ποιητῆς μὲ τὸ *καπειάνιος* τοῦ στίχου 101 ἐννοεῖ ἴσως τὸν «ἀρχιστράτηγο» (*capitan general*), ποῦ ἐρχόταν στὴν ἱεραρχία ἀμέσως μετὰ τὸ δούκα τῆς Κρήτης, καὶ μὲ τοὺς δύο πρωτοσύμβουλους τοῦ στίχου 102 ἐννοεῖ τοὺς δύο συμβούλους (*consiliarii*) ποῦ ἐκλέγονταν ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς τῆς Βενετίας μὲ θητεία δύο χρόνων¹. Σχετικὰ μὲ τὸν τύπο *Κρήτης* (=Κρήτη) θὰ μπορούσε νὰ προστεθῆ ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾷ καὶ σὲ κείμενο ποῦ δημοσιεύεται στὰ Βραχέα Χρονικά τοῦ Σπ. Λάμπρου, σ. 94: «ἦτο τρεῖς χρόνοι περασμένοι ὅπου πο-

¹ Βλ. Στ. Ξανθοδίδου, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθ. 1939, σ. 11-12.

λεματων η Κρητης από τ' ἄνομα ἔθνη». Ἀνάλογοι εἶναι οἱ τύποι στήν ὀνομαστική: Ἀφροδίτης (Ἐλωσις Κωνσταντινουπόλεως, ἔκδ. E. Legrand, στ. 423 καὶ Ἀχιλλῆϊς Β' στ. 4) καὶ τύχης (Ζάνε, Κρητ. Πόλεμος, ἔκδ. Α. Ξηρουχάκη, σ. 322 στ. 20, Τζ. Βεντράμου, Ἱστορία φιλαργυρίας, ἔκδ. Γ. Ζώρα, ΕΕΒΣ 24 [1955] 300 στ. 3).

Ὡς πρὸς τὸν πρωταρχικὸ ἀριθμὸ τῶν στίχων τοῦ ποιήματος ὁ ἐκδότης νομίζει ὅτι τὸ κείμενον μᾶς παρουσιάζεται ἐλλιπές, ἀφοῦ ὁ ποιητὴς μᾶς λέει ὅτι τὸ στιχοῦργημᾶ του ἀποτελεῖται ἀπὸ πενήντα... κ' ἑκατὸ δίοιχα (στίχ. 277) ἢ ὅτι τὰ βέροα (=δίστιχα) τοῦ ποιήματός του εἶναι μισὸ καὶ κιντινάρι (στίχ. 281), δηλαδὴ ἑκατὸν πενήντα. Δικαιούται ἔμωσ κανεῖς νὰ ἀμφιβάλλῃ ἂν ὁ Σκλάβος λέγοντας τὰ παραπάνω εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ ἀκριβολογήσῃ ἀπόλυτα. Δὲν ἀποκλείω ὅτι θέλησε ἀπλῶς νὰ δώσῃ κατὰ προσέγγισιν τὸν ἀριθμὸ τῶν στίχων τοῦ ποιήματός του. Πάντως ἡ «Συμφορὰ τῆς Κρήτης» ἔχει 282 στίχους (=δίστιχα 141) ἐπομένως ὁ ἀριθμὸς ποῦ μᾶς δίνει ὁ ποιητὴς δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἐπειδὴ ὁ Σκλάβος χρησιμοποιεῖ φράσεις ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ ἀπὸ τὸν ὕμνογράφον Ἰωσήφ, καθὼς καὶ ἐπειδὴ ἀποδίδει στίς ἁμαρτίες τῶν κατοίκων τῆ συμφορᾶ, δὲν εἶναι ἀσφαλῶς λόγος νὰ ὑποθέσωμε, ὅπως κάνει ὁ ἐκδότης (σελ. 10), ὅτι τάχα ὁ ποιητὴς ἦταν μοναχός. Πῶς ἀλήθεια νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Μανόλης Σκλάβος ἦταν μοναχός; (ἰσχυρὸς φυσικᾶ μοναχός), ὅταν, ἐκτὸς ποῦ δὲν ἔχει καλογηρικὸ ὄνομα, δὲν ξεχωρίζει στὴ συμπάθειά του τοὺς Ἑλληνας ἀπὸ τοὺς Λατίνους, καθὼς τουλάχιστον δείχνουν ὀρισμένοι στίχοι του², 43 - 44 :

Τὸν οὖν Φραιζέσκο ἐχάλασεν, τὸ ἅγιον μοναστήρι

97 - 100 :

*Εἴχαμεν δούκαν οἶον καιρὸν Γερώνυμον Τονάδο,
δάοκαλον, λέγω, οἷοσαν καὶ τ' ὄνομά του ἄδω*

ἰδίως 261 κέ. :

*Δοιπὸν ἅς μακαρίωμεν ἐνιοπικοὺς καὶ ξένους,
ἐκείνους πῶπλακώθησαν τοὺς παραπονεμένους,
ἰσχυροὺς χριστιανούς, Φράγκους, Ρωμαίους ἀντάμα
καὶ νὰ ἴβρουν οὐγκώρησιν σὶ τὸ κρῖμαν ὀποῦ κάμα.*

¹ Πρὸς E. Krieger, Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ κειμένου τῆς Ἀχιλλῆϊδος, Ἀθηνᾶ 50 (1940) 181 - 182.

² Βλ. D. G. Hesseling, Histoire de la littérature grecque moderne, traduite par N. Pernot, Παρίσι 1924, σ. 3.

Πρέπει επίσης να παρατηρήσω ότι η λέξη *δχλησις* (στίχ. 124) δεν είναι λογία, όπως νομίζει ο εκδότης (σελ. 11): όχι φυσικά για μόνο το λόγο ότι άπαντᾶ καί σε άλλα δημώδη κείμενα της περιόδου αυτής (Βέλθανδρος, στίχ. 875 και Καλλίμαχος, στίχ. 901). Άτοπα επίσης θεωρείται ξένη λέξη το *σάν* (=ἅγιος, στίχ. 43). Πρόκειται και στα Ιταλικά για συγκεκριμένο τύπο του *santo* και δεν έχει αυτοτελή ύπαρξη ούτε στην Ιταλική γλώσσα. Πολλές άλλες με παλιά ξενική προέλευση λέξεις που υπάρχουν στο κείμενο δεν τις βλέπει με ιστορική προοπτική ο εκδότης, όταν αποφασίζει να τις καταγράψει (σελ. 11) μαζί με άλλες που είχαν μπή πρόσφατα (σχετικά με τον ποιητή) στην ελληνική γλώσσα. Ξενικής προέλευσης λέξεις πολύ παλιότερες από την εποχή του κειμένου, που είχαν όριστικά πολιτογραφηθῆ στη δημωδέστερη μεσαιωνική γλώσσα, δεν έπρεπε καθόλου να τις αναφέρει ο εκδότης μαζί με εκείνες που είχαν γίνει πρόσφατα δεκτές. Έννοω τις λέξεις *δούκας*, *παλάτι*, *ἄρμα*, *σπίτι*, *ρηγάτο*, *κάοιρη*, *κασιέλλι*.

Τῆ λέξη πάλι *καμάρι* (στίχ. 47, 178) άπορώ γιατί ο εκδότης τὴν καταγράφει ανάμεσα στις ξένες λέξεις. Για τὴ λέξη αὐτὴ βλ. ὅσα ἔγραψε ὁ Φ. Κουκουλές, Ἐπιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν, σελ. 33, ὁ Στ. Κυριακίδης, Ἡμερολ. Μεγάλης Ἑλλάδος 1932, σελ. 523 κέ. καὶ ὁ Φ. Κουκουλές πάλι, ΕΕΒΣ 9 (1932) 239-40. Βλ. ἐπίσης καὶ Ν. Π. Ἀνδριώτη, Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ κοινῆς νεοελληνικῆς, στίς λ. *καμάρι* καὶ *καμαρώνω*.

Δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα ἡ παρατήρηση τοῦ ἐκδότη (σελ. 12) ὅτι «ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὸν εἰς τὸ ποίημα τοῦ Σκλάβου εἶναι τὸ φαινόμενον τοῦ διασκελισμοῦ». Τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι σπανιότατο στὸ Σκλάβο, ὅπως ἄλλωστε καὶ σε ἄλλους ποιητὲς τῆς ἴδιας ἀκριβοῦς ἐποχῆς. Ἐγὼ τὸ βρίσκω μόνο στὰ δίστιχα 125-6 καὶ 231-2 τοῦ ποιήματος τοῦ Σκλάβου. Ἄστοχα ἐπίσης ὁ εκδότης, προκειμένου γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο, παραπέμπει (σελ. 12) στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ ὄχι στὴν Ἐρωφίλη. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ μετρικὸ αὐτὸ φαινόμενο ἄπαντᾶ μόνο σποραδικὰ στὸν Ἐρωτόκριτο, ἐνῶ στὴν Ἐρωφίλη εἶναι πολὺ συχνότερο. Στὸν Πικατόρο δὲν ἄπαντᾶ καθόλου (βλ. Ε. Κριαρᾶ, Ἡ Ρίμα Ἐρωφίλη τοῦ Ἰωάννου Πικατόρου, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 2 [1940-50] σελ. 14 τοῦ ἀνατύπου).

Πρέπει νὰ προσθέσω καὶ τοῦτο: Ὁμολογῶ ὅτι δὲν καταλαβαίνω τί ἔννοεἶ ὁ εκδότης ὅταν παρατηρῆ (σελ. 12) ὅτι τὸ φαινόμενο τοῦ διασκελισμοῦ τὸ «χρησιμοποιεῖ καὶ αὐτὸς ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου». Θεωρεῖ ὁ εκδότης τὸ διασκελισμὸ μετρικὴ ἀνωμαλία ἢ μετρικὸ παράπτωμα καὶ θὰ ἤθελε νὰ μὴν τὸν χρησιμοποιοῦν οἱ δόκιμοι ποιητὲς; Σφάλλεται ἂν τοῦτο νομίζῃ Ὁ διασκελισμὸς εἶναι χαρακτηριστικὸς

τῆς ποιήσεως ἐκείνης που ξεφεύγει ἀπο τῆς συνήθειας τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καὶ τίποτε ἄλλο.

Τελειώνοντας θεωρῶ χρήσιμη μιὰ διαπίστωση: Τὰ Carmina graeca medii aevi τοῦ Wagner, ἔπου, ὅπως εἶδαμε, τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορά καὶ τὸ ποίημα τοῦ Σκλάβου, δημοσιεύτηκαν τὸ 1874. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ παρὰ τὰ μειονεκτήματά της, συναφῆ μετὰ τῆς θέσης τῶν μεσαιωνικῶν σπουδῶν στὰ χρόνια ἐκεῖνα, πρόσφερε σημαντικὴς ὑπηρεσίες στὴν ἔρευνα. Ὅμως ἀπὸ τότε πέρασαν ὀγδόντα δύο δλόκληρα χρόνια, καὶ ἐλάχιστα μόνο ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ δημοσίευσε στὸ βιβλίο του ἐκεῖνο ὁ Wagner εἶχαν τὴν τύχη νὰ βροῦν νεώτερο φιλολογικὸ ἐκδότη. Τὸ φαινόμενο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ παρήγορο γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ καλλιέργεια τουλάχιστο στὸν τομέα τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους φιλολογίας. Καλλιεργοῦμε ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα μετὰ ζῆλο πολλοὺς φιλολογικοὺς κλάδους — καὶ βέβαια καὶ βυζαντινολογικούς. Ὁ κλάδος ὅμως τῆς φιλολογικῆς μελέτης τῆς μεσαιωνικῆς γραμματείας μας, παρὰ τῆς φιλότιμης προσπάθειας ποὺ παρουσιάσθηκαν κατὰ καιροὺς, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι μᾶλλον παραμελημένος. Καὶ πρόκειται γιὰ κλάδο στὸν ὅποιο ἀποτελεσματικὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων φιλόλογων, καθὼς αὐτοὶ ξεκινοῦν μετὰ προϋποθέσεις ἰδιαίτερα εὐνοϊκῆς, ποὺ ὀφείλονται σὲ μιὰ καλύτερη γνώση καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῶν νεοελληνικῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων.

Ἡ παραπάνω διαπίστωση μᾶς ἀναγκάζει μετὰ χαρὰ νὰ βλέπουμε τὴν ἐπανεκδοση ἑνὸς μεσαιωνικοῦ κειμένου μετὰ τὴν προϋπόθεση πάντα ὅτι θὰ ἀποτελῆ αἰσθητὴ πρόοδο ἀναφορικὰ μετὰ τῆς παλιότερης δημοσιεύσεως.

Ε, ΚΡΙΑΡΑΣ

Theodore H. Papadopoulos, Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination, Brussels 1952. 8ο Μ. Σελ. XXIV, 507. [Bibliotheca Graeca Aevi Posterioris].

Ἡ ἐργασία αὐτὴ τοῦ Θ. Παπαδοπούλου ξεκινᾷ ἀπὸ τῆς θέσης, ποὺ ὁμολογουμένως εἶναι πολὺ σωστὴ καὶ διαφαίνεται καὶ σὲ πολλὰ μέρη τοῦ βιβλίου του, ἰδίως πολὺ καθαρὰ στίς σελίδες 122 καὶ 243, ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἂν θέλῃ νὰ σταθῆ ἐπιστημονικὰ, δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνεύεται «δι' ἑαυτῆς», κατὰ τῆς ἀντιλήψεις πολλῶν θεολόγων, σὰν μιὰ ἀφηρημένη δηλ. καὶ αὐτόνομη συστηματικὴ γνώση, ἀλλὰ νὰ μελετᾶται σὲ συνάρτηση μετὰ τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ δεδομένα.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται σὲ τρία μέρη. Τὸ πρῶτον ἀναφέρεται κυρίως στὸ περιλάλητο ζήτημα τῶν προνομίων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας μετὰ τὴν ᾠλωση, στὴ διοικητικὴ τῆς ὀργάνωση, στὴ γεωγραφικὴ ἔκτασι τῆς δικαιοδοσίας τῆς καὶ στὶς ἐπιδράσεις τοῦ νέου καθεστώτος τῆς στὶς τύχες τοῦ Ἑλληνισμοῦ· τὸ δεύτερον ἀσκεῖ μιὰ συστηματικὴ κριτικὴ ἔρευνα στὶς κύριες πηγὰς ποὺ ἀναφέρονται στὴν πολιτεία τοῦ Κυρίλλου Ε΄ καὶ προπάντων στὸ ζήτημα τοῦ «ἀναβαπτισμοῦ»· τὸ τρίτον ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ παράρτημα τοῦ δευτέρου, γιατί ἐκεῖ δημοσιεύεται ἕνα ἐνδιαφέρον ἀνέκδοτο ποίημα σὲ πολιτικοὺς στίχους, ὁ «Πλανοσπαράκτης», ὅπου ὁ ἄγνωστος ποιητὴς ἐκθέτει τὴ σχετικὴ μὲ τὸν ἀναβαπτισμό κίνηση καὶ τὴν ἀντίδραση τοῦ μητροπολίτη Προϊλάβου Καλλινίκου ἐναντίον τοῦ Κυρίλλου Ε΄. Ἀκολουθεῖ τὸ πρῶτον παράρτημα μὲ τὸν τίτλον «Bibliographical data», ὅπου ἐξετάζονται διάφορα βιβλιογραφικὰ θέματα σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικὴ φιλολογία ποὺ δημιουργήθηκε ἐξ αἰτίας τοῦ ζητήματος τοῦ ἀναβαπτισμοῦ, καὶ τὸ δεύτερον παράρτημα μὲ τὸν τίτλον «Texts», ὅπου ὁ συγγραφέας παραθέτει ὀρισμένα κείμενα σχετικὰ μὲ τὴν παρὰπάνω κίνηση.

Στὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ πρώτου μέρους, τὸ ὅποιο εἶναι καὶ τὸ βραχύτερον τοῦ βιβλίου, ὁ κ. Παπαδόπουλος ἐξετάζει προσεκτικὰ καὶ διεξοδικὰ τὶς διαφορὰς ἀπόψεις καὶ θεωρίες τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τοὺς λόγους ποὺ καθόρισαν τὴ στάση τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Β΄ ἀπέναντι τοῦ νέου πατριάρχου Γενναδίου καὶ γενικότερα ἀπέναντι τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Ἀναρωτιέται ἕμως κανεὶς: εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι τόσο ἀναλυτικὴ ἢ ἐξέταση τῶν θεωριῶν αὐτῶν, ἀφοῦ τὸ πρῶτον μέρος γενικὰ τιτλοφορεῖται «Prolegomena to the History of the Greek Church under Turkish Domination (1453 - 1821)»; Μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ λέξι «προλεγόμενα» δὲν εἶναι ἢ κατάλληλη καὶ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ περιεχόμενον. Θὰ ἔπρεπε τὸ κεφάλαιον ν' ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὰ περιττὰ καὶ ν' ἀνακουφιστῆ. Ἔτσι π.χ. ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας τῆς ἐκλογῆς τοῦ νέου πατριάρχου, ἀντὶ ὁ κ. Παπαδόπουλος νὰ παραθέσῃ καὶ νὰ παραβάλλῃ τὶς διαφορὰς μαρτυρίες, ποὺ ἀποτελοῦν φέρο καὶ συσκοτίζουν τὴν ἀλήθεια, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιλέξῃ καὶ νὰ ἐξάρῃ ἀμέσως τὴ σύγχρονη καὶ ἀξιοπιστότερη, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Γεννάδιον καὶ ἢ ὅποια ὀρίζει τὴν ἐκλογὴν του στὶς 6 Ἰανουαρίου 1454.

Ἡ ἀποψη τοῦ κ. Παπαδοπούλου, καθὼς καὶ ἄλλων προγενεστέρων του, ὅτι ὁ σουλτάνος ἐκύρωσε τὴν ἐκλογὴν τοῦ Γενναδίου καὶ ἀναγνώρισε τὰ προνόμια του μὲ φερμάνι, εἶναι βέβαια πολὺ πιθανή, ἀλλὰ λείπει ἢ ἀσφαλῆς μαρτυρία. Τὸ γνωστὸ χωρίον τοῦ μεγάλου χρονικοῦ τοῦ Σφραντζῆ, στὸ ὅποιο στηρίζεται, εἶναι ὑποπτό, γιατί δὲν περιέχεται στὸ μικρὸ χρονικό. Ὡς πρὸς τὴ φύσιν τῶν προνομίων τοῦ ἐλληνικοῦ

ἑσθιαστικῶν, (πιστῶν) εἰς τὴν ἡθελῶν τῶν ἑσθιαστικῶν ἡθελῶν τὰ ἑσθιαστικῶν, ποὺ ἀπέρρευσαν ἀπὸ τὶς εἰδικῆς ἱστορικῆς συνθήκης διαφόρων ἑλληνικῶν χωρῶν (ιδίως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὑποταγῆς των στοὺς Τούρκους) καὶ ἀπὸ ὅσα ἄλλα προέκυψάν μετὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν διομολογήσεων. Ἐπίσης σωστὰ εἶναι ὅσα ἀναφέρονται στὰ αἰσθήματα τοῦ νέου ἀρχηγοῦ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἀπέναντι στὴ δυτικὴ καὶ στοὺς λόγους ποὺ ὑπαγόρευσαν τὸ σουλτάνο νὰ στραφῆ πρὸς τοὺς ἀθηνωτικούς.

Ἐπίσης ἀναλυτικὸ κυρίως χαρακτήρα ἔχει καὶ τὸ δεῦτερο κεφάλαιο, ποὺ ἐξετάζει τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς ἐκκλησίας. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν σχετικῶν μετὰ τὴν ἐκλογή, τὸ κύρος, τὰ δικαιώματα κτλ. τοῦ πατριάρχου, ἔχει ὡς βάση τὸ περιεχόμενον ἐνὸς βερατίου, ποὺ δημοσίευσε ὁ M. d'Ohsson (Tableau général de l'empire ottoman, Paris 1824, τ. 5 σ. 120-139). Περισσότερο ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ κριτικὴ ἔρευνα γιὰ τὴ σύνθεση καὶ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ σώματος τῆς πατριαρχικῆς συνόδου μετὰ τὴν ἄλωση. Μετὰ τὰ προβλήματα αὐτὰ συνδέονται ὅσα ἔχουν σχέση μετὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ δράση τῶν ὀφφικιάλων, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων ἐπηρεάζουν τὸ πατριαρχικὸ κύρος καὶ τὴν ἐξουσία καὶ γενικότερα τὴ διαμόρφωση τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς ἐκκλησίας. Εἶναι ἀκόμη ἀμφίβολο, νομίζω, ἂν αὐτοὶ συνεχίζον τὴ βυζαντινὴ παράδοση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφφικιάλων ἢ ἂν εἶναι νεκρανάσταση τοῦ παλαιοῦ θεσμοῦ, μετὰ τὸν ὁποῖο τῶρα τὸ πατριαρχεῖο σκόπευε ν' ἀντιμετωπίσει τὶς πολλαπλῆς καὶ ποικίλης ἀνάγκης τῶν πιστῶν, καθὼς καὶ ν' ἀνταποκριθῆ στὶς σχέσεις του μετὰ τὴν Ἡύλη, ἐφόσον οἱ ἀνώτεροι κληρικοί του δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ τὴ διεκπεραίωση τῶν ἐργασιῶν του. Ἐπίσης μένει πρόβλημα, ἂν οἱ κυριότεροι ἀπὸ τοὺς ὀφφικιάλους (Μέγας Λογοθέτης, Μέγας Σκευοφύλαξ, Μέγας Ἐκκλησιαρχης κτλ.), ποὺ ἀποτελοῦσαν ἐνεργὰ μέλη τῆς συνόδου, ἦταν στὴν ἀρχὴ κληρικοί ἢ ἂν οἱ σπουδαιότεροι ἦταν κοσμικοὶ, ὅπως πραγματικὰ συνέβαινε κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας. Τὰ ἀναφερόμενα στὴ σελίδα 42 μοῦ φαίνονται ἀδύνατα.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο γιὰ τὴ γεωγραφικὴ δικαιοδοσία καὶ ἱεραρχικὴ τάξη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου πολὺ διδακτικὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν 11 καταλόγων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν του. Πόσα δὲν μαθαίνει ὁ μελετητὴς ἀπὸ τὴ στατιστικὴ αὐτή! Πόσες πόλεις ἢ κωμοπόλεις, ἔδρες μητροπόλεων ἢ ἐπισκοπῶν, ποὺ ἔσφουζαν ἀπὸ χριστιανικὴ ζωὴ καὶ κίνηση, δὲν ἔσβησαν μέσα στὸ διάστημα τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ τους μνημεῖα δὲν ἔπεσαν σὲ συντριμνία! Θὰ ἦταν πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ ἐρευνοῦσε κανεὶς πότε καὶ γιὰ ποιοὺς πιθανοὺς λόγους ἔπαψε νὰ ὑφίσταται ἢ καθε μὴτρόπολη ἢ ἐπισκοπή.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο ἀξιέπαινη εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ στάση τοῦ συγγραφέα ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ τοῦ ρόλου καὶ τῶν ἐπιδράσεων τῆς ἐκκλησίας στὶς τύχες τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Διατυπώνονται ἀξιοπρόσεκτες καὶ ἐνδιαφέρουσες σκέψεις, τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ ἔχη ὑπ' ὄψη τοῦ ὁ μελετητῆς τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, ἕπως π. χ. ὅτι ἡ μεγαλύτερη πνευματικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας καταναλώθηκε σὲ θεολογικὰ καὶ λειτουργικὰ ἔργα καὶ ὅτι αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸν κορμὸ τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Συναντοῦμε ὁμῶς καὶ ἀφ' ὕψηλου θεωρήσεις τῶν γεγονότων, σκέψεις καὶ γενικεύσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι παρακινδυνευμένες, ἐφόσον δὲν στηρίζονται ἀκόμη στὴν πλήρη γνώση τῶν στοιχείων, ποῦ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, ὅπως π. χ. ἡ ἀναθεώρηση τῆς γνώμης ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ πέφτει πολὺ χαμηλὰ καὶ ὅτι σκοτάδι ἀπλώνεται σὲ ὅλες τὶς τουρκοκρατούμενες ἐλληνικὲς χῶρες. Τὸ ὅτι ἡ πνευματικὴ στάθμη χαμηλώνει πολὺ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἄλωση εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητο (βλ. Γενναδίου Ἐπαντα καὶ *Crusius*, *Turcograecia*).

Ἐπίσης διαπραγματευόμενος ὁ συγγραφέας τὸ ζήτημα τοῦ ἐξελληνισμοῦ καὶ τῆς ἀφομοίωσης τῶν ὀρθόδοξων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς ἔπρεπε νὰ μνημονεύσῃ ὅτι πρῶτος ὁ Παπαρρηγόπουλος ἔθεσε τὸ σχετικὸ πρόβλημα καὶ ἀκόμη νὰ κρίνῃ τὶς ἀπόψεις του. Ποτέ, οὔτε καὶ στὸν καιρὸ τῆς πιδ μεγάλης ἀκμῆς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, παρατηροῦσε μὲ εὐστοχία ὁ μεγάλος ἱστορικός, δὲν εἶχε ἀναπτυχθῆ ἀνάμεσα στὰ ἔθνη τῆς ΝΑ. Εὐρώπης καὶ Μ. Ἀσίας τόση ἐνότητα καὶ τόση ὁμοφροσύνη, ὅση στὸν καιρὸ τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ Παπαρρηγόπουλος μέμφεται κυρίως τοὺς πατριάρχες, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους ἐκκλησιαστικούς, πνευματικούς καὶ πολιτικούς ἀρχηγούς τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, ὅτι δὲν ἐκμεταλλεύτηκαν συστηματικὰ τὸ μεγάλο γόητρο καὶ τὴν ἐπιρροή τους, ἰδίως κατὰ τοὺς δύο πρώτους σκοτεινοὺς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, γιὰ νὰ ἐξελληνίσουν τοὺς ξενόφωνους, ἀλλὰ ὁμόδοξους Σέρβους, Βουλγάρους, Ἀλβανοὺς καὶ Ἀρμενίους.

Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κατάπτωση τοῦ ἀνώτερου κλήρου, τὴν ἀνύψωση τῆς φαναριωτικῆς ἀριστοκρατίας καὶ τὶς ἐπιδράσεις τῆς στὴν ἐξέλιξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων στηρίζονται σὲ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα κειμένων, ἀλλ' αὐτὰ παρατιθέμενα τὸ ἓνα ὕστερ' ἀπὸ τὸ ἄλλο διασποῦν τὴν ἐνότητα τῆς ἐργασίας. Ὁ ἀναλυτικὸς χαρακτήρας τῆς εἶναι πάλι ἐκδηλός. Μολταῦτα ἀξιοπαρατήρητες εἶναι οἱ σκέψεις ποῦ ἀναφέρονται ἰδίως στοὺς ἀγῶνες τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἐναντίον τῆς καθολικῆς προπαγάνδας (ἰδίως βέβαια μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἱη-

σουϊτών στην Κωνσταντινούπολη) και στο ρόλο της Γαλλίας στην Έγγυς Ανατολή.

Έτσι έρχόμαστε σε μιὰ από τις πιο δραματικές φάσεις των αγώνων που αρχίζει ή ὀρθοδοξία ἐναντίον τοῦ καθολικισμοῦ με ἀρχηγούς τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Κύριλλο Α΄ Λούκαρη καὶ λίγο ἀργότερα τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσίθεο (1669 - 1707).

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγραφέας ἀναλύοντας τις μαρτυρίες τοῦ Μακραίου, Βενδότη καὶ ἄλλων πηγῶν προσπαθεῖ νὰ διερευνήσῃ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν πολιτεία τοῦ Κυρίλλου Ε΄, καθὼς καὶ τοῦ μοναχοῦ Αὐξεντίου, καὶ ζητεῖ νὰ καθορίσῃ τὴ στάση τους ἀπέναντι στὸ ζήτημα τοῦ ἀναβαπτισμοῦ τῶν Λατίνων. Ἐξετάζει κατόπιν τις σχέσεις τους με τὸ λαό, τὴν ἀντίθεσή τους πρὸς τοὺς Φαναριώτες, καθὼς καὶ τις προσπάθειές τους ν' ἀποκρούσουν τὴν καθολικὴ προπαγάνδα στὴν Ἑγγυς Ἀνατολή. Μέσα στὸ πλαίσιο τῆς γενικότερης αὐτῆς πάλης πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἡ ἀντίδραση ὀρισμένων φιλόδοξων μητροπολιτῶν, μελῶν τῆς Συνόδου, ἐναντίον τοῦ Κυρίλλου με ἐπὶ κεφαλῆς τὸν μητροπολίτη Προϊλάβου Καλλίνικο, ὁ ὁποῖος τὸν ἀνέτρεψε καὶ τὸν διαδέχθηκε στὸ θρόνο. Τὰ σχετικὰ με τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν δράση τοῦ Καλλινίκου ἴσως συμπληρωθοῦν καὶ διαφωτισθοῦν περισσότερο, ἔταν δημοσιευθοῦν τὰ ἀνέκδοτα ἔργα του καὶ ἄλλα ἱστορικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα σὺνίζονται σήμερα στὴ βιβλιοθήκη τῆς γενέτειράς του Ζαγοράς. Με αὐτὰ ἀσχολεῖται σήμερα ὁ νέος φιλόλογος καὶ καθηγητῆς τοῦ Γυμνασίου Ζαγοράς κ. Εὐάγγ. Σκουβαράς, τοῦ ὁποῖου τὰ πορίσματα περιμένουμε με ἐνδιαφέρον. [Βλ. καὶ ἐδῶ παραπάνω σελ. 443].

Ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ προσωπικότητα τοῦ μοναχοῦ Αὐξεντίου, μιὰ ἀπὸ τις χαρακτηριστικὲς ἐκεῖνες φυσιογνωμίες κληρικῶν τῆς Τουρκοκρατίας, ποὺ ἀναρριπίζουσαν τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὸ φανατισμὸ τῶν χριστιανικῶν μαζῶν. Ἡ πίστις τους σ' αὐτὸν ἔφτανε ὡς τὸ σημεῖο, ὥστε πάμπολλοι νὰ φαντάζονται ὅτι θὰ μποροῦσε ν' ἀναστήσῃ καὶ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι κυρίως μιὰ λεπτὴ καὶ διεξοδικὴ κριτικὴ ἔρευνα ἐπ'ἀνὸς τῆς πηγῆς τῆς ἱστορίας τοῦ Κυρίλλου Ε΄ καὶ τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ στηρίζεται σε πλούσια καὶ ἐνημερωμένη βιβλιογραφία καὶ γίνεται με εὐσυνειδησία καὶ προσοχή. Προχωρεῖ με μέθοδο ἐλέγχοντας αὐστηρὰ τις εἰδήσεις καὶ τις χρονολογίες τῶν πηγῶν. Αἰσθητὴ εἶναι ἡ περίσκεψη, ἡ ἀμεροληψία καὶ ἡ ἀναζήτησις νέων στοιχείων καὶ ἐρμηνειῶν. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους ὁ κ. Παπαδόπουλος προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ τὸν συγγραφέα τοῦ ἀνέκδοτου κειμένου «Πλανοσπαράκτης» καὶ τὴν ἀξία τοῦ ὡς ἱστορικῆς πηγῆς.

Τὸ κείμενο αὐτό, τὸ ὁποῖο πιάνει τὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου, εἶναι ἀσφαλῶς ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ γραπτὰ μνημεῖα, ποῦ μιλοῦν γιὰ τὶς μηχανογραφίες καὶ τὶς διενέξεις τῶν λαϊκῶν καὶ ἀνώτερων κληρικῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου.

Μελετώντας κανεῖς προσεκτικὰ τὰ δύο τελευταῖα μέρη τοῦ βιβλίου σχηματίζει τὴ γνώμη ὅτι ἡ προσφορὰ τοῦ κ. Παπαδοπούλου στὴν προετοιμασία τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴ συγγραφὴ μιᾶς ἐπιστημονικῆς μονογραφίας γιὰ τὸν Κύριλλο Ε' εἶναι σημαντικὴ.

Γενικὰ ἡ ἐργασία εἶναι ἀξιόλογη. Κύριο προτέρημά της εἶναι ὅτι συζητεῖ προβλήματα οὐσιώδη τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας μας μετὰ τὴν "Ἄλωση καὶ δίνει εὐστοχες λύσεις σὲ πολλὰ ἀπ' αὐτά. Οἱ πολλὲς ὁμως καὶ μακρὲς ὑποσημειώσεις βαρύνουν τὴ μελέτη μὲ ἓνα φόρτο ἐπὶ μέρους σκέψεων καὶ πληροφοριῶν.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Roger Lecotté, Recherches sur les cultes populaires dans l'actuel Diocèse de Meaux. (Mémoires de la Fédération folklorique d'Ile-de-France, à Paris, N° IV - 1953). 4^ο Σελ. XVI, 383. Εἰκόνες, σχέδια, χάρτης κτλ.

Τὸ βιβλίο αὐτὸ μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως, ἐπειδὴ εἶναι ὑπόδειγμα μιᾶς μεθοδικῆς τεκμηριωμένης λαογραφικῆς ἐργασίας γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔθιμα ἐνὸς τόπου, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἀνήκει στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων τῆς «Λαογραφικῆς Ὀμοσπονδίας τῆς Ἐπαρχίας τοῦ Παρισίου», ποῦ ἀπὸ καιρὸ ἀσχολεῖται μὲ τὴ λαϊκὴ ζωὴ καὶ τὶς ἐκδηλώσεις ὄχι μόνον τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ της, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀστικοῦ τῆς Πρωτεύουσας. Ἡ μελέτη τῆς λαογραφικῆς ζωῆς τῶν μεγαλουπόλεων σὲ σχέση μὲ τὶς γύρω περιοχάς, ὅπου ἡ ἐπίδρασή της—ἀμοιβαία κι' ἀντίστοιχα—εἶναι ἀναμφισβήτητη, χρειάζεται πάντα, γιὰ τὴν ὀλοκληρωμένη γνῶση τῆς ἐθνικῆς λαϊκῆς ζωῆς. Ἡ Fédération folklorique d'Ile-de-France, ἰδρυμένη ἀπὸ τὸ 1938 μὲ Γραμματέα της τὸν παραπάνω συγγραφέα καὶ μὲ Πρόεδρο τὸν σοφὸ λαογράφον Arnold van Gennep, ἔχει τάξει σκοπὸ της νὰ μελετᾷ μὲ συνέδρια καὶ ἐκδόσεις, ἀλλὰ περισσότερο ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ ἐπίσημου «Bulletin», τὴ ζωὴ, τὴν πνευματικότητα καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ Παρισίου λαοῦ, μὲ γεωγραφικὸ καὶ ἱστορικὸ πλαίσωμα ἀπ' ὅλην τὴν Ile-de-France καὶ τὰ διαμερίσματά της.

Τὸ βιβλίο τοῦ Roger Lecotté ἀναφέρεται στὸ διαμέρισμα Σηκουάνα-Μάρνη (Seine-et-Marne), ποῦ εἶναι στ' ἀνατολικά τοῦ Παρισίου κι' ἔχει πρωτεύουσα τὸ Melun. Ἐκκλησιαστικὰ ὁμως ἡ περιοχή αὐτὴ

υπάγεται στην έπισκοπή του Meaux, κι' έπειδή τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου εἶναι λατρευτικό, αὐτὴν τὴν πόλη τοῦ Meaux παίρνει γιὰ κέντρο τῆς λαογραφικῆς του έρευνας.

Ὁ συγγραφέας εξετάζει ὅλα τὰ ἔθιμα λατρείας, τὰ προσκυνήματα καὶ τὶς παραδόσεις ποὺ συνδέονται μὲ τοὺς ἁγίους τῆς περιοχῆς αὐτῆς, τὶς ἐκκλησιᾶς καὶ τὰ μοναστήρια τῆς, μέσα σὲ πλαίσιομα ἀρχαιολογικό, ἱστορικό καὶ λαογραφικό. Περιορίζεται κυρίως στοὺς δυὸ τελευταίους αἰῶνες τῆς ἄμεσης γνώσης μας, τὸν 19^ο καὶ τὸν 20^ο, ποὺ μπορεῖ καὶ τοὺς έρευνᾶ α) ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα καὶ τὰ ἔντυπα καὶ β) ἀπὸ πολλοὺς καὶ ἀξιόπιστους πληροφορητῆς τοῦ τόπου.

Τὸ βιβλίον χωρίζεται σὲ δυὸ μεγάλα μέρη, ποὺ τὸ πρῶτον δίνει τοὺς ἁγίους καὶ τὶς γιορτῆς κατὰ ἐπισκοπικῆς κι' ἐνοριακῆς περιφέρειας (monographies paroissiales) μ' ἓνα σύντομον δελτιακὸν τρόπο (σελ. 1-193) καὶ τὸ ἄλλο (mémoires) μελετᾶ γενικότερα τὶς παραδόσεις γιὰ τοὺς ἁγίους, τὶς μορφῆς τῆς λαϊκῆς λατρείας, τὴ θέση τῶν ἁγίων μέσα στὴ φύση, καὶ τὶς θεραπευτικῆς τοὺς ἰδιότητες, τὶς τελετῆς, τὰ ἔθιμα, τὴ φιλολογία καὶ τὴν τέχνη ποὺ δημιουργήθηκαν γύρω ἀπὸ τοὺς ἁγίους αὐτοὺς (σελ. 195-325). Προτάσσεται μιὰ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸν συγγραφέα (σελ. VII-XIII) κι' ἀκολουθοῦν τὰ συμπεράσματά του (Conclusions, σελ. 326-330) κι' ὕστερα πολλοὶ πίνακες, ποὺ ἐξαντλοῦν εὐρετηριακᾶ ὅλες τὶς εἰδολογικῆς λεπτομέρειες τοῦ βιβλίου: πληροφορητῆς, βιβλιογραφία, τόποι λατρείας, ἅγιοι, ἐνορίες, εἰκόνες, θέματα.

Εἰδικότερα καταλαβαίνουμε τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου τοῦ Roger Lecotté ἀπὸ τὸ ἐρωτηματολόγιον ποὺ ἐχρησιμοποίησε γιὰ τὴ συγκέντρωση τοῦ ὕλικου του, καὶ ποὺ σὲ κύριες γραμμῆς εἶναι: 1. Ὁ ἅγιος βιογραφικᾶ (ἐκκλησιαστικᾶ καὶ λαϊκᾶ συναξάρι). 2. Ἡ λατεῖα καὶ τὸ προσκυνήμά του (ἱστορία, μορφῆς, ἀπλωμα). 3. Σχετικᾶ τοπωνύμια. 4. Λεῖψανα καὶ κειμήλια' θύματα, θεραπείες. 5. Ἀκολουθίαι καὶ τελετῆς. 6. Μαγικοθρησκευτικῆς ἐνέργειαι τῶν προσκυνητῶν. 7. Κοινωνικῆς ἐκδηλώσεις καὶ ἔθιμα (ἐμποροπανηγύρεις, συντεχνίαι, φαγητά). 8. Σχετικὴ φιλολογία (τραγούδια, παροιμίαι κτλ.). 9. Λαϊκὴ τέχνη (εἰκονογραφία, ἀναμνηστικᾶ εἶδη κτλ.) (βλ. σελ. X-XI).

Κι' ὅταν συγκέντρωσε τὸ ὕλικόν—ἄφθονον, ὅπως φαίνεται, ἀλλὰ μὲ κουραστικὴ προσπάθεια—ὁ συγγραφέας τὸ μοίρασε στὰ δυὸ μέρη ποὺ ἀναφέραμε' κι' ὅσο τὸ ἔδωσε στατικᾶ στὸ Α' μέρος, ἀποδελτιωμένον σχεδὸν μ' ἓναν πληρέστατον ἀρχεῖακὸν τρόπο, τόσο τὸ ἔπλασε δυναμικᾶ καὶ ἐγενίκευσε τὰ πορίσματά του στὸ Β'.

Ὅσο κι' ἂν πρόκειται γιὰ μιὰ μόνον ἀπὸ τὶς πολλῆς περιφέρειαι τῆς Γαλλίας καὶ γενικότερα τῆς καθολικῆς Εὐρώπης οἱ πληροφορίες καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ R. Lecotté θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀντιπροσω-

πρωτικές της λαϊκής λατρείας όλου του Δυτικού κόσμου, πολύ περισσότερο πού τις πιά πολλές τους τις ανευρίσκουμε και στον δικό μας ὀρθόδοξο κόσμο. Ἀσχετα ἀπό τὸ δόγμα του, ὁ κάθε λαὸς ζητεῖ καὶ περιμένει ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ τοὺς ἁγίους του τὰ ἴδια πράγματα καὶ μὲ τὰ ἴδια μέσα. Ἔτσι μπορούμε, μὲ βάση τὸ βιβλίον τοῦ R. Lecotté, νὰ κάνουμε μερικές διαπιστώσεις γιὰ τὰ κοινὰ σημεῖα λαϊκής λατρείας στὸν δυτικὸ καὶ τὸν ἀνατολικὸ χριστιανικὸ κόσμο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ, τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας (culte divin - culte marial) πού ἀναγκαστικά εἶναι κοινή, παρουσιάζει καὶ ἡ λατρεία τῶν ἁγίων (culte des saints) ὁμοιότητες, πού ἐκπλήσσουν, ὅταν μάλιστα τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων αὐτῶν δὲν εἶναι ἴδια. Ἡ γεωργικὴ ἐποχὴ, ἡ τοπικὴ προλατρεία, ἡ ἀνάγκη ἑνὸς ἁγίου βοήθου, ἡ μίμηση ἢ ὁ συναγωνισμὸς γειτονικῶν λατρειῶν, ἔκαμαν ὥστε νὰ ὑπάρχουν παντοῦ οἱ ἴδιοι ἢ παρόμοιοι ἅγιοι μὲ τις ἴδιες λατρεῖες. Στὸς παράγοντες βέβαια αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ θρησκευτικὲς γνωριμίες τῶν λαῶν σὲ μεγάλες ἱστορικὲς περιόδους, ὅπως π.χ. στὰ χρόνια τῆς ἐνιαίας βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, στὶς ἐπιδρομὲς τῶν Βορείων, στὶς σταυροφορίες, στὶς κατακτήσεις τῶν Δυτικῶν καὶ στὴ φυγὴ τῶν τουρκοκρατούμενων ὀρθοδόξων πρὸς τὴ Δύση. Ὅσο γιὰ τὴν τοπικὴ διάδοση τῶν λατρειῶν, ὁ R. Lecotté μᾶς δίνει στὶς σελίδες 203-208, μὲ πολὺ προσεκτικὸν τρόπο, τοὺς ποικίλους παράγοντες. Καὶ κάτι πού ξεχωρίζει ὕστερα στὸν τόπο τῆς κάθε λατρεία καὶ τὴν κάνει ἰδιάζουσα εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τις ἱστορικὲς καὶ γεωγραφικὲς συνθήκες, ἡ δεισιδαιμονικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ λαοῦ τῆς καὶ ἡ δογματικὴ κατεῦθυνση πού μᾶς δίνει ὁ κλῆρος.

Ἐμέτρησα στὸν πίνακα πού παραθέτει ὁ Lecotté 343 ἁγίους (saints particuliers), πού ἔχουν τὴ λατρεία τους στὴν ἐπισκοπικὴ περιφέρεια τοῦ Meaux. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ 110 τουλάχιστο εἶναι γνωστοὶ καὶ στὸ ὀρθόδοξο ἑορτολόγιο καὶ ἔχουν λίγο ἢ πολὺ τὴ λαϊκὴ λατρεία τους στὴν Ἑλλάδα. Ἄλλοι (ὅπως π.χ. ὁ Saint Martin) ἔχουν καὶ ἀντίστοιχο ἅγιο γιὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ (τὸν ἅγιο Δημήτριον).

Τὴν τοπικὴ ἔκταση τῆς λατρείας ὀρισμένων ἁγίων στὴν περιοχὴ πού ἐξετάζει ὁ R. Lecotté τὴ δείχνει παραστατικότερα μὲ τοὺς 9 χάρτες (σελ. 211-227) ὅπου φαίνονται νὰ ὑπερισχύουν μὲ τὴ σειρά ἡ Παναγία (ὅπως καὶ στὴν Ἑλλάδα) καὶ ὕστερα οἱ ἅγιοι: Φάκρος, Γενεβιέθ (ἅγία τοῦ Παρισιῦ), Πρόδρομος, Λοῦπος, Μαρτίνος, Ρόκκος, Σεβαστιανός, Βικέντιος κ.ἄ.

Ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ τὸ ἐποχικὸ διάγραμμα τῶν προσκυνημάτων πού παραθέτει ὁ συγγραφέας, μαζί μὲ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ προσκυνητῆ τὸν 19ον αἰῶνα (σελ. 236-238). Ἀπὸ ἐκεῖ φαίνεται πὼς τὴ μεγάλυ-

τερη πανηγυρική κίνηση τὴν παρουσιάζουν—ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ μᾶς—οἱ καλοκαιρινοὶ μῆνες, ἀπὸ τὸ Μάιο ὡς τὸν Σεπτέμβριο.

Τοπολατρευτικὸ εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ κεφάλαιο: «Οἱ ἅγιοι καὶ ἡ φύση» (σελ. 239-253), ποῦ ἐνδιαφέρει γενικότερα γιὰ τὴ μελέτη τῆς φυσιολατρείας στὰ χριστιανικὰ ἔθιμα τῶν δυτικῶν λαῶν. Καὶ ἀκολουθεῖ τὸ κεφάλαιο «Ἅγιοι θεραπευτές», ποῦ ὅπως δίνεται μὲ ἀλφαθητικὸν κατάλογο τῶν ὀνομάτων τους μαζί μὲ τὶς ἀσθένειες καὶ τὰ ἀντίστοιχα ξόρκια (σελ. 254-277) γίνεται ὑποδειγματικὸ γιὰ τὴν κατάταξη καὶ τὴ μελέτη τῆς ἀγιοτικῆς θεραπευτικῆς, ποῦ εἶναι πλουσιότατη καὶ στὴ δική μας λαϊκὴ λατρεία. Βρίσκω μάλιστα τὴν εὐκαιρία νὰ δείξω μερικὲς ὁμοιότητες ποῦ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στοὺς ἁγίους τοῦ βιβλίου τοῦ R. Lecotté καὶ σὲ δικούς μας: ἁγία Ἄννα, γιὰ τὴ στειρότητα· ἁγιος Ἀντώνης, γιὰ τὰ πυρώματα· ἁγιος Βλάσης, γιὰ τὸν πονόλαιμο· Κοσμάς καὶ Δαμιανός, γιὰ ὅλες τὶς ἀσθένειες· ἁγιος Γιάννης, γιὰ τὸν πυρετό, τὴν ἐπιληψία· Παναγία, γιὰ ὄλα· καὶ μὲ τὴ γνωστὴ παρετυμολογία τῶν ὀνομάτων: ὁ ἁγιος Fort γιὰ νὰ δυναμῶνῃ τὰ παιδιὰ—σὲ μᾶς ὁ ἁγιος Στυλιανός, νὰ τὰ στυλῶνῃ· οἱ ἅγιοι Πάντες (la Toussaint) γιὰ τὸ βῆχα (toux)—σὲ μᾶς ὁ ἁγιος Βηχιανός (Κύπρος)· ὁ ἁγιος Avoie γιὰ τὸ μίλημα (voix)—σὲ μᾶς ὁ ἁγιος Αἰμιλιανός κ.ἄ.

Ἐπειὰ αὐτοτέλεια παρουσιάζουν καὶ τὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ βιβλίου, ποῦ μιλώντας γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις γύρω ἀπὸ τὶς γιορτές, καὶ δίνοντας τὴ σχετικὴ φιλολογία, τὴ μουσικὴ καὶ τὴν τέχνη, μᾶς δείχνουν τὴν πνευματικότητα, τὴν καλλιτεχνία καὶ τὴν κοινωνικὴ παράδοση τῆς γαλλικῆς ἐπαρχίας.

Στὸν Ἐπίλογό του ὁ R. Lecotté δικαιολογεῖται, μ' ἐπιστημονικὴ μετριοφροσύνη, γιὰ τὰ κενὰ ποῦ πιστεύει πὼς ἔχει ἡ ἐργασία του. Εἶναι ἀλήθεια πὼς τὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς, ποῦ κυρίως ἐργάστηκε, δὲν ἦταν εὐνοϊκὰ γιὰ μιὰ πληρέστατη συγκέντρωση τῶν στοιχείων ποῦ ἤθελε. Εἶναι ὅμως θαυμαστὸ τὸ ὕλικὸ ποῦ μᾶς δίνει, καὶ μάλιστα ἀπὸ μιὰ περιφέρειαν τόσο κοντινὴ μὲ τὴν κοσμοπολιτικὴ πρωτεύουσα τοῦ Παρισιοῦ. Εἶμαι βέβαιος πὼς οἱ πληροφορίες κι' οἱ διαπιστώσεις του θὰ ἔκαμαν ἐκπληξὴ ἀκόμα καὶ στοὺς κληρικούς τῆς περιοχῆς.

Ἄσχετα ὅμως ἀπὸ τὸ λιγότερο ἢ τὸ περισσότερο ὕλικὸ, μένει ἀναμφισβήτητα τὸ βιβλίον τοῦ Lecotté ἕνα ὑπόδειγμα ἐργασίας γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη τῶν τοπικῶν λατρευτικῶν ἐθίμων. Δὲν ξέρω ἂν ἔχουν ἀναλυθῆ, σὲ παρόμοιο βιβλίον, μ' ἕναν τόσο ἐξαντλητικὸ ἀλλὰ καὶ ὀργανικὸν τρόπο τὰ στοιχεῖα ποῦ προσδιορίζουν τὴν πολυσύνθετη λατρεία μιᾶς περιοχῆς. Σεβασμὸς στὴν ἐπιστήμη καὶ στὸν ἀναγνώστη, ἀλλὰ καὶ στὸν μελετώμενον λαόν, εἶναι ἡ μεθοδικὴ λεπτομέρεια κι' ἡ ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση μὲ τὶς ὁποῖες δίνονται τὰ γεγονότα. Καὶ τὸ ἐξ ἴσου σπου-

δατο: τὸ βιβλίο αὐτὸ μὲ τὴν ἀπλα τῶν σελίδων καὶ τὸ καθαρὸ τύπωμά του, μὲ τὴ θετικὴ ἀλλὰ γλαφυρὴ γλώσσα του, καὶ κυρίως μὲ τὴν πλούσια εἰκονογράφησή του, γίνεται στὰ κεφάλαιά του ἐποπτικὸ καὶ ἐπαγωγικὸ, διδασκα μὰζι καὶ κανόνες γιὰ τὴ σύνθεση παρόμοιων ἐργασιῶν καὶ στὸν τόπο μας.

ΔΗΜ. Σ. ΔΟΥΚΑΤΟΣ

Ἄλεξανδρος Παπαδιαμάντης, Ἄνδρέας Καρκαβίτσας καὶ ἄλλοι. Ἐπιμέλεια Θεοδώρου Ξύδη. Ἀθήναι [1955]. 8ο Σελ. λς', 322. [Βασικὴ Βιβλιοθήκη «Ἄετοῦ», ἀρ. 28].

Ὁ Θ. Ξύδης μὰς παρουσιάζει σ' ἓναν τόμο ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη, Ἄλ. Μωραϊτίδη, Ἄνδρέα Καρκαβίτσα, Γιάννη Βλαχογιάννη καὶ Ἀντώνη Τραυλαντώνη.

Στὴν ἀρχὴ ὁ συγγραφέας μὲ μιὰ σύντομη Εἰσαγωγὴ (σελ. στ' - λστ') ἐπιδιώκει νὰ τοποθετήσῃ τὴν προσφορὰ τῶν πεζογράφων πού ἀνθολογεῖ στὴ σύγχρονη λογοτεχνία. Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτὴ δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἐκανοποιεῖ τὸν ἀναγνώστη. Στὸ πρῶτο μέρος μὰς μιλά ὁ συγγρ. γιὰ τὰ κοινὰ πού ἔχουν οἱ πέντε πεζογράφοι. Ἡ ἀπαρίθμηση ὁμοῦ τῶν διαφορῶν—μεγαλύτερη ἄλλωστε ἀπ' ὅ,τι μὰς τὴν παρουσιάζει ὁ συγγρ.—δείχνει πὼς τὰ κοινὰ σημεῖα εἶναι πολὺ λίγα· καὶ ἂν παρουσιάζωνται μαζεμένοι σ' ἓναν τόμο, ἡ ἔνωση αὐτὴ δὲν εἶναι ὀργανικὴ, ἀλλὰ πρακτικὴ, γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης».

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς οἱ ἀπόψεις τοῦ συγγρ. γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι σαφεῖς καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα γεννιοῦνται ἀντιρρήσεις. Ἡ ἀποψή του π.χ. ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης «δὲν ἀπασχολήθηκε μὲ πολὺπλοκα ψυχολογικὰ προβλήματα» δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σωστὴ. Μόνο τὴ «Φόνισσα» νὰ ἀναφέρουμε φτάνει γιὰ νὰ τονιστῇ «ἡ πολυπλοκότητα τῶν ψυχολογικῶν προβλημάτων» πού παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν διηγηματογράφο μας. Ὁ συγγραφέας ὁμοῦ στὴν Εἰσαγωγὴ του, ἐνῶ μὰς μιλά γιὰ τὴ «Γυφτοπούλα», κτλ., οὔτε κἀν ἀναφέρει τὴ «Φόνισσα», τὸ σημαντικότερο ψυχολογικὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὁ συγγρ. ἀναλύει τόσα διηγήματα καὶ διαπραγματεύεται διεξοδικὰ τὸ ὕμνογραφικὸ (!) ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, κι' ὁμοῦ δὲν διαθέτει λίγο χῶρο γιὰ τὴ «Φόνισσα». Ὑστερα, τὰ τροπάρια δὲν εἶναι «οὐσία» στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως ἀφήνει νὰ νοηθῇ σὲ ἄλλο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς, ἀλλὰ ἀπλῶς χρῶμα καὶ ἀτμόσφαιρα. Ἡ ἐνασχόληση τοῦ συγγρ. μὲ τὴν ὕμνογραφία καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς δὲν ἔπρεπε νὰ σταθῇ αἰτία γιὰ νὰ προβληθῇ ὁ Παπαδιαμάντης ὡς «ὕμνογράφος» καὶ νὰ παραμεληθῇ ὡς διηγηματογράφος.

Πολύ σωστή είναι ἡ τοποθέτηση τοῦ Ἰ. Μωραϊτίδη ὡς λογοτέχνη καὶ διηγηματογράφου: «Ὅπως στὸ μουσικὸ χορδὴ τῆς ἐκκλησίας, μὲ δεξιὸ «χοροσεύοντα» τὸν Παπαδιαμάντη, ὁ Μωραϊτίδης ὑπῆρξε ὁ ἀριστερὸς ψάλτης στὶς ἀκολουθίες, μιμητὴς τῶν μουσικῶν τρόπων ἐκείνου, ἔτσι καὶ στὸ λογοτεχνικὸ στίβο τὴν ἴδια ἀπομίμηση ἔδειξε, βαδίζοντας ἀδέξια στὰ ἴχνη τοῦ ἄλλου Σκιαθίτη».

Δὲν συμφωνεῖ κανεὶς μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ συγγρ. γιὰ τὸν Καρκαβίτσα. Εἶναι πολὺ προσωπικὲς. Μᾶς λέει πὼς ὁ Καρκαβίτσας «παρέμεινε ἀμετάπτωτος στὴν ἐσωτερικὴ του ὑπόσταση. Τίποτα δὲν ἐξελίχθηκε μέσα στὴν ψυχὴ του». Αὐτὸ δὲν εἶναι σωστό. Ὁ Καρκαβίτσας μπορεῖ νὰ μὴν εἶχε βαθιὲς ἐσωτερικὲς ἀλλαγές—καὶ ποιὸς ἀλήθεια γνήσιος λογοτέχνης ἀλλάζει ἐντελῶς;—, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὰ πρῶτα καὶ τὰ μεταγενέστερα ἔργα του ὑπάρχει διαφορὰ ποιότητος καὶ ψυχικῆς στάσεως. Ἡ παραδοχὴ τοῦ δημοτικισμοῦ ἀπὸ τὸν Καρκαβίτσα δὲν εἶναι ἀπλὸ μονάχα ἐξωτερικὸ γνῶρισμα, ἀλλὰ μιὰ ἐντονη προσπάθεια ψυχικῆς ἀλλαγῆς καὶ γνησιότερης προσφυγῆς στὸ χῶρο τῆς πραγματικότητος. Ἰ. Ἀλλοῦ γράφει ὁ συγγρ.: «Ὁ Καρκαβίτσας δὲν ἔγραφε τὰ διηγήματά του ἀκολουθώντας ἕνα σχέδιο καθορισμένο». Στὰ περισσότερα ἔμως διηγήματά του, καὶ ἰδίως στὰ ἐκτενέστερα πεζογραφήματα, ὅπως π.χ. στὴ «Λυγερή», στὸ «Ζητιάνο», στὸν «Ἀρχαιολόγο», ὑπάρχει σχέδιο, γραμμικὸ ἢ ἕνας κεντρικὸς σκοπὸς ποὺ ξεχωρίζουν εὐκόλα.

Δὲν μπορεῖ νὰ συμφωνήσῃ κανεὶς καὶ μὲ ὅσα λέει ὁ συγγρ. γιὰ τὸ πάθος τοῦ Καρκαβίτσα: «Ποτὲ δὲν ὑπάρχει τὸ πάθος στὰ πρόσωπα τοῦ Καρκαβίτσα». Ἰ. Ἀλλὰ τὰ περισσότερα πρόσωπα τῶν διηγημάτων τοῦ Καρκαβίτσα εἶναι ἀκριβῶς ἔρμαια τοῦ πάθους τῶν, ποὺ πότε καθυσχάζει καὶ πότε ξεσπάει σὰν ἠφαίστειο καὶ ἔλα τὰ παρασέρνει: στὴν καταστροφικὴ ἢ δημιουργικὴ ἀτμόσφαιρά του. Πρόχειρα ἀναφέρουμε τὸν «Σπαθόγιαννο», ἕνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα ἐλληνικὰ διηγήματα, ὅπου τὸ ἥρωικὸ «πάθος» τοῦ Σπαθόγιαννου καὶ τῆς μάνας του παρουσιάζονται μὲ ἐξαιρετικὴ δύναμη. Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καὶ στὸν ἥρωα τῆς «Θάλασσας».

Στὶς ἀπόψεις τοῦ συγγρ. γιὰ τὸν Καρκαβίτσα ὑπάρχουν καὶ μερικὲς ἀντιφάσεις. Σημειώνουμε μιὰ κάπως χτυπητὴ (σ. 107): «Παρέμεινε ἀμετάπτωτος στὴν ἐσωτερικὴ του ὑπόσταση»—(σ. 108): «Ὁ ἰδεολόγος ἔμως δὲν ἀργεῖ νὰ γίνῃ ρεαλιστὴς». Ἡ διαφοροποίηση μεταξὺ ρεαλισμοῦ καὶ ἰδεαλισμοῦ δὲν εἶναι ἔμως μικρὴ! Γενικὰ ἡ εἰσαγωγή τοῦ κ. Ξύδη, μὲ τὶς προσωπικὲς καὶ ἀδικαίωτες ἀπόψεις καὶ τὶς σκόρπιες ἀντιφάσεις ποὺ περιέχει, δὲν ἱκανοποιεῖ ἀπόλυτα.

Καὶ ἡ ἀνθολόγησις ἔμως τῶν κειμένων δὲν εἶναι πλήρης καὶ ἱκανο-

ποιητική. Λείπουν κείμενα αντιπροσωπευτικά τῶν πεζογράφων πού ἀνθολογεῖ. Καλὸ θὰ ἦταν (ἂν τὸ ἐπέτρεπε ὁ χῶρος) νὰ μὴ λείπη ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ «Φόνισσα» τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ «Λαμπριάτικος ψάλτης», ὁ «Ἐρωτὰς στὰ χιόνια» κ.ἄ. Ἐπὶ τὸν Μωραϊτίδη ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ὑπάρχουν δυὸ - τρία κομμάτια ἀπὸ τὶς ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις τοῦ «Μὲ τοῦ βοριά τὰ κύματτα». Ἐπὶ τὸν Καρκαθίτσα ἀπουσιάζει ὁ «Ζητιάνος», ἡ «Δυσερὴ» κ.ἄ. Ἐπὶ τὸν Βλαχογιάννη «Τὰ παλληκάρια τὰ παλιά» κ.ἄ. Μιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες συμβολὲς τοῦ Βλαχογιάννη στάθηκε καὶ ὅτι ἀνάστησε στὴ λογοτεχνία μας τὰ παλληκάρια καὶ τὰ γεγονότα τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν δυὸ - τρία τουλάχιστον ἀποσπάσματα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα; Ἐπίσης μᾶς ξενίζει ἡ ἀπουσία τοῦ «Γυφτοδόσκαλου» καὶ ἀποσπάσματος τῆς «Λεηλασίας μιᾶς ζωῆς» τοῦ Τραυλαντώνη. Τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ αὐτὸ μυθιστόρημα τοῦ τελευταίου, πού ἀποδίδει τόσο θαυμάσια τὴν ψυχολογία τοῦ μικροαστικοῦ κόσμου, δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ λείπη ἀπὸ τὴν ἀνθολόγηση.

ΧΡ. ΦΡΑΓΚΟΣ

Ἰάκωβος Τριβώλης, Ποιήματα. Herausgegeben, übersetzt und erklärt von Johannes Irmischer. Akademie-Verlag, Berlin 1956. 80 M. Σελ. VIII, 121. [Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für griechisch - römische Altertumskunde. Berliner Byzantinische Arbeiten, Band 1].

Μόνιμο αἶτημα τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας εἶναι ἄρτιες, ἐπιστημονικὲς ἐκδόσεις τῶν ἔργων τῆς παλιότερης ἰδίως λογοτεχνίας μας. Γιὰ πολλὰ δὲ διαθέτουμε νεώτερη φιλολογικὴ ἐκδοσι, γιὰ τὰ περισσότερα ἀναγκαζόμεστε ν' ἀνατρέχουμε ἀκόμα στὶς παλιωμένες ἐκδόσεις τοῦ Wagner καὶ τοῦ Legrand. Καὶ τὸ χειρότερο, ἐνῶ πολλὰ ἔργα καὶ τῆς παλιότερης καὶ τῆς νεώτερης (μετὰ τὸ Σολωμὸ) λογοτεχνίας μας ἐκδίδονται τὰ τελευταῖα χρόνια, σπάνια οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς ἀνταποκρίνονται: στὰ βασικὰ ἐπιστημονικὰ αἰτήματα καὶ εἶναι τὶς περισσότερες φορὲς πρόχειρες καὶ γεμάτες λάθη. Γι' αὐτὸ εἶδαμε μὲ μεγάλη χαρὰ τὴν ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν κ. Irmischer τῶν ποιημάτων τοῦ Ἰάκωβου Τριβώλη, πού παρουσιάζεται, τουλάχιστον ἐξωτερικά, καμωμένη μὲ ὅλες τὶς ἐπιστημονικὲς ἀπαιτήσεις.

Ὁ Κερκυραῖος Ἰάκωβος Τριβώλης, πού ἀκμάζει στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα, μᾶς ἔχει ἀφήσει δυὸ ἑμμετρα ἔργα, ἀνόμοια μεταξὺ τους καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀξία. Τὸ πρῶτο, ἡ «Ἱστορία τοῦ Ταγιαπιέρα», εἶναι ἓνα ἐγκώμιο σὲ μικροὺς τροχαϊκοὺς

(κάποτε και λαμβδικούς) δεχασύλλαβους στίχους για τον Βενετό καπετάνιο Giovanni Antonio Tagliarietra, που νίκησε το 1520 τη γαλέρα του Τούρκου κουρσάρου Μογο. Έχει όλες τις ατέλειες ενός νεανικού πρώιμου έργου και ειδολογικά θα έπρεπε να το κατατάξουμε με τα ιστορικά ποιήματα και τις «ριμάδες». Το δεύτερο, ή «Ιστορία του Ρέ της Σκότσιας με τη Ρήγισσα της Έγκλιτέρρας», είναι έργο περισσότερο λογοτεχνικό, με πρότυπο μια (πολύ νόστιμη αλήθεια) διήγηση από το «Δεκαήμερο» του Βοκακκίου. Ο ποιητής, ώριμότερος, καθώς φαίνεται, χρησιμοποιεί εδώ τον καθιερωμένο στίχο, τον λαμβδικό δεκαπεντασύλλαβο σε δμοιοκατάληκτα ζευγαρωτά δίστιχα.

Δεν ξέρουμε τί παρακίνησε τον εκδότη να προτιμήσει τα δυο αυτά έργα του Κερκυραίου ποιητή· υπάρχουν στη λογοτεχνία του 16ου και του 17ου αιώνα άλλα έργα ασφαλώς πολύ περισσότερο ενδιαφέροντα, είτε για τη λογοτεχνική τους αξία είτε για τα φιλολογικά και έκδοτικά προβλήματα που παρουσιάζουν, είτε τέλος γιατί είναι περισσότερο άγνωστα. Τών δυο ποιημάτων του Τριβώλη είχαμε και νεώτερες εκδόσεις του Legrand, που δεν ήταν βέβαια τέλειες, αλλά δεν υπήρχε και άμεση ανάγκη ν' αντικατασταθούν. Όπως και να είναι, ο εκδότης έδειξε για τα κείμενα που ανέλαβε να εκδώσει μεγάλη στοργή και ενδιαφέρον· αποκατέστησε το κείμενο, πρόσθεσε γερμανική μετάφραση, αρκετά έκτενη εισαγωγή (σ. 1-32), μετρικές και γραμματικές παρατηρήσεις (σ. 97-112) και λεπτομερές γλωσσάριο (σ. 113-121). Θα μπορούσε μόνο να πη κανείς πως ίσως δίνει υπερβολική σημασία σε μερικές λεπτομέρειες και μεγαλώνει έτσι χωρίς λόγο τον όγκο του βιβλίου (δπως π.χ. τον μεγαλώνουν και τα κενά που μένουν κάτω από τη γερμανική μετάφραση, ενώ θα μπορούσε το κριτικό υπόμνημα να μοιραστεί στην άριστερή—κάτω από το κείμενο—και στη δεξιά—κάτω από τη μετάφραση—σελίδα). Αλλά δεν είναι άδικαιολόγητη μεμφιμορία να παραπονιόμαστε για την υπερβολική σημασία που δίνει ένας ξένος σ' ένα νεοελληνικό κείμενο;

Το πρώτο μέρος της Εισαγωγής είναι μια ακριβέστατη αναγραφή των εκδόσεων (σ. 1-10 Bibliographie der bisherigen Ausgaben). Και τα δύο έργα αγαπήθηκαν πολύ από το λαό και γι' αυτό έχουμε επανειλημμένες εκδόσεις τους στα τυπογραφεία της Βενετίας (κανένα όμως χειρόγραφο). Ο εκδότης αναγράφει όλες τις πληροφορίες που έχουμε για τις παλαιότερες εκδόσεις και περιγράφει με ακρίβεια εκείνες που σώθηκαν. Δε θα έπρεπε όμως, νομίζουμε, ν' αναφέρονται στην ίδια σειρά και οι νεώτερες εκδόσεις του Legrand. Οι παλιότερες της Βενετίας είναι οι πηγές, οι εκδόσεις του Legrand φιλολογικές εκδόσεις βασισμένες στις παλιότερες αυτές· τα δυο είδη θα έπρεπε ρητά να ξεχωρίζουν.

Ἄκολουθεῖ ἕνα σύντομο σχετικὰ κεφάλαιο (σ. 11 - 15 Trivolis' Leben), ὅπου ὁ ἐκδότης παραθέτει τὰ λίγα πού ξέρουμε γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Τριβώλη, ὅσα συνάγονται εἴτε μέσ' ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ποιήματα εἴτε ἀπὸ ἄλλες πηγές, κυρίως ἀπὸ τὸ ἀρχαιοφυλακεῖο τῆς Κέρκυρας (τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα εἶχε ἤδη μαζέψει ὁ Legrand). Ἄστοχεῖ ἔμως ὁ ἐκδότης στὴν ἐρμηνεία τοῦ στίχου τοῦ ποιητῆ: *Τριβώλης ὁ Ἰάκωβος υἱὸς τῆς καλογραίας*. Δὲν πιστεύει πὼς μπορεῖ νὰ εἶναι γιὸς κάποιας καλογραφίας καὶ μάλιστα νὰ παινεύεται γι' αὐτό, καὶ θεωρεῖ φυσικότερη τὴν ἐντελῶς ἀπίθανη γνώμη τοῦ Denisoff πὼς κάτω ἀπὸ τὴν καλογραίαν κρύβεται τὸ ἐπώνυμο *Καλόγερας* (τῆς *Καλόγερας*), πού τὸ ἔλλαξε ὁ ποιητὴς γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς ὁμοιοκαταληξίας! Αὐτὰ ἔλα ἔμως εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετα πρὸς τὸ γλωσσικὸ αἶσθημα (ἢ κερκυραϊκὴ οἰκογένεια ὀνομάζεται ἄλλωστε *Καλογεῖα* καὶ ὄχι *Καλόγερα*)· καὶ ἡ ἐπωνυμία «γιὸς τῆς καλογραφίας» δὲν εἶναι τίποτα τὸ ἀφύσικο (ὡς θυμηθεῖτε τὸν Καραϊσκάκη!). Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης, παρὰ τὴν γνώμη του αὐτῆ στὴν εἰσαγωγή, στὴν μετάφραση τοῦ στίχου μεταφράζει σωστά, προσθέτοντας ἐκεῖ σὲ ὑποσημείωση πὼς ἴσως ἢ μητέρα του νὰ ἔγινε μοναχὴ ἀφοῦ πρῶτα χήρεψε.

Στὰ δύο ἐπόμενα κεφάλαια ὁ ἐκδότης ἀσχολεῖται εἰδικότερα μὲ τὰ ἔργα τοῦ Τριβώλη. Στὸ πρῶτο (Trivolis' Schriften) δίνει πρὸς πολὺ μιὰ ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου καὶ μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Τραγιαπέρα καὶ γιὰ τὸ πρότυπο τοῦ δευτέρου ποιήματος. Στὸ ἐπόμενο (Wertung und Wirkung von Trivolis' Schriften) θὰ περίμενε κανεὶς μιὰ λογοτεχνικὴ ἀποτίμηση τῶν ἔργων τοῦ Τριβώλη καὶ μιὰ τοποθέτησή τους μέσα στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἀκόμα καὶ νὰ θιγοῦν ὀρισμένα φιλολογικὰ προβλήματα (γιατὶ π.χ. τὰ πρόσωπα τῆς διήγησης τοῦ Βοκακκίου, τὸ γιὸ τοῦ ἐμπόρου τὸν κάνει βασιλιά τῆς Σκωτίας καὶ τὴ γυναίκα τοῦ Φλωρεντινοῦ «ρήγισσα τῆς Ἑγκλιτέρας» κ.ἄ.) Δυστυχῶς τὸ κεφάλαιο αὐτὸ εἶναι τὸ περισσότερο ἱσχνό. Ὁ ἐκδότης μιλά γιὰ τὰ ἔργα τῆς μεταβυζαντινῆς λογοτεχνίας καὶ γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα ἐντελῶς γενικά, καὶ πρὸ παντὸς μὲ τὴ σκοπιὰ πού ἔβλεπαν οἱ ἐρευνητὲς τὰ πράγματα ἐδῶ καὶ 70 - 80 χρόνια. Μιλά γιὰ τὸν «Makkaronismus der venezianische Epoche» καὶ τοῦ διαφεύγει ἢ μεγάλη σημασία τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τοῦ 17ου αἰώνα. Νομίζει κανεὶς πὼς τὸν ἐκδότη δὲν τὸν ἔχουν ἀγγίξει διόλου οἱ νέες συγχρονισμένες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν παλαιότερη λογοτεχνία μας τῶν ξένων καὶ τῶν δικῶν μας ἐρευνητῶν τὰ τελευταῖα χρόνια (καὶ πού εἶναι τόσο διαφορετικὲς ἀπὸ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Krumbacher καὶ τοῦ Gidel). Δυστυχῶς ὁ ἐκδ., μολονότι σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὴ Δύση εἶναι καλὰ κατατοπισμένος καὶ κινεῖται μὲ ἀνεση στὴ σχετικὴ ξένη βιβλιογραφία, γιὰ

τὰ νεοελληνικά ζητήματα δὲ φαίνεται νὰ ἔχη τὴ γενικότερη ἐξοικείωση ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ τοποθετήσῃ σωστὰ τὸ θέμα του μέσα σ' ἓνα γενικότερο πλαίσιο.

Ἡ λίγη του αὐτὴ ἐξοικείωση φαίνεται καὶ σὲ μερικές χαρακτηριστικές λεπτομέρειες (δσο γιὰ τὴ γλώσσα βλ. παρακάτω): Σελ. 20, 1 ὁ «Καθρέπτης γυναικῶν» ποὺ δημοσίεψε ὁ Κρουμπάχερ δὲν εἶναι ἔργο βυζαντινὸ, ἀλλὰ τοῦ 16ου αἰώνα. Σελ. 24, 1 θεωρεῖ γραμμένα στὴν ἀρχαῖζουσα (γραφομένη) γλώσσα («schriftsprachige Drucke») τὸ βιβλίον τοῦ Ἰωαννίκιου Καρτάνου καὶ τὸ «Πένθος θανάτου», ποὺ τὸ ὀνομάζει μάλιστα «Traktat». Ἄλλου (σ. 95) ἀναφέρει τὰ ἴντερμέδια τῆς «Ἐρωφίλης» ὡς μετάφραση ἀπὸ τὰ ἰταλικά (ἢ ἔκφραση κάπως ἀσαφῆς· ἐνῶ μιᾶ ρητὰ γιὰ Übersetzungen, δυὸ ἀράδες παρακάτω γράφει: «die aus Tassos Befr. Jerus. s t a u m e n d e n» — μὲ παραπομπὴ στὸν Κρουμπάχερ [μὰ μποροῦμε σήμερα μιλώντας γιὰ τὴν «Ἐρωφίλη» νὰ παραπέμψουμε στὸν Κρουμπάχερ;]. Τέλος (σ. 35) μὲ δσα γράφει γιὰ τὸ ὄνομα Ταγιαπιέρας στὶς σάτιρες τοῦ Σολωμοῦ φαίνεται ν' ἀγνοῇ ὅτι ὁ Ταγιαπιέρας αὐτὸς καὶ ὁ γιατρός τοῦ Καποδίστρια εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο.

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς Εἰσαγωγῆς (Zur Editionstechnik) ἀσχολεῖται εἰδικότερα μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐξέδωσε τὸ κείμενο ὁ ἐκδότης. Στὸν τρόπο αὐτόν, ἀπ' ὅ,τι γράφει στὸν πρόλογο (σ. VII), φαίνεται νὰ δίνει ἰδιαιτέρη σημασία. Ἰσχυρίζονται ὅτι ἐδῶ πολλὰ τὰ περιττὰ· χρειάστηκαν τέσσερις ὀλόκληρες σελίδες γιὰ νὰ φτάσῃ στὴν τόσο αὐτονοήγη ἀρχὴ πὼς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δηλώνωνται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα οἱ ὀρθογραφικὲς διαφορὲς, ἀλλὰ μόνο οἱ διαφορετικοὶ γλωσσικοὶ τύποι—κάτι ποὺ πολὺ ἀπλὰ καὶ καθαρὰ εἶχε διατυπώσει ἀπὸ τὸ 1904 ὁ Χατζιδάκις (καὶ τὸ ἀναφέρει ὁ ἐκδ.). Τὸ ὅτι δὲν ἔχουμε χειρόγραφα γιὰ τὴν ἐκδοσὴ δὲν εἶναι τόσο σημαντικὸ (ὅπως φαίνεται νὰ πιστεύῃ ὁ ἐκδ., βλ. πρόλογο σ. VII)· οἱ βενετικὲς ἐκδόσεις τῶν νεοελληνικῶν κειμένων ἔχουν ἀπλούστατα τὴ θέσιν χειρογράφου. Γιὰ τὸν καταρτισμὸ τοῦ κειμένου ὁ ἐκδότης στηρίχτηκε φυσικὰ στὴν παλαιότερη γνωστὴ ἐκδοσὴ· ὡστόσο στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα παραθέτει τὶς γραφὲς ἑλων τῶν ἐκδόσεων, ἀκόμα καὶ τῶν νεώτερον τοῦ Legrand. Κατ' ἀρχὴν νομίζω πὼς τὸ πράγμα δὲν εἶναι σωστὸ (τί θὰ γινόταν αἴφνης μὲ τὸν «Ἐρωτόκριτο» ἂν θέλαμε νὰ σημειώσουμε τὶς διαφορὲς γραφῆς ἑλων τῶν μεταγενέστερων ἐκδόσεων;)· ἔμωσ στὴν εἰδικὴ αὐτὴ περίπτωσιν, ἐπειδὴ καὶ οἱ ἐκδόσεις δὲν εἶναι πολλὲς καὶ λείπουν οἱ πρῶτες - πρῶτες τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ, τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἔστω καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὑπερβολικὰ φορτωμένον, δίνει μιᾶ ἄρτια εἰκόνα τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου καὶ βοηθᾷ πολλὰς φορὰς στὴν καλύτερη ἀποκατάστασιν.

Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ πρώτου ποιήματος, τῆς «Ἱστορίας τοῦ Ταγιαπιέρα» (Ταγ.), ὁ ἐκδότης στηρίχτηκε στὶς τρεῖς βενετικὲς ἐκδόσεις ποὺ μᾶς ἔχουν σωθῆ (1626, 1643 καὶ 1782), καθὼς καὶ στὶς τρεῖς ποὺ

έδωσε ο Legrand (1869, 1872, 1875)¹. (Οι έκδόσεις τῶν ἐτῶν 1521, 1523, 1528, 1544, πού μαρτυροῦνται, εἶτε δὲν ὑπῆρξαν στὴν πραγματικότητα εἶτε χάθηκαν). Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου δὲν ἦταν δύσκολη· ἡ ἔκδοση τοῦ 1626 (ἡ πρώτη ἀπ' ὅσες ἐσώθηκαν) φαίνεται ἀρκετὰ προσεγγμένη καὶ σώζει σὲ δυὸ τρία σημεῖα ἀναμφισβήτητα πολὺ καλύτερη γραφή ἀπὸ τίς ἄλλες.

Ἦθελα μόνο νὰ κάμω μερικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθογραφία. Σωστὰ ὁ ἐκδ. ἀποφάσισεν ν' ἀκολουθήσῃ τὴ σημερινὴ ὀρθογραφικὴ συνήθεια τῆς δημοτικῆς, καὶ συγκεκριμένα ὅπως τὴν καθιερώσῃ ἡ «Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ» τοῦ Ὁργανισμοῦ Ἑκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων (1941) δὲν ξέρω ὅμως γιατί δὲν τὴν ἀκολούθησε πέρα ὡς πέρα, καὶ γράφει: π. χ. *πῶνε* (ἀντὶ *πῶναι*), *κῆτον*, *ὠργισμένοι*, *ὠργίστη*, *καῦμένοι*, *αἰῶνα*, *ἀποθαμμένοι*, καὶ (Ἰοτ.) *ο'τοῦ*, *καμμιάν*, *γυναῖκα*, *δός*, *ὠμέ*, *ἐγῶπα*, *ὄλλισα*, *κῦταξε* κτλ. Σφαλερὲς εἶναι καὶ οἱ γραφῆς *πολεμίσση*, *ἐπέροασι*, *ἐμίλιε*, *πούλιε*, *ὀπῶλες* κ. ἄ. ἀντὶ *πολεμήση*, *ἐπαίροασι*, *ἐμίλιε*, *πούλιε*, *ὀπ'ῶλες*. Καὶ τί εἶναι ἐκεῖνο τὸ ἦτε (*εἶς ἦτε λέγεις* Ἰοτ. 211); Ὁρθογραφικὸ εἶναι κι' ἄλλο ἓνα ζήτημα· στὰ χφφ καὶ στίς ἐκδόσεις δημοτικῶν κειμένων τοῦ 16ου κυρίως αἰῶνα ὑπάρχει ἡ τάση νὰ γράφουν παροξύτονα: *παιδιά*, *καρδιά* κτλ. ἀντὶ *παιδιά*, *καρδιά*. Πῶς πρόκειται γιὰ ὀρθογραφικὴ μονάχα συνήθεια (ἐπίδραση ἴσως ἀπὸ τὴ λόγια γλώσσα) καὶ ὄχι γιὰ φωνητικὴ ἀπόδοση μᾶς τὸ δείχνει πολλὲς φορές τὸ μέτρο ἢ ἀκόμα τύποι ὅπως π. χ. *νιάτα* ἀντὶ *νιάτα* (βλ. καὶ παρατηρήσεις μου Ἑλληνικά 13 [1954] 268, 1). Ὁ ἐκδ., σωστὰ, ἀποκαθιστᾷ παντοῦ τὴν ὀρθὴν ὀξύτονην γραφήν· ὥστόσο ο' ἓνα δυὸ σημεῖα ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ φυλαχτῇ ὁ παροξύτονος τύπος, π. χ. στ. 197 *'ς μίο*² καὶ (ἀσφαλῶς) στ. 58 *Ἀφεντίας* (πού εἶναι ἡ βενετικὴ Signoria). Ἄλλο ζήτημα, πάλι καθαρὰ ὀρθογραφικόν, εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ φθόγγου το-τζ. Ὅπως εἶναι γνωστόν, στὰ πρώιμα αὐτὰ κείμενα (καὶ ὡς τὸν περασμένον ἀκόμα αἰῶνα) δὲν ξεχώριζε ὀρθογραφικὰ ὁ φθόγγος το (ἰταλικά zz) ἀπὸ τὸν φθόγγον τζ (ἰταλικά z). Τύποι ὅπως *τζε*, *κάτζε* κτλ. δὲ σημαίνουν διαφορετικὴν προφορὰ ἀπὸ τὴ σημερινή, ἀλλὰ μονάχα διαφορετικὴν γραφήν. Γι' αὐτὸ πρέπει σὲ μιὰ φιλολογικὴ ἔκδοση νὰ τὰ μεταγράψουμε εἰς τὴ σημερινὴν γραφήν (*τζε*, *κάτζε*), χωρὶς μάλιστα καὶ νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ δηλώνουμε κάθε φορά στὸ κριτικὸν ὑπόμνημα· ἀρκεῖ νὰ δηλωθῇ μιὰ καὶ καλὴ στὴν ἀρχή. Καὶ στὸ κείμενον τοῦ Τρι-

¹ Κι' ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν «Ἱστορία τοῦ Ρε τῆς Σκότιας» (Ἰοτ.) εἶχε ὑπόψη του φωτογραφίες τῶν ἐκδόσεων. Τὸν ἀναγνώστη θὰ διευκόλυνε ἂν στὴν ἀρχὴ τοῦ ὑπομνήματος σημειώνονταν οἱ ἐκδόσεις πού χρησιμοποιήθηκαν (μάλιστα ἀφοῦ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα εἶναι ἀρνητικόν), ἐνῶ τώρα πρέπει ν' ἀνατρέξῃ στὸ εἰδικὸν κεφάλαιον τῆς Βιοαγωγῆς γιὰ νὰ τίς βρῇ, καὶ πάλι ὄχι χωρὶς κόπο. Ἰσως ἀκόμα θὰ ἐλάττωνε τὸν ὄγκον τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος ἡ καθιέρωση σημείων γιὰ τὴν κάθε βενετσιάνικη ἔκδοση ἀντὶ γιὰ τίς χρονολογίες πού τοποθετοῦνται τῶρα (π. χ. *μίαν* 1626 1643 1782 L 1869 κοκ.).

² Ὁ ἐκδ. γράφει ο' *μίο*, ἀλλὰ τὸ σ' αὐτὸ (πού τὸ γράφει καὶ ἄλλοῦ) δὲν ἔχει νόημα. Στὴ σημερινὴν χρῆσιν γράφουμε βέβαια στὸν σιήν, ἀκόμα καὶ (ὅταν ἔπεται φωνῆν) ο' *δία*, ο' *έμένα* κτλ. Αὐτὰ μπορούμε νὰ τὰ κρατήσουμε καὶ στὰ παλιότερα κείμενα, στίς περιπτώσεις ὅμως πού ἀκολουθεῖ σύμφωνον (καὶ πού σήμερον πιά δὲ λέγονται), δὲ δικαιολογεῖται τὸ σ' καὶ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ γράψουμε 'ς.

βώλη θά ἔπρεπε κατὰ συνέπεια νὰ γράψουμε *Δουράσιο, Βενετσιάνοι, Ἀμπρουτοάνοι*, καθώς καὶ *ἔισαμισιήκαν* (πού εἶναι Ταγ. 187 καὶ ἡ γραφή τῆς α' ἐκδ.), *νιούτσικος, τοιμπήματα, βουτσιά* (καὶ ὄχι *βούτζια!*) κ.κ.π.

Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ «Ταγιαπιέρα» εἶπαμε πῶς δὲν παρουσίαζε πολλές δυσκολίες καὶ ἔχει γίνει κατὰ τρόπο ἱκανοποιητικὸν ἀπὸ τὸν ἐκδότη¹. Ἐπίσης εὐστοχες καὶ διαφωτιστικὲς γιὰ τὰ ἱστορικὰ ζητήματα εἶναι οἱ πλούσιες σημειώσεις πού παραθέτει ὁ ἐκδ. κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο. Ὅπως εἶπαμε, στὰ ἱστορικὰ αὐτὰ ζητήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ Βενετία καὶ τοὺς πολιτικούς καὶ στρατιωτικούς τῆς θεσμούς ὁ ἐκδ. εἶναι ἀπόλυτα κατατοπισμένος.

Παρατηρήσεις θά εἶχα μόνο νὰ κάμω στὴ γερμανικὴ μετάφραση. Στὰ πρῶιμα αὐτὰ κείμενα, πού παρέχουν ἀρκετὲς γλωσσικὲς δυσκολίες μὲ τὴν ἀδιαμόρφωτη ἀκόμα καὶ πολλὲς φορές στριφνὴ τους γλώσσα, μιὰ μετάφραση εἶναι ἢ καλὴτερη βοήθεια καὶ μαζὶ ὁ καλύτερος ὑπομνηματισμὸς γιὰ τὸν ἀναγνώστη (καὶ ὄχι μόνο τὸν μὴ εἰδικόν). Ἐχομε προσέξει: πόσες φορές ἔχει παρεξηγηθῆ ἓνα κείμενο, καμιά φορά καὶ κείμενο πολὺ πιὸ κοντὰ χρονικὰ σ' ἐμᾶς, ἔπως τοῦ Σολωμοῦ ἢ ἄλλων νεώτερων ἀκόμα ποιητῶν. Γιὰ ὅλ' αὐτὰ ἡ μετάφραση πού φιλοπόνησε ὁ ἐκδότης εἶναι χρησιμώτατη. Σημειῶνω μόνο ἐδῶ μερικὰ σημεῖα ἔπος δὲν ἔχει, νομίζω, καταλάβει σωστὰ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο.

Στ. 89/90 *Καὶ γιὰ τοῦτο ἄς ἀνδρευθοῦμε | ἀπάνω τους νὰ βρε-
θοῦμε* δὲν σημαίνει: *damit wir als die Überlegenen hervorgehen*, ἀλλὰ: *ἄς ἀντρετευτοῦμε, ἄς δεῖξουμε ἀνδρεία, νὰ τοὺς ἐπιτεθοῦμε, νὰ ριχτοῦμε ἀπάνω τους*. Τὸ *ἔχω χίλιους πνιμένους* τοῦ στ. 93 ἔχει ἀσφαλῶς μελλοντικὴ σημασία (ὄχι λοιπὸν *ich habe tausend erwürgt*)· τὸ *πνιμένους* ἄλλωστε ἐδῶ δὲν ἔχει τὴ σημασία τοῦ *erwürgen*, ἀλλὰ τοῦ *ertränken*: ὁ Μῶρος, γιὰ νὰ ἐνδυναμώσῃ τοὺς ἀνθρώπους του λέει πῶς ἅμα ἐπιτεθοῦν τῶν Φράγκων θά τοὺς βουλιᾶξουν, θά τοὺς ρίξουν

¹ Θά πρότεινα μόνο τὶς ἀκόλουθες διορθώσεις: 7 *κονάγιου* ἰντὶ *κονάγιου* (πρόκειται γιὰ σφαλερὴ ὀρθογραφικὴ ἀπόδοση τοῦ γροσφέα· πρβ. καὶ 141 *καούε*, ὅπου κι' ἐκεῖ πρέπει νὰ γραφτῆ *κισούε*, ἂν ὄχι *γκισούε*) 44 ἂντὶ πού γρ. καλὴτερα *πῶς* 86 γρ. *μπιστινόν* (ὅπως καὶ ὁ Legrand) 121 *ἔτι φούσια*: γρ. *ἔτι* ἢ *φούσια* 202 γρ. *φέρουν* 205/6 νὰ φύγη τὸ κόμμα ἀπὸ τὸ *βάτ βάτ*, πού εἶναι ἀντικείμενο στὸ *κά'χουν*, ὅπως καὶ τὸ *καταλλάτ* (προτιμότερο *καταλάτ*) 253·6 κι' ἐδῶ χρειάζεται κόμμα μετὰ τὸ *γλύσει* καὶ νὰ φύγη τὸ κόμμα ἀπὸ τὸ *ὄξε οἶς*· τὸ *γλύσει* δὲν μπορεῖ νὰ συναφθῆ μὲ τὸ *ὄξε* (=ἀπὸ) *οἶς* (πού εἶναι καὶ ἀντίθετο στὸ νόημα). Ἡ ἔννοια: ἂν εἶχε γλιτώσει, δὲ θά εἶχε ἀφήσει κανέναν ἀπὸ οἶς (καὶ ἡ μετάφραση λανθασμένη· σωστὰ ὁ Legrand) 287 γρ. *συχυσμένος* (πού εἶναι καὶ ἡ γραφή τῆς α' ἐκδ.) καὶ ὄχι *συχυσμένος* 288 γρ. *ἐν* καὶ 297 *δῶ* ἂντὶ *ἐδῶ* (γιὰ τὸ μέτρο). Καὶ 300 γρ. *πῶν' ἐδά*. ἂντὶ *πῶν' δά*· εἶναι ἀσφαλῶς τὸ κρητικὸ *ἐδά*=*τώρα*.

στη θάλασσα και θά πνιγοῦν. (Μελλοντική σημασία ἔχει και ὁ στ. 129 δι' ἣ φύσις εἶναι [θά γίνῃ] δική μου).

Στ. 149-152 *Πρωτον δίδει τὴν λουμπάρδα | καὶ τῆς παίρνει τὴν μὴν μπάγια | καὶ εἰς μὴν τὴν βιοτηρία | καὶ τῆς παίρνει τὰ κουπία*. Λουμπάρδα εἶναι πυροβόλο, ἕνα εἶδος κανόνι πρωτόγονο (bombarda) καὶ σωστά ὁ ἐκδ. μεταφράζει «Donnerbüchse»· σωστά ἐπίσης τὸ τῆς παίρνει τὴ μὴν μπάγια τὸ συνάπτει μὲ τὴ φύσις (πλοιο πειρατικό), πού ἔχει ἀναφερθῆ στα προηγούμενα· μόνο τὸ τῆς παίρνει, δὲ σημαίνει «καταλαμβάνει ἐξ ἐφόδου», ἔπως μεταφράζει ὁ ἐκδ. (und erstürmt den einen Schiffsbord), ἀλλὰ: τῆς ἀφαιρεῖ, τῆς καταστρέφει τὸ ἕνα πλευρό· μὲ τὸ χτύπημα τοῦ κανονιοῦ καταστρέφει ὁ Ταγιαπιέρας τὴ μὴν «μπάγια» τοῦ καρὰβι τοῦ Μώρου. Καὶ τότε ἀμέσως ὄρμα, ρίχνει τὸ δικό του καρὰβι ἀπάνω στὸ ἐχθρικό και τοῦ καταστρέφει, τοῦ ἀχρηστεύει και τὰ κουπία. Τὸ βιοτηρία (καλύτερα βιοτιρία) σωστά ἐξηγεῖ ὁ ἐκδ. Zusammenstoss· θά μπορούσε μάλιστα στὸ γλωσσάριο, ἐκτός ἀπὸ τὸν Σομαθέρα (πού ἔχει και λήμματα βιοτήρημα και βιοτήρισμα, βιοτηρημένος, βιοτηρηματιὰ (urto), βιοτηρισιὰ (con urto), βιοτηρῶ, βιοτηροῦμαι), νὰ παραπέμψῃ και στὸν Γεράσιμος Βλάχο (βιοτηρῶ=προσαράσσω, ἐποκέλλω, συμβάλλω, συγκρούω, προσκρούω), στὸν Κοραῆ (Ἄτακτα 2, 264), πού παράγει τὴ λέξη ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ investire (=l'urtare d'una nave contro un'altra τὰ λεξικά), στὸ λεξικό τῆς Ἀκαδημίας¹ (προσαράσσω, προσκρούω, ἐφορμῶ), ἀκόμα και στὰ Συνώνυμα και Συγγενικά τοῦ Π. Βλαστοῦ (σ. 247), πού παρέχει τὸ βιοτηρῶ ὡς συνώνυμο τοῦ χτυπῶ.

Στὸν στ. 186 ὁ ἐκδ. προτίμησε, σωστά, τὴ γραφὴ τῆς πρώτης ἐκδοσης καβάδια (κεφαλὰς χέρια και πόδια | νὰ χωρίζῃ ἐκ τὰ καβάδια), ἀντὶ γιὰ τὸ ἀδιανόητο (τυπογραφικὸ λάθος ἀσφαλῶς) καρὰδια τῶν ἄλλων ἐκδόσεων (πού τὸ ἔχει και ὁ Legrand), δὲν ξέρει ὅμως τὴ λέξη και τὴν ἐξηγεῖ «κορμὸς» (Rumpf)· τὴν ἴδια ἐρμηνεῖα δίνει και στὸ γλωσσάριο: «καβάδι T 186 'Rumpf' ist sonst nicht belegt[:!]', παραθέτει ὅμως και τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Σομαθέρα και τοῦ Ἀνδριώτη (στὸ Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ): toga, μακρὸ ἀνδρικό φόρεμα. Καὶ σὲ ἄλλα λεξικά θά μπορούσε νὰ βρῆ τὴν ἴδια ἐρμηνεῖα (ἀκόμα και στὸ πιδ εὐχρηστο τῆς «Πρωίας»): ἡ λέξη δὲν εἶναι ἄγνωστη οὔτε κὰν σπάνια, εἶναι τὸ μακρὸ φόρεμα πού συνήθιζαν νὰ φοροῦν οἱ Τούρκοι, ἀλλιῶς καφτάνι. Ἡ ἔννοια πολὺ καθαρὴ (και κάπως εἰρωνική): ὁ Ταγιαπιέρας τοὺς Τούρκους τοὺς

¹ Τὸ Λεξικὸ τῆς Ἀκαδημίας ἀναφέρει ἀόριστα διὰ βιοτηρῶ ἀπαντᾶ «ἐν ποιήματι τοῦ 16ου αἰῶνος», ἀγνοεῖ ὅμως τὴ βιοτηρία τοῦ Τριβώλη.

«έκαμεν κομμάτια»: τὰ κεφάλια, τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια τὰ χώριζε ἀπὸ τὸ σῶμα τους τὸ ντυμένο μὲ τὸ καθάδι.

Στὸν στ. 218 ἡ ἔκδοσις τοῦ 1624 μᾶς ἔσωσε μιὰ πρώτης τάξεως γραφή: *δοῖτε του τιμὴν καὶ πλοῦτη | γιὰ τὴν κουτουριὰν ἐτούτη*, ἐνῶ ἄλλες οἱ ἐκδόσεις (καὶ ὁ Legrand) δίνουν: *γιὰ τὴν νίκην τὴν ἐτούτην*. Ὁ ἐκδ. δέχεται, πολὺ σωστά, τὴν γραφὴν αὐτήν, ἀγνοεῖ ὅμως τὴν λέξιν (τὴν παραλείπει καὶ ἀπὸ τὸ γλωσσάριον) καὶ μεταφράζει, σὰ νὰ εἶχε ὑπόψιν του τίς ἄλλες ἐκδόσεις: für diesen Sieg. Ἡ λέξις *κουτουριά* λέγεται καὶ σήμερον σὲ πολλὰ μέρη μὲ τὴν σημασίαν «τόλμημα» καὶ «ἀπερίσκεπτος πράξις». Ἐδῶ φυσικὰ ἔχει τὴν πρώτην σημασίαν¹.

Καὶ οἱ στ. 241-242 καὶ τινὰς δὲν συντυχαίνει | εἰς ἐκεῖνα τὸ συμβαίνει εἶναι παρεξηγημένοι. Ἐπιφορὰ τὸ συντυχαίνω, ποῦ δὲ σημαίνει (ὅπως νομίζουν— καὶ γράφουν! — ἄλλωστε καὶ πολλοὶ νεοέλληνες λόγιοι) συναντῶ, παρὰ μιλῶ, κουβεντιάζω (ἄφθονα π.χ. τὰ παραδείγματα στὸν «Ἐρωτόκριτον» κ.ἀ.π.). Ἡ ἔννοια ἐπομένως δὲν εἶναι: und wem geschieht es nicht, dass in dieses Unglück gerät?, ἀλλὰ ἀπλούστατα: καὶ ποῖός δὲν συζητεῖ, δὲν διηγεῖται ἐκεῖνο ποῦ συμβαίνει σὲ κεῖνα (τὰ μέρη); (Ἐπισημασθῆναι ὅτι λῆμμα *συντυχαίνω* δὲν ὑπάρχει καὶ στὸ γλωσσάριον).

Ἡ ἔκδοσις τοῦ δευτέρου ποιήματος, τῆς «Ἱστορίας τοῦ Ρε τῆς Σκότσιας», παρουσίαζε περισσότερες δυσκολίες. Τὸ ποίημα εἶναι μακρότερον καὶ πυκνότερον σὲ νοήματα καὶ στὴν γλωσσικὴν διατύπωσιν· καὶ ἄκόμα ὁ ἐκδ. εἶχε ἐδῶ νὰ κάμῃ μὲ ἑπτὰ ὀλόκληρες ἐκδόσεις (1577, 1624, 1643, 1683, 1774, 1795, 1806), ἐκτὸς ἀπὸ τὴν νεώτερον τοῦ Legrand (1871). Πρόσθετη δυσκολία παρεῖχε ἄκόμα τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρώτη σωζόμενη ἔκδοσις τοῦ 1577 (καὶ ἐδῶ παλιότερες ἀναφερόμενες ἐκδόσεις

¹ Ἄρχειο Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ. Ὁ φίλος κ. Μ. Ι. Μανούσας, ποῦ εἶχε τὴν καλοσύνην νὰ ἐρευνήσῃ γιὰ μένα στὸ ἀρχειο τοῦ Λεξικοῦ, μοῦ ὑποδεικνύει πῶς ἡ λέξις ἀπαντᾷ καὶ στὸν Κορωνάτο, Ἄνδραγ. Μερκουρίου Μπούα, σ. 150: *Ἀμὴ τὴν ἄλλην κουτουριὰν ποῦ ἴκαμες στὴν Μιλάναν*. Ὁ Σομαβέρας δίνει λήμματα: *κουτούρημα, κουτουριά, κουτουρόν, κουτουρῶ (καὶ κουτρῶ), κουτουροῦμαι (καὶ κουτροῦμαι)* καὶ ἐξηγεῖ *frignoccolata, frignoccola, cicardola* (οἱ λέξεις, πεπαλαιωμένες, δὲν ὑπάρχουν ὅτε στὰ καλύτερα ἰταλικά λεξικά, ὅπως τοῦ Petroschio), καθὼς καὶ μὲ τίς, ἐπίσης ἀγνωστες, λέξεις *μουνιέρα (ἡ), μεγκρέλι (τό)*. Στὸ ἀρχειο τοῦ Ἱστ. Λεξικοῦ ὑπάρχει καὶ λῆμμα *κουτουρῶ* στὴν σημασίαν «ἀποτολμῶ», «ἀποφασίζω μετὰ τόλμης». Ὁ Φαρδός, Ἑλλήν. ἀποικ. Κορσικῆς σ. 195: *«κουτουριά (ἡ): θάρρος, ἀφοβία, courage»*. Καὶ ὁ Π. Βλασιός, Συνών. Συγγ. 112, παρέχει τὴν *κουτουριά* ὡς συνώνυμη μὲ τὸ *κουράγιο, τόλμη, παρατολμιά, ἀποκοτιά*, 217 *κουτουριάδα* τόλμη, *κουτουρῶ, κουτουραδέω* τολμῶ (ἀλλὰ καὶ ἀνοηταίνω, ἀνοίγομαι, ξανοίγομαι, κιντυνῶ).— Ἡ ἔτυμολογία ἀπὸ τὸ (τουρκ.) *κουτουρού*;

ἢ εἶναι ἀνύπαρκτες ἢ χάθησαν), μολονότι σώζει πολλές καλές γραφές, εἶναι ὅμως, καθὼς φαίνεται, πολὺ κακὴ καὶ ἀπρόσεκτα καμωμένη, ὥστε ὁ ἐκδ. δὲ θὰ ἔπρεπε τόσο πολὺ νὰ τὴ σεβαστῇ. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα (ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα πιά τοῦ Θεοδοσίου καὶ τοῦ Γλυκῆ) προσπαθοῦν συνειδητὰ νὰ διορθώσουν τὰ πολλὰ σφάλματα (καμιά φορά καὶ τίς σπάνιες ἢ ἰδιωματικές λέξεις) τῶν παλιότερων ἐκδόσεων. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκδοσις τοῦ 1643 δείχνει σημεῖα διορθώσεως.

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου στὸ δεύτερο τοῦτο ποίημα ἦταν, ὅπως εἴπαμε, πολὺ δυσκολώτερη. Ὁ ἐκδ. προσπάθησε μὲ πολλὴ εὐσυνειδησία καὶ μὲ τὴ γνωστὴ γερμανικὴ ἀκριβολογία ν' ἀνταποκριθῇ στὸ δύσκολο ἔργο καὶ νὰ δώσῃ ἓνα κείμενο φιλολογικὰ ἀρτιωμένο. Πολλὰ ὅμως εἶναι τὰ σημεῖα ὅπου δὲν μπόρεσε νὰ ὑπερνικήσῃ τίς πολλαπλές δυσκολίες τοῦ κειμένου καὶ ἀστόχησε. Σημειῶνω μερικὰ παραδείγματα.

Στ. 12 καὶ ξεύρουν καὶ σκεπάζονται πιτήδεια μὲ τὴν πράξη. Ἡ πρώτη ἐκδοσις (1577) ἔχει σκεπάζονται, δηλ. σκεπάζουν τα' καὶ ἀσφαλῶς αὐτὸ εἶναι τὸ σωστό. Οἱ γυναῖκες ξέρουν καὶ σκεπάζουν πιτήδεια τὰ μηχανήματα τους (ποὺ ἀναφέρθησαν στὸν στ. 9).

Στ. 35. Ἐμῖσα (ὁ νέος τίς γυναῖκες) καὶ κατέχαιες, ἔφραγε κι' ἔφραγε τις. Ἔτσι οἱ παλιότερες ἐκδόσεις (τοῦ 1643 κατήχαι, τοῦ 18ου 19ου αἰ.: ἀτίμαζε). Τί εἶναι αὐτὸ τὸ κατέχαι; Ὁ ἐκδ. μεταφράζει verachtete, καὶ στὸ λεξιλόγιό: «κατέχω singular: verachten». Ἀλλὰ τὸ κατέχαι δὲ σημαίνει ποτὲ περιφρονῶ, καὶ ὕστερα τὸ κατέχαι δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ ἐνεστώτα κατέχω· προϋποθέτει περισπώμενο τύπο, κι' αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι κατεχῶ ἢ κατηχῶ. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ ὑπάρχει (ἀπὸ τὴν Κέρκυρα!) λῆμμα κατηχάω = κατακρίνω καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία: κατ'χάου = κατηγορῶ ἐκ φθόνου τινὰ (πληροφορία κ. Μ. Ι. Μανούσακα). Ἡ σημασιολογικὴ μετάπτωσις εἶναι πολὺ φυσικὴ: κατηχῶ, νοθετῶ, καὶ ὕστερα ἐπιπλήττω, κατακρίνω.

Στ. 67/68 πρέπει νὰ μπῆ κόμμα μετὰ τὸ ἤξευρε, καθὼς καὶ μετὰ τὸ γυναῖκες (ἀντὶ ἀνω τελεία): οἱ δυὸ στίχοι ἀποτελοῦν μιὰ ἐνότητα: ἤξευρε, ὅσο ἐμίσουνα τοῦ κόσμου τὲς γυναῖκες, ἢ τύχης μὲ κατήφερε νὰ ἴχω γὰ ταῦτες πρίκες (ὅσο τίς μισοῦσα ἄλλοτε, τόσο ὑποφέρω γι' αὐτὲς τώρα). Καὶ ἡ γραφὴ ἢ τύχης, ποὺ παραδίδουν οἱ παλιότερες ἐκδόσεις, προτιμότερη (πρὸς ἢ Κρήτης κ. ἄ., βλ. ἐδῶ παραπάνω σ. 500).

Στ. 81. Ἄν ἦτιον ἀνύπανιρη καὶ ἄν ἦτιον κορασίδα. Ἔτσι ὁ ἐκδ. Οἱ πρώτες ὅμως ἐκδόσεις, ὅλες, παρέχουν τὴν πολὺ καλύτερη γραφὴ: Ἄν ἦτιον ἀνύπανιρη κάνε ἢ κορασίδα (τὸ ἄν ἦτιον κορασίδα [χωρὶς τὸ καί] εἶναι γραφὴ τῶν διορθωμένων ἐκδόσεων τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ.). Τὸ κάνε = κὰν (κᾶν, τουλάχιστον).

Στ. 91/92 *γράφει δ' ἐκδ. Ἐβλέποντας ὁ γέροντας τὸ πῶς* [γρ. πῶς] δὲν εἶναι φύση | δὲ [δὲ] *σιράτια οὐδὲ λογιμός, σιτόπιασε νὰ τὸ ἀφήση. Καὶ μεταφράζει: schickte er sich [der Alte, ἀπόδοση] darein, <die Dinge> laufen zu lassen. Καὶ στὸ γλωσσάριο παρέχει τὸ ἀνύπαρκτο ρῆμα σιοπιάζω [!] μὲ τὴν ἔρμηνεῖα: sich in etw. schicken, sich (ein)fügen. Τὸ παράδειγμα εἶναι χαρακτηριστικὸ σὲ τί γλιστεροὺς δρόμους μπορεῖ νὰ ἐδηγήση ἢ ἔλλειψη σίγουρου γλωσσικοῦ αἰσθητήματος. Γιατί βέβαια τὸ τερατώδες αὐτὸ σιτόπιασε (ἐξ οὗ καὶ ἐνεστῶς σιοπιάζω!) δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ 'ς τὸ 'πιασε=σ' αὐτὸ πού ἐπιασε· καὶ ὑποκείμενο δὲν εἶναι ὁ γέροντας, ἀλλὰ ὁ νέος, καὶ στὸ ἀφήση δὲ θέλει τελεία παρὰ κόμμα: Βλέποντας ὁ γέροντας πῶς δὲν ὑπῆρχε τρόπος νὰ παρατήση (ὁ νέος) αὐτὸ πού ἐπιασε (πού ἔβαλε στὸ μυαλό του), (στ. 93) *δίδει του στάμενα πολλὰ κτλ.**

Στ. 128 τὸ *ἐβαρειόμουν* τοῦ ἐκδότη τελείως ἀδύνατο· οἱ ἐκδδ. τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα ἔχουν *ἐβαρειόμουν* (ἀλλὰ λείπει μιὰ συλλαβὴ ἀπ' τὸ στίχο): θὰ πρέπη νὰ διορθώσουμε κι' ἐμεῖς, μαζὶ μὲ τίς ἐκδδ. τοῦ 18ου 19ου αἰ., *ἐβαριόμωνα*.

Στ. 151 *ἐπαρηγόρουν* δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη μέση σημασία. Εἶναι ἀσφαλῶς λάθος τῶν πρώτων ἐκδόσεων (τοῦ 1643 *γράφει κιόλας ἐπαρηγορούουν*), ἀντὶ *ἐπαρηγορούουν*, πού πρέπει σίγουρα νὰ δεχτοῦμε, ἀφοῦ μάλιστα ὁμοιοκαταληκτεῖ μὲ τὸν ἐπόμενον στίχο *ἀποκοιμούμουν*· (*παρηγορούουν* διορθώνουν καὶ οἱ ἐκδδ. 18ου 19ου αἰ.).

Στ. 153 *Καὶ ὅταν ἤθελα νὰ βγῶ ποθὲς μὲ συντροφία. Οἱ ἐκδδ. 16ου 17ου αἰ. ἔχουν ἤθελε, κι' αὐτὸ εἶναι τὸ σωστό, ἢ σύνταξη εἶναι ἀπρόσωπη: ὅταν ἤθελε νὰ βγῶ, ἔταν τύχαινε νὰ βγῶ* (ἔχι λοιπὸν ausgehen musste). Καὶ τὸ *ποθὲς* εἶναι κρητικὸ καὶ σημαίνει πουθενά, κάπου (τοπικὸ), ἔχι je. (Τῆ λέξη παραλείπει ὁ ἐκδ. καὶ ἀπὸ τὸ γλωσσάριο).

Στ. 221 *σιράφα* εἶναι τύπος ἀνύπαρκτος· πρόκειται χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ τυπογραφικὸ λάθος τῶν πρώτων ἐκδόσεων ἀντὶ *σιράφου*, ὅπως σωστὰ διορθώνουν οἱ ἐκδδ. 18ου 19ου αἰ. (τὸ *α* καὶ *ου* συχνὰ μπερδεύεται στὴ γραφή).

Στ. 311 *γιατί καὶ αὐτός, ἀφοῦ ἢ ἐκδ. 1577 παντός (=π' αὐτός, πού αὐτός), καὶ ὅλες τοῦ 17ου αἰ. παντός, πού εἶναι προφανὲς λάθος ἀντὶ παντός;* (Οἱ ἐκδδ. 18ου 19ου αἰ. τὸ ἀλλάζουν ἐντελῶς). Καὶ τὸ *μ' ἔβαζε* εἶναι ἀσφαλῶς *μ' ἔβιαζε*, γιὰτὶ συντακτικὰ ἢ φράση *μ' ἔβαζε νὰ κοιμηθῆ* μὲ *μένα* εἶναι λάθος (καθὼς καὶ ἢ μετάφραση: *hat sich mit mir schlafen gelegt*). Στούς ἐπόμενους στ. 313/4 μετὰ τὸ *τριακόσια* χρειάζεται κόμμα, ἔχι τελεία· τὸ δίστιχο ἀποτελεῖ ἓνα νόημα (παρεξηγημένο καὶ στὴ μετάφραση). Στὸ στ. 314 τὸ *σὲ πιστεύω* τοῦ 1577 καλύ-

τερο και ἀρχαιότερο ἀπὸ τὸ σοῦ πιστεύω τῶν ἄλλων ἐκδδ. Καί στὸ στ. 316 πάλι τὸ τί (=γιατί) ξεύρω τῶν ἐκδδ. 1577 και 1624 πολὺ καλύτερο ἀπὸ τὸ τὸ ξ. ἢ τὸν ξ. τῶν ἄλλων.

Στ. 325 θ' εἰδεινε' ἀμφιβάλλω ἂν πρέπει νὰ διαβαστῆ ἔτσι τὸ θέδιχνε τῶν ἐκδδ. 1624, 1643 (1683 θὲ δείχνει — 18ου 19ου αἰ. διορθώνουν και δείχνει) ἢ ἐκδ. 1577 γράφει θαιίδιχνε, ποὺ ἔγινε θέδιχνε στὶς ἄλλες, και ποὺ εἶναι ἀσφαλῶς τυπογραφικὸ λάθος ἀντὶ καιίδιχνε — και' δειχνε, κι' ἔδειχνε.

Στ. 358 σωστά διορθώνει ὁ ἐκδ. τῶβαλα' τὸ τῶβαλε τῶν ἐκδδ. προήλθε ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ λάθος τῆς ἐκδ. 1577 τόβαλαι.

Στ. 359 ποὺ συμβήκαν' ἢ ἐκδ. 1577 πὸ [1683 παρεξηγημένο τὸ], δηλ. πῶσυμβήκαν (ποὺ ἐσυμβήκαν). Ἡ συναίρεση ου+ε=σ πολὺ συνηθισμένη.

Καί μερικὲς μικρότερες παρατηρήσεις: 20 εὐχολία : γρ. εὐκολία (ζήτημα γραφικὸ) 22 γρ. μετ' αὐτην 39 πρέπει νὰ φύγη τὸ κόμμα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ στίχου (διασκελισμός) : νὰ τὸν (=τοῦ) γυρίση τὸν λογιόμον 41 παντρειτῆ εἶναι ἢ γραφῆ τὸν παλιότερων ἐκδδ.—γιατί λοιπὸν παντρειτῆ; 62 αἰοθητή : γρ. αἰοτητή (1577) 105 ἔπφινε τυπογρ. λάθος (ἔπαινε;) 124 θὰ διορθῶνα : κι' ἄς μὲ κρέμασαν 133 στὸ τέλος νὰ φύγη τὸ κόμμα (διασκελισμός, πρβ. και στ. 39) 163 γρ. ποσῶς κι' ἄς ἔχουν πόσως οἱ ἐκδδ. 188 γρ. κι' ὄλιζα. ὅπως ἔχει ἢ ἐκδ. 1577 και τοῦ 18ου 19ου αἰ., κι' ὅπως ταιριάζει καλύτερα στὸ νόημα, και ὅχι κι' ὄλπιοα 229 και πῶσε πολὺ ἀμφίβολο' οἱ ἐκδδ. θὰ ἔχουν ἀσφαλῶς & πῶσε ποὺ πρέπει νὰ διαβαστῆ και' πῶσε = κι' ἔπῶσε 272 διηγῆθηκα : γρ. δηγήθηκα κατὰ τίς πρώτες ἐκδδ. 274 ἔπαρε : γρ. ἔπαρ' ὅπως ὅλες οἱ ἐκδδ.' τὸ ἔπαρα τῆς 1577 λάθος 280 ἴσως διορθῶσε ποτὲ νὰ μὴν τὸ πιστεύσε 281 τὸ ἐσέβη δὲν πρέπει νὰ διορθωθῆ καὶ οἰέβη' προτιμότερο ὁσέβη (ἀντὶ περιβόλι) 284 και στέκε : γρ. κι' ἔστεκε, 336 και μείνε γρ. κι' ἔμεινε (πρβ. 229) 347/8 στὸ τέλος τοῦ πρώτου στίχου χρειάζεται κόμμα (δὲν πρόκειται γιὰ διασκελισμὸ) 349 'τί φῶις : γρ. 'τ' ἢ φῶις και 355 γιατί γυναίκα : γιατί ἢ γ. 352 βούτζια : γρ. βουτσια 353 μόνα : γρ. μόν νὰ 360 ἔλαβαν : γρ. ἐλάβαν 363 οἶδετέ τα : φυσικά γρ. εἶδετέ τα, τὰ εἶδατε.

Γιὰ τῆ μετρικὴ ἀποκατάσταση χρειάζεται ἐπίσης νὰ γίνουν μερικὲς ἐλαφρὲς διορθώσεις : 45 νὰ πάγη : γρ. νὰ πᾶ (1643) ἢ νὰ πάη 69, 123, 235, 239, 241, 245 κ.ἀ.π. ἀντὶ λέγει, γρ. λέει, ὅπως ἔχουν τίς περισσότερες φορές και οἱ παλιότερες ἐκδόσεις 109, 112 καθημερινῶς : γρ. καθημερνῶς 194 γρ. 'ς πολλήν (ὅπως 1643) 227 ἐκείνην : γρ. κείνην 236 γρ. τ' ἀρχινήσω 280 γρ. μετ' ἐμένα (ἔτσι και 1577) 334 κι' ὅστερα 356 νὰ φύγη τὸ και'. Πολλὲς φορές γιὰ τῆ μετρικὴ ἀποκατάσταση δὲ χρειάζεται παρὰ νὰ φύγη τὸ νί : ἔτσι γράφει 54 κόσμο 57 εἶδε 228 ὄπηγε 234 δουλειά 282 βουλή κ.ἀ.

Στῆ μετάφραση τοῦ «Ρὲ τῆς Σκότσιας» θὰ εἶχα νὰ κάμω τίς ἀκόλουθες παρατηρήσεις :

Στ. 4 τόσον ἐκείνοι ποὺ ποθοῦν, ὅσα ποὺ δὲν ποθοῦσι, τὸ ποθῶ δὲ σημαίνει ἐπιθυμῶ (wollen), ἀλλὰ ἀγαπῶ, αἰσθάνομαι ἔρωτα (κοινοτάτο στὰ κείμενα τῆς Ἀναγέννησης, και πόθος=ἔρωτας). Ἡ ἔγνωια,

πὼς ἡ ἐρωτικὴ ἱστορία τοῦ ποιητῆ θ' ἀρέσῃ σὲ ἄλλους, καὶ σὲ κείνους ποὺ εἶναι ἐρωτευμένοι καὶ σὲ ἄλλους δὲν εἶναι (πρὸς καὶ στ. 6 καὶ ὄσοι ἐλθοῦν σὺν ἔρωτι, νὰ βροῦν παρηγορία).

Στ. 61 *δλημερίς νὰ κάθεται νὰ τὴν περιλαμπώνη*. Εἶναι ἡ κοινὴ νεοελληνικὴ ἔκφραση *κάθουμαι καί, κάθουμαι νά*, ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν περιφραστικὴ ἔκφραση τοῦ ἐνεστώτα διαρκείας (βλ. Σ. Καψωμένον: BZ 46 [1953] 347 κέ.), καὶ ποὺ ἀμφιβάλλω ἂν ἀποδίδεται στὰ γερμανικὰ μὲ τὸ *den ganzen Tag zu sitzen*.

Στὸν ἐπόμενον στίχο καὶ ὡσὸν νὰ ἦτον *αἰσθητὴ (αἰσθητὴ 1577)* φαντάζομαι ὅτι θὰ πῆ: σὰ νὰ ἦταν (ἡ ζωγραφιὰ) *ζωντανή*. (Γιὰ μιὰ στιγμὴ σκέφτηκα: ὡσὸν νὰ ἦτονε *στητή*, δὲ νομίζω ἕμως πὼς παρέχει νόημα). Πῶς τὸ καταλαβαίνει ὁ ἐκδ. καὶ μεταφράζει: *so schön es [das Bild] war*; Στ. 72 δι' αὐτὴν φωνάζω σημαίνει γιὰ χάρη της, ἐξ αἰτίας της, *δχι nach ihr*, 80 *νὰ κδέχωμαι*—*νὰ ἐκδέχωμαι*, δηλ. νὰ περιμένω τὸ θάνατό σου, *δχι dass ich...deinen Tod vernehmen muss*, 86 *παρόμοιον* δὲν εἶναι οὐδέτερο, ἀλλὰ ἀρσενικό, *δχι etwas* τὸ ἴδιο καὶ 172 *ἄλλο κάλλιο*.

Ὁ στ. 104 εἶναι δλότελα παρεξηγημένος: *ὑπῆγεν εἰς τὸ ὕστερον καὶ εἰς τὸν σταῦλο* [γρ. *στάβλο*] *μπήκε* σημαίνει: στὸ ὕστερο, στὸ τέλος, τελικά, πῆγε καὶ μπήκε στὸ στάβλο. Ὁ ἐκδ.: *drum [;] ging es mit ihm abwärts...*

Στ. 109 *καὶ ἔκοπταν καθημερνῶς σὺν ῥήγα, σὴν ῥηγίνα*. Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ στ. 206 ἡ δουλειὰ ποὺ ἀνέλαβε ὁ νέος ἦταν νὰ κόπῃ *εἰς τὴν τάβλαν*, νὰ τεμαχίξῃ δηλ. τὰ φαγητὰ ποὺ θὰ ἐτρωγαν ὁ βασιλιάς καὶ ἡ βασίλισσα, κ' ἔτσι πρέπει νὰ μεταφραστῇ. Ὁ ἐκδ. ἐδῶ μεταφράζει: *sie mühten sich* (ἀπὸ τὸ *κόπτομαι*;) καὶ 206 ἀπλῶς *dass ich an eure Tafel... diene*.

Στ. 112 *διαβάζοντας καθημερνῶς πλὴν παρὰ πέντε χρόνους*: *indem er tagtäglich... vorlas*. Ὅχι! δὲν εἶχε τὸ νοῦ του ὁ «γιούτσικος» νὰ μελετᾷ τὸ διαβάζω (διαβιβάζω) ἔχει ἐδῶ τὴ σημασία τοῦ διάγω, περνῶ (διαβάζοντας... μὲ κόπους, μὲ ἀναστεναγμούς κτλ.).

Στ. 118 *καὶ τὸ μυστήριον τὸ φρικτὸ τότε νὰ ξεσκεπάσῃ*: ἡ ὑποτακτικὴ μὲ τὸ *νὰ* ἔχει ἐδῶ τὴ θέση παρατακτοῦ (ἢ ἱστορικοῦ ἐνεστώτα) ὀριστικῆς, εἶναι ἡ «ἱστορικὴ ἢ διηγηματικὴ ὑποτακτικὴ» (βλ. Α. Τζάρτζανου, *Νεοελληνικὴ σύνταξις*, Ἀθ. 1946, τόμ. 1, σ. 314). Δὲν ἀναστενάξει γιὰ νὰ ξεσκεπάσῃ τὸ μυστικὸ (*um sein Geheimnis... zu lüften*), ἀλλὰ ἀναστενάξει καὶ ξεσκεπάσει.

Στ. 146 *κατεργάρος* δὲν εἶναι *Handelsmann*, εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ δουλεύει στὰ κάτεργα. Στὸν Ταγ. 80 στὴ μετάφραση σωστὰ *Ruderknecht*. (Τὸ *κατεργάρος* δὲν προέρχεται ἀπὸ ὀνομαστικὴ *κατέρο-*

γαρος, ἔπως σημειώνεται στὸ γλωσσάριο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κατεργάρος (<κατεργάριος> καὶ γιὰ τὸ γλωσσάριο δίνεται ἡ νεωτερικὴ σημασία—ποὺ δὲν ἀπαντᾷ στὸ ποίημα—Spitzbube, Schurke, ἀφροὺ στὴ μετάφραση ἐρμηνεύεται σωστὰ Ruderknecht; Γιατὶ ἐπίσης δὲ γίνεται παραπομπὴ καὶ στὸν στίχο τῆς Ἱστορίας;).

Στ. 182 τὸ βλέπω δὲν ἔχει μονάχα τὴ σημασία τοῦ «ὄρω», ἀλλὰ καὶ τοῦ προσέχω, φροντίζω, προφυλάττω. Πρβ. καὶ 332 καὶ ὡσὼν τὰ μάτια του τὰ δυὸ ἀγάπα κι' ἔβλεπέ τὴν (ἔχι sah er sie an—δὲ «βλέπει» κανεὶς τὰ δυὸ του μάτια!).

Στ. 189 νὰ ἰδῶ τὴν ἡλικιά σου—um deine Jugend zu sehen. Τὸ ἡλικιὰ καὶ ἐλικιὰ κοινότατο στὴ σημασία τοῦ κορμοστασιά, ἀνάστημα, σῶμα (βλ. πρῶχειρα Ἑρωτοπαίγνια καὶ Πολίτου Ἑκλογαί, Ἐπίμετρο 3 Α' 8).

Στ. 201 *Ἐίπανε μου «Μετὰ χαρᾶς τοῦ ρήγα νὰ τὸ ποῦμε χρειάζεται κῶμμα στὸ Μετὰ χαρᾶς»* δηλ. μετὰ χαρᾶς, εὐχαρίστως (δεχόμεστε τὴν πρότασή σου), ἀλλὰ πρέπει πρωτύτερα νὰ τὸ ποῦμε στὸν ρήγα. Ὅχι gern wollen wir das dem König sagen.

Στ. 211. Ἀπηλογᾶται (γρ. ἀπιλογᾶται) ἡ ρήγισσα σημαίνει ἀπλῶς ἀπαντᾷ, erwidert, ἔχι verteidigt sich die Königin.

Στ. 350 ἡ φύσις εἶναι δυνατὴ καὶ ταυρίζεται (τραβᾷ, ὠθεῖ) τὸν ἄνθρωπο σὲ ἄλλο ἄλλο μισεῖ καὶ δείχνει δὲν τὰ χρῆζει. Ὑποκείμενο τοῦ δείχνει εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἔχι ἡ φύσις τὸ νόημα: καὶ κάνει τὴν ἐντύπωση (σοῦ φαίνεται) πὼς δὲν τὰ χρειάζεται, δὲν τὰ ἔχει ἀνάγκη. Ἡ μετάφραση und zeigt (die Natur) ihm, was er nicht achtet λανθασμένη.

Στ. 370 *στὴ Βενετιά τὴ φουμισιτὴ ὁποῦ νὰ στέκη πάντα εἶναι εὐχὴ: ποὺ εἶθε νὰ στέκη, νὰ ἀκμάζη πάντοτε. Παρεξηγημένο στὴ μετάφραση: Im berühmten Venedig, wo sich alles passt [!].*

Μετὰ τὸ κείμενο καὶ τὴ μετάφραση τῶν δύο ποιημάτων τοῦ Τριθώλη ὁ ἐκδότης ἐπιτάσσει σύντομες μετρικὲς (Metrisches) καὶ ἐκτενέστερες γραμματικὲς (Grammatikalisches) παρατηρήσεις. Δὲ θέλω νὰ μακρύνω περισσότερο τὴν πολὺ ἐκτενῆ κιόλας αὐτὴ βιβλιοκρισία μὲ λεπτομερειακὲς καὶ ἐδῶ παρατηρήσεις. Περιορίζομαι νὰ πῶ πὼς τὰ μετρικὰ ζητήματα τῆς νεοελληνικῆς δὲ φαίνεται νὰ τὰ κατέχη πολὺ ὁ ἐκδότης: τὰ μετρικὰ λάθη τοῦ ποιητῆ εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπὸ τίς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέρει, καὶ οἱ διορθώσεις ποὺ προτείνει γιὰ χάρη τοῦ μέτρου εἶναι τελείως ἀντίθετες μὲ τοὺς νόμους τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας (π.χ. γιὰ νὰ διορθώσῃ τὸ β' ἡμιστίχιο καὶ μὲ τὸν κόσμον ἐμίλειε προτείνει: ε in ἐμίλειε ist als j zu lesen: kozmon jmi:ljo [!]). Ὅσο γιὰ τίς γραμματικὲς θὰ εἶχα νὰ κάμω τὴ γενικὴ παρατήρηση πὼς

ἀν ἔχουν κάποια χρησιμότητα τέτοιες παρατηρήσεις, θὰ ἔπρεπε νὰ περιορίζωνται στὰ ἰδιαίτερα γραμματικὰ γνωρίσματα τῆς γλώσσας τοῦ ποιητῆ καὶ ὄχι στὶς διαφορὲς ποὺ ἔχει γενικὰ ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὴν ἀρχαία. Τὶ νόημα ἔχει π.χ. νὰ σημειώνωνται Wandlungen der Aspirata zur Tenuis: *δαρτῆ, ἐβρουχίστη ἢ λ. statt ρ: νᾶρθω* καὶ ἄλλα τέτοια γενικότατα καὶ πασίγνωστα φαινόμενα τῆς νεοελληνικῆς; ("Ἄς ἀφήσουμε ποὺ σὲ πολλές λεπτομέρειες σφάλλεται ὁ ἐκδ., π.χ. φαλκόνι δὲν εἶναι Diminutivum, *δαρτῆ* δὲν εἶναι Ind. aor., καθὼς καὶ *καρτέριε* δὲν εἶναι Konjunktiv, *τί φοβᾶστε τῶν Φραγκῶν* δὲν εἶναι Genitivus partitivus, ἀλλὰ ἀντικείμενο κ.ἄ.π.).

Σημειώνω μόνο μερικὲς παρατηρήσεις στὸ γλωσσάριο (ὀρισμένες μεταφραστικὲς ἀστοχίες σημειώθηκαν καὶ παραπάνω): ἀνάκαρας εἶναι ἀνύπαρκτος τύπος, γρ. ἀνακαράς. Ἀπὸ κακὴ γραφὴ στὸ κείμενο ἀνεξημερώσω ('Ιστ. 301), ἀντὶ φυσικὰ ἀν ἐξημερώσω (ἢ ἀνὲ ξημερώσω), ἀν μὲ βρῆ ἢ μέρα (προσωπικὴ σύνταξη), δημιουργεῖται στὸ γλωσσάριο ὁ ἀνύπαρκτος ἐνεστώς ἀνεξημερώνω, tagen. Καὶ ὁ τύπος ἀσηκῶ εἶναι ἀνύπαρκτος· ὁ ἐνεστώς τοῦ ἀσηκῶσαν ('Ταχ. 181) εἶναι ἀσηκῶνω. Τὸ βαρὲς (βαρὲς ἀντάρης) προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ ἀρσ. βαρῆς, ὄχι βαρός. Κάστρο δὲν εἶναι Lager, ἀλλὰ φρούριο. Κερδεύω (γρ. κερδαίνω, ἐνεστώς τοῦ κερδεμένος) δὲν μπορεῖ νὰ ποῦμε πὼς σημαίνει unterwerfen, ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς γράφει: νὰ βρεθῶμε κερδεμένοι ὄλοι ἀπὸ μίαν γνώμη. Δογάρι γιατί S p a r geld; Σπαθῆ (ἢ) ἀνύπαρκτος τύπος· ὁ πληθ. σπαθῆς (<σπαθιῆς) σχηματίζεται ἀπὸ ἐνικὸ σπαθιά (ἢ)· σωστὰ ὁ Σομαθῆρας. Τὸ *ισακίζομαι* δὲν ἔχει τὴ σημασίαν Schiffbruch leiden· στὴ μετάφραση οἱ Τοῦρκοι ἔτσακιστήκαν σωστὰ wurden geschlagen. Τέλος βρίσκω περιττὰ τὰ πολλὰ ποὺ γράφονται γιὰ τὸ *λιοντᾶρι* καὶ τὸν ποιητῆ.

Λυποῦμαι ποὺ οἱ παρατηρήσεις μου στὴν ἔκδοση εἶναι τόσο πολλές. Ὁ κ. Irmscher ξεκίνησε μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ νέα μας λογοτεχνία καὶ γιὰ τὰ ἔργα εἰδικότερα ποὺ θέλησε νὰ ἐκδώσῃ, ξεκίνησε ἀκόμα ἀναμφισβήτητα μὲ ἐπαρκέστατη φιλολογικὴ κατάρτιση. Δυστυχῶς ὅμως τοῦ ἔλειψε τὸ πιὸ ἀπαραίτητο γιὰ τέτοιου εἴδους ἐκδόσεις, μιὰ περισσότερη ἀκόμα γνώση καὶ οἰκείωση μὲ τὴ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἰδιαίτερα στὸ πρῶμο αὐτὸ στάδιο.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Κριτικὴ ἔκδοσις Γ. Μέγα, ἀναθεωρηθεῖσα. [Ἀθ. 1954]. 8ο μ. Σελ. 256, 4 πίν.

Ἐντεκα χρόνια μετὰ τὴν πρώτη (Ἀθ., Βιβλιοπωλεῖον Δ. Ε. Ἀλεξίου, 1943) μᾶς δίνει ὁ κ. Γ. Μέγας μιὰ δεύτερη ἀναθεωρημένη ἔκδοση

τοῦ κορυφαίου κρητικοῦ θεατρικοῦ ἔργου. Στὰ ἔντεκα αὐτὰ χρόνια ποῦ πέρασαν πολλὰ ζητήματα ποῦ θέτει ἡ «Θυσία» συζητήθηκαν ἀπὸ τοὺς φιλολόγους κι' ἔτσι ἡ καινούργια αὐτὴ ἔκδοση παρουσιάζει πολλὲς διαφορὰς καὶ βελτιώσεις ἀπὸ τὴν προηγούμενη καὶ στὸ κείμενο καὶ στὴν προτασσομένη Εἰσαγωγή, ποῦ εἶναι τώρα πολὺ ἐκτενέστερη.

Καὶ πρῶτα σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο· στὴν πρώτη του ἔκδοση, λόγῳ τοῦ πολέμου, δὲν εἶχε κατορθώσει ὁ ἐκδότης νὰ ἔχη στὴ διάθεσὴ του φωτογραφίες τῆς (πρώτης θετικῆ βεβαιωμένης) ἐκδόσεως τοῦ 1713 καὶ στηρίχτηκε σὲ μιὰ μεταγενέστερη τοῦ Βόρτολι τοῦ 1760, ποῦ ἔτυχε νὰ ἔχη προμηθευτῆ. Αὐτὸ ἦταν βέβαια βασικὸ μειονέκτημα, ποῦ τὸ ἀποκαθιστᾷ τώρα ἡ καινούργια ἔκδοση, στηριγμένη πιά στὴν ἔκδοση αὐτῆ τοῦ 1713, ποῦ δίνει σὲ πολλὰ σημεῖα σημαντικὰ καλύτερες γραφές (βλ. παρακάτω). Γιὰ τὴν ὁμοιογένεια, καὶ ἀναγράφει καὶ στὸ κριτικὸ υπόμνημα τὴν ἔκδοση Βόρτολι τοῦ 1760 (αὐτὴν ποῦ εἶχε ὑπόψῃ στὴν πρώτη του ἔκδοση); "Ἄν ἔπρεπε νὰ στηριχτῆ καὶ σὲ ἄλλη ἔκδοση ἐκτὸς ἀπ' τὴν πρώτη, αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἡ δευτέρη ἢ ἔστω καὶ ἡ τρίτη· τοῦ 1760 (κατὰ τὴν ἀπαρίθμηση σ. 19) εἶναι ἡ πέμπτη (1713, 1745, 1754, 1755, 1760 κοκ.). Γιὰ τὸ κριτικὸ υπόμνημα ἀναφέρει καὶ τὶς διαφορὰς γραφῆς τῶν δύο ἐκδόσεων τοῦ Γλυκοῦ (1812 καὶ 1832), κι' ἀκόμα καὶ τῆς ἐκδ. Legrand; Ἐπίσης, τὸ κάκιστο χειρόγραφο Κολυβά δὲν εἶχε πιά, νομίζω, τὴ θέση του στὸ κριτικὸ υπόμνημα· τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ χειρόγραφο καὶ ὄχι γιὰ ἔντυπο δὲν τοῦ δίνει περισσότερα δικαιώματα, ἀφοῦ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἀντίγραφο κάποιας μεταγενέστερης ἔντυπης ἐκδόσεως. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση λοιπὸν τοῦ κειμένου ἔπρεπε, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ ἐκδότης νὰ περιοριστῆ στὴν πρώτη βενετικὴ ἔκδοση τοῦ 1713 (ἢ τουλάχιστον στὶς δύο πρώτες, 1713 καὶ 1745) καὶ στὸ χειρόγραφο τῆς Μαρκιανῆς· ἔτσι θὰ ἐλάφρωνε κατὰ σημαντικὸ ποσοστὸ καὶ τὸ κριτικὸ υπόμνημα, ποῦ εἶναι δυσανάλογα βαρὺ ἀπὸ τὰ ὀχτὼ sigla ποῦ χρησιμοποιοῦν τώρα (βλ. σ. 150: M, K, B, B₁, Γ, Γ₁, Λ, Λ₁) θὰ ἔμεναν μόνο τρία: M (χρ Μαρκιανῆς), B (ἐκδ. Βόρτολι 1713) καὶ B₁ (ἐκδ. Βόρτολι 1745).

Ἡ χρησιμοποίησις τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1713 ἔδωκε, ὅπως εἴπαμε, πολλὰς σημαντικὰς καλύτερας γραφάς, ποῦ οἱ περισσότερες μάλιστα πλησιάζουν μὲ τὶς γραφάς τοῦ Μαρκιανοῦ χρ (π.χ. στ. 2 σου φέρουν, fernu M: φέρνω οἱ ἄλλες ἐκδόσεις), ἀλλὰ καὶ γενικότερα εἶναι προτιμότερες, π.χ. στ. 44 γὰ ἀντὶ γριὰ ἢ γραιὰ τῶν ἄλλων, 176 ἀξάφνου μ' ἔτοιον θάνατον (ὅπως εἶχε διορθώσει ἡ Σοφία Ἀντωνιάδου!), ἀντὶ μὲ τὸν θ. τοῦ χρ καὶ τῶν ἄλλων ἐκδδ., 526 ἄγοιμ στὴν εὐκὴ μου (ἄμε μὲ, ὑπαγε μὲ, πήγαινε, σὺρε εἰς οἱ ἄλλες ἐκδδ. καὶ τὸ χρ)· σημαντικὰ μάλιστα διορθώνεται τὸ κείμενο μὲ τὴν ἐκδ. 1713 στοὺς στίχους ποῦ παραλείπει τὸ Μαρκιανὸν χρ, ὅπως 308-348 κ.ἄ.

Ἀκόμα, στὴν καινούργια του αὐτῆ ἔκδοση βασίστηκε ὁ ἐκδότης

πολύ περισσότερο απ' ότι στην πρώτη, στο Μαρκιανό χειρόγραφο. Ήταν τὸ αἴτημα ποὺ εἶχε διατυπώσει σὲ κριτική του ὁ Ε. Κριαρᾶς¹: τὴν ὥρα ὁ ἐκδότης, στίς περισσότερες περιπτώσεις, φαίνεται ν' ἀκολουθεῖ τίς διορθώσεις ποὺ εἶχε ὑποδείξει ὁ ἐπικριτὴς του. Δὲν ξέρω ὅμως ἂν ἔχει ἀπόλυτα δίκιο—τὸ πράγμα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀποτίμηση ποὺ θὰ κάμουμε τοῦ Μαρκιανοῦ αὐτοῦ χειρογράφου. Ὁ ἐκδότης, νομίζω σωστὰ (βλ. παρακάτω), τὸ θεωρεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ διασκευή. Σῶζει τίς περισσότερες φορές τοὺς γνησιότερους κρητικούς τύπους· εἶναι ὅμως ζήτημα ἂν πάντα ὁ κρητικὸς αὐτὸς τύπος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἔγραψε ὁ ποιητὴς καὶ τὸν ἀλλοίωσαν οἱ ἐκδότες τῆς Βενετίας, ἢ μήπως εἶναι «λείανση» (Glättung) τοῦ διασκευαστῆ. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις π.χ. ἡ γραφή τοῦ χφ ἐξομαλύνει κατὰ δυσάρεστο τρόπο τὸ κείμενο, ποὺ ὡς ἔργον (καθὼς πιστεύω) πρωιμότερον (καὶ ἀκόμα ὡς ἔργον μὲ ὑπόθεση θρησκευτική) φυσικὸ εἶναι νὰ ἔχη περισσότερους ἀρχαϊσμούς ἀπὸ τὸν «Ἐρωτόκριτο».

Π.χ. (πρῶτη ἢ γραφή τῶν ἐκδ., δευτέρα τοῦ χφ, ποὺ εἰσάγει τὴν ὥρα σὲ κείμενο ὁ ἐκδότης): 98 τίς σοῦ μιλεῖ; μὲ ποῖόν μιλεῖς; — ποῖός σοῦ μιλεῖ; μὲ ποῖόν μιλεῖς; 105 δὲν εἶ καιρὸς τῆς προσευχῆς, τί εἶν' αὐτὰ ποὺ λέγεις; — δὲν εἶν' αὐτὰ τὰ λέγεις 798 Κύρη, παράδειγμα φρικτὸν στὸν κόσμον θὲ νὰ πέψης — Πατέρα μου, ὄνομα ἄπονο στὸν κ. θὲ νὰ π. 831 κι' ὄντας μὲ περιγάλιαζε κι' ἐφίλειε με στὸ στρῶμα—κι' ὄντας μὲ περιλάμπανε κ λ ί ν ο ν τ α ς εἰς τὸ στρῶμα 832 μικρὸ φαρμάκι ἦτανε τὰ χεῖλη καὶ τὸ στόμα — πικρὰ φαρμάκια ἐστάζασιν ἀπ' τὸ δίκον τῆς στόμα 957 ἐγνώριζεν (γρ. ἐγνώρισεν) ὁ Ποιητὴς τὴν πίστη σου τὴν τόση — ἐθώρειεν τὴ δ Π. κ.δ.π. ἴσως σὲ πολλὰ σημεῖα μιὰ παράλληλη χρησιμοποίηση καὶ τῶν δυὸ πηγῶν θὰ μπορούσε νὰ δηγήσῃ στὴν ἀρχικὴ γραφή τοῦ ποιητῆ. Ἔτσι στὸν παραπάνω στ. 832, ἀπὸ τῆς γραφῆς τοῦ χφ ὁ συνάδελφος κ. Στ. Καφωμένος μοῦ ὑποδεικνύει μιὰ λαμπρή, κατὰ τὴν γνώμη μου, ἀποκατάσταση: μικρὸ φαρμάκι ἦ σ τ α ζ ε τ' ἀχείλι καὶ τὸ στόμα.

Ἡ Εἰσαγωγή ἀκολουθεῖ τὸ διάγραμμα τῆς Εἰσαγωγῆς τῆς προγενέστερης ἐκδόσεως, καὶ μόνο ὀρισμένα σημεῖα ἀναπτύσσονται περισσότερο ἢ τροποποιοῦνται. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον μιᾶ γιὰ τίς βενετικές ἐκδόσεις. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἀνύπαρκτης ἐκδόσεως τοῦ 1535 ποὺ παρουσίασε ὁ Legrand, νομίζω πὼς τὴ λύση μᾶς τὴν ἔχει δώσει ὁ ἴδιος, τὸ πράγμα ὅμως δὲν προσέχτηκε, ὅσο ξέρω, ἀπὸ τοὺς μελετητὰς². Ἡ ἐκδοσις τῆς «Θυσίας» τοῦ 1535 (καὶ τοῦ 1555 καὶ τοῦ 1668!) δὲν εἶναι οἱ μόνες ἀνύπαρκτες ποὺ παρουσίασε ὁ Legrand: ἐκδίδοντας (γιὰ τρίτη φορά) τὸ 1875 τὸ ποίημα τοῦ Ἰάκωβου Τριβῶλη «Ἱστορία τοῦ Ταγιαπιέρα», ἐδήλωσε ὅτι στηρίζεται στὴν πρώτη ἐκδοσις τοῦ ποιήματος αὐτοῦ στὰ

¹ Ἐφημ. Πρωτὰ 3 Ἰουν. 1943.

² Τὸ εἶχα σημειώσει ἄλλοτε, τὸ ξαναβρίσκω τὴν ὥρα στὴν νέα ἐκδοσις τῶν ποιημάτων τοῦ Τριβῶλη ἀπὸ τὸν J. Gimscher (βλ. ἐδῶ παραπάνω σελ. 513-526).

1521. Κατά τή λεπτομερή περιγραφή τῆς ἐκδόσεως πού ἔδινε στήν εἰσαγωγή, στό τελευταίον φύλλο ὑπῆρχε ἡ σημείωση: «Impressum Venetiis per Ioannem Antoninum et fratres de Sabio, anno millesimo quingentesimo vicesimo primo, mense Februario». Δέκα χρόνια ἔμωσ ἀργότερα, στήν Bibliographie hellénique τοῦ 15^{ου} καί 16^{ου} αἰώνα (τόμ. 1, σελ. 203) σημείωνε γιά τήν ἐκδοση αὐτή πῶς τήν ἀναγνώρισε στό μεταξύ «comme apocryphe». Τό βιβλίο, κατά τόν Legrand πάντα, δέν ἦταν παρά ἡ ἐκδοση τοῦ 1782 «habilement découpée et reproduite, sur papier ancien, à l'aide d'un procédé photoglyptique» καί μέ μερικές ἀλλαγές στή σελίδωση καί διορθώσεις στό κείμενο. Καί προσθέτει: «L'habile faussaire grec, de qui je tenais la prétendue édition de 1521, n'en était pas à son premier coup d'essai. Malheureusement je l'ai appris trop tard». Τί ἦταν αὐτό τό «procédé photoglyptique» πού ἐξαπάτησε τόν Legrand δέν μπορούμε νά ξέρουμε. Ἐφ'ὅσον ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ πῶς δέν ἦταν ἡ πρώτη φορά πού ἐξαπατήθηκε ἀπό τόν Ἑλληνα κίθδηλοποιό, νομίζω πῶς σίγουρα ἀπό τόν ἴδιον ἐξαπατήθηκε καί γιά τήν «ἐκδοση» τοῦ 1535, καθῶς ἀσφαλῶς καί γιά τίς ἄλλες τοῦ 1555, 1668 κτλ. πού ἀναφέρει.

Ὁ Legrand ἐξέδωσε τή «Θυσία» τό 1880, στόν πρῶτο τόμο τῆς BGV· ἡ ἀποκάλυψη τῆς κίθδηλης ἐκδόσεως τοῦ Τριθάλη γίνεται τό 1885 στήν Bibliographie hellénique· γιά ἄλλες κίθδηλες ἐκδόσεις δέ μίλησε, ὅσο ξέρω· ἀλλά στήν ἴδια αὐτή Bibliographie hellénique δέν κάνει τόν παραμικρό λόγο γιά τίς ἐκδόσεις τῆς «Θυσίας» τοῦ 1535 καί 1555, καλύπτοντας στήν περίπτωση αὐτή μέ τή σιωπή τό πάθημά του· τό ἔβιο, καί στήν Bibl. hellénique τοῦ 17^{ου} καί τοῦ 18^{ου} αἰώνα δέν κάνει καμιά μνεία γιά τίς ἐκδόσεις τοῦ 1668, 1694 καί 1709, πού ὁμως εἶχε ἀναφέρει στόν πρόλογο τῆς BGV! Νά τοῦ προμήθευσε ὁ «habile faussaire grec» πέντε κίθδηλες ἐκδόσεις τῆς «Θυσίας»;! Καί ἴσως γι'αὐτό νά μὴν τόλμησε νά ὁμολογήσῃ τό μέγεθος τοῦ παθήματος καί τῆς ἀπιστίας του;

Στή συνέχεια ὁ συγγρ. ἀναφέρει τίς ἐκδόσεις τῆς «Θυσίας» πού εἶναι ἀσφαλῶς γνωστές καί περιγράφει τά δύο χφφ, τοῦ Κολουβά καί τοῦ Μαρκιανό. Δυστυχῶς, σχετικῶς μέ τίς ἐκδόσεις εἶναι πολὺ σύντομος· θά ἤθελε κανεῖς ἔστω καί μιᾶ ἀπλή περιγραφή τῆς καθεμιάς καί πρὸ παντὸς τῆ σχέση τῆς μιᾶς πρὸς τήν ἄλλη. Εἶναι ἄραγε ὅλες πιστὰ ἀντίγραφα τῆς πρώτης, ἢ μήπως π. χ. ἀπ' τῆ στιγμῆ πού ἀρχίζει νά τυπῶν ὁ Γλυκὺς δέν ἀνατυπῶναι ἀπλῶς τίς παλιότερες ἐκδόσεις τοῦ Σάρρου - Βόρτολι, παρά στηρίζεται σέ καινούργιο χφ;

Σχετικῶς μέ τό Μαρκιανό χφ ὁ συγγρ. ἐκτείνεται τώρα πολὺ περισσότερο καί συζητεῖ κυρίως τό ζήτημα τῶν στίχων πού παρέχει τό χφ καί δέν τοὺς ἔχουν οἱ ἐκδόσεις· μᾶλλον μεταφέρει στήν Εἰσαγωγή τὰ ἐπιχειρήματα πού εἶχε ἀναπτύξει ἄλλοτε σέ ἰδιαιτέρη μελέτη. Ἡ τελικὴ κρίση τοῦ συγγρ. γιά τό Μαρκιανό χφ (σ. 31) εἶναι πῶς οἱ ἀλλοιώ-

σεις και οι παραφθορές του κειμένου υπήρχαν ήδη στο πρότυπο του χφ και οφείλονται σε κάποιον κρητικό διασκευαστή. Το έτος μάλιστα 1635, που αναφέρεται στο τέλος του χφ, θεωρεί ο συγγρ. ότι δηλώνει το έτος της διασκευής και όχι της γραφής του ποιήματος, πιστεύει όμως «ότι ο χρόνος της ποιήσεως της Θυσίας δεν άφίσταται πολύ του έτους της διασκευής αυτής ήτοι του 1635». Και παρακάτω προσδιορίζει ως χρονικά έρια για τη «Θυσία» τα χρόνια 1610 - 1630¹. Νομίζω πως αν τελικά δεχτούμε την άποψη του συγγρ. πως το Μαρκιανό χφ προέρχεται από διασκευή καμωμένη στην Κρήτη από κρητικό (και τα επιχειρήματά του είναι στο σημείο αυτό απόλυτα πειστικά), μπορούμε να φτάσουμε και στη λύση της έρμηνείας των γνωστών στίχων του χφ:

*Στους χίλιους εξακόσιους τριάντα πέντε έγινη
 εν βέρσο από 'ναν Κρητικό ελλάβεια για να δίνη.*

Κατά τη γνώμη μου, οι στίχοι δεν αντιπροσωπεύουν τη χρονολογία της διασκευής ούτε με αυτούς θέλησε ο διασκευαστής να σφραγισθεί το έργο (πως δεν έβαλε τότε τ' όνομά του.). Κλίνω να πιστέψω πως ο διασκευαστής είχε μπρός του χειρόγραφο ή και έκδοση της «Θυσίας» του 1635, και αυτό θέλει να δηλώσει με το «έγινη» των κακόζηλων στίχων του. Ή περίπτωση είναι έντελως ιδιότυπη και δεν πρέπει να συγχέεται με τις περιπτώσεις των μεσαιωνικών ποιημάτων ούτε και των ποιημάτων του 16ου αιώνα (σ. 46, ύποσ. 1).

Έξετάζεται ύστερα το ζήτημα που γέννησε τόσες συζητήσεις, αν ο ποιητής της «Θυσίας» είναι ο ίδιος με τον ποιητή του «Έρωτοκρίτου». Ο κ. Μέγας στην α' έκδ. είχε λάβει στο σημείο αυτό κατηγορηματικά θέση αντίθετη με την άποψη των «ένιζόντων». Τώρα (σ. 73) «μεταρρυθμίζει τη γνώμη του» και παραδέχεται ισχυρά πολλά από τα επιχειρήματα για την ταύτιση. Κρατεί όμως όρισμένες επιφυλάξεις και κυρίως μία, ότι οι όμοιότητες ανάμεσα στα δύο έργα μπορεί να οφείλονται σε «μίμησιν του ποιητού του πρώτου χρονολογικώς εκ των δύο έργων υπό του ποιητού του δευτέρου», αφού μάλιστα διαπιστώθηκε πως υπάρχουν «κοινά σημεία» και με άλλα έργα της κρητικής λογοτεχνίας.

¹ Και προσθέτει: «Τό πόρισμα τούτο δεν είναι άνευ σημασίας και δια τόν προσδιορισμόν του χρόνου της ποιήσεως του Έρωτοκρίτου, όστις ως γνωστόν τάσσεται μεταξύ των έτων 1600 και 1650», με παραπομπή στον Ξανθουδίδη και σεμένα, Ανατύπωση (Αθ. 1952), τόμ. Α' Εισαγωγή σ. 22-23. Άλλά ούτε ο Ξανθουδίδης ούτε εγώ δεχόμαστε τα χρονολογικά αυτά έρια. Ο Ξανθουδίδης με έπιμονή όποστήριξε τη μεταγενέστερη χρονολόγηση του ποιήματος, κατά τη διάρκεια του κρητικού πολέμου. Κι' εγώ (έκει ακριβώς που παραπέμπει ο συγγρ.) γράφω ρητά: «αν όρίσουμε το ποίημα μέσα στα χρονικά έρια 1640 - 1660 (ή 1665) νομίζω πως δε βρισκόμαστε πολύ μακριά από το σωστό».

Δὲ θέλω νὰ ἐπεκταθῶ σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχω ἐκθέσει ἄλλοῦ πολλές φορές τὶς ἀντιλήψεις μου. Ἰσαία Ἰσαία ἢ τελευταία αὐτῆ ἀντίρρηση τοῦ κ. Μέγα ἐνισχύει τὴν ἀποψη γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ ποιητῆ· γιατί τὰ «κοινὰ σημεῖα» τῶν ἄλλων λογοτεχνικῶν ἔργων ἀφοροῦν πραγματικά μόνο ἓνα πλῆθος ἐκφράσεων πού εἶχαν γίνει τυπικὲς στὴν κρητικὴ λογοτεχνία, ἐνῶ οἱ ὅμοιοι στίχοι τοῦ «Ἐρωτόκριτου» καὶ τῆς «Θυσίας» εἶναι τόσο ἀπόλυτα ὅμοιοι, πού ἀνήκουν στὸ ἐντελῶς ἰδιαίτερο καὶ ἀνεπανάληπτο προσωπικὸ ὄψος τοῦ ποιητῆ. Ὅσο γιὰ τὸ ζήτημα τῆς προτεραιότητος, ὁ συγγρ. δέχεται ἀνεπιφύλακτα τὴ γνώμη ὅτι ὁ «Ἐρωτόκριτος» εἶναι ὠριμότερο καὶ ἐπομένως μεταγενέστερο ἔργο ἀπὸ τὴ «Θυσία».

Τὸ 6ο κεφάλαιο περιέχει ἀνάλυση τῆς «Θυσίας», τὸ 7ο ὁμοῦς («Σκηνικὴ διάρθρωσις τοῦ ἔργου») δὲ νομίζω πῶς ἦταν ἀπαραίτητο· μιὰ ἀπὸ τὶς ἰδιοτυπίες τῆς «Θυσίας» εἶναι καὶ ὅτι (κατ' ἐξαίρεση ἀπ' ὅλα τὰ ἔργα τοῦ κρητικοῦ θεάτρου καὶ γενικὰ τοῦ θεάτρου τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης) δὲ χωρίζεται σὲ πράξεις καὶ σκηνές· τί νόημα λοιπὸν ἔχει νὰ προσπαθῆσουμε ἡμεῖς ν' ἀποκαταστήσουμε τὴ διαίρεση σὲ πράξεις; Κι' ἂν εἶναι· γιὰ νὰ δώσουμε ὁδηγίες στὸν τυχὸν σκηνοθέτη, αὐτὸς θὰ στηριχθῆ ἀσφαλῶς στὴ δική του καλλιτεχνικὴ ἀντίληψη. (Σημαντικὰ εἶναι ὅσα λέγονται στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὴ μουσικὴ, μὲ τὴν ὁποία παιζόταν στὸ ἔργο στὴν Κρήτη, στηριγμένα στὶς μαρτυρίες τοῦ Γ. Λιανουδάκη. Τὸ ζήτημα εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον καὶ θὰ ἔπρεπε συστηματικότερα νὰ ἐρευνηθῆ ἀπὸ εἰδικὸ μελετητὴ τῆς λαϊκῆς μουσικῆς).

Ἀπὸ τὴν α' ἐκδοση ἔχει μείνει καὶ τὸ 9ο κεφάλαιο γιὰ τὰ «μυστήρια» τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων. Ἀφοῦ ὁμοῦς σήμερα κανεὶς πιά δὲν πιστεύει στὴν παλιότερη πλάνη πῶς ἡ «Θυσία» εἶναι «μυστήριον» (καὶ σωστὰ ὁ συγγρ. ἀποφεύγει σὲ ὅλη τὴν Εἰσαγωγὴ τὴν ὀνομασία αὐτή), τί χρειάζονται πιά τὰ τόσα γιὰ τὰ «μυστήρια» τῆς Δύσης;

Ὁ συγγρ. στὰ ἐπόμενα κεφάλαια μιλά γιὰ τὶς πηγὲς τῆς «Θυσίας», γιὰ τὸ κυρίως πρότυπον (τὸν Isach τοῦ Grotto), καὶ στὰ κεφ 12 καὶ 13 γιὰ τὴ σχέση τῆς «Θυσίας» μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Νομίζω πῶς πρέπει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖον νὰ εἰμαστε κατηγορηματικότεροι· γιατί ὁ συγγρ., ἐνῶ δέχεται γιὰ μερικὰ μοιρολόγια (σ. 136) ὅτι «προέρχονται ἀναντιρρήτως ἐξ ἀναγνώσεως τῆς Θυσίας», εἶναι γι' ἄλλα περισσότερα ἐπιφυλακτικὸς (σ. 133-4); Πῶς ὁ ποιητὴς βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ χρησιμοποιοῖ πολλοὺς ἐκφραστικούς του τρόπους εἶναι ἀναμφισβήτητο· ὅπου ὁμοῦς ἡ ὁμοιότητα ξεπερνᾷ τοὺς κοινούς αὐτοὺς ἐκφραστικούς τρόπους, νομίζω πῶς ἔχουμε νὰ κάνουμε χωρὶς ἀμφιβολία μὲ ἀνάμνηση τῆς «Θυσίας» ἀπὸ τὸν λαϊκὸ τραγουδιστὴ.

Ἀλλὰ στὸ τέλος τῆς Εἰσαγωγῆς ὁ συγγρ. μᾶς ἐπιφυλάσσει μιὰ εὐχάριστη ἐκπληξη· τὴν ἀνακάλυψη, ἢ μᾶλλον τὴν ἔμμεση πιστοποίηση

μιάς εκδόσεως τῆς «Θυσίας» τοῦ 1696, δεκαεπτὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ὡς σήμερα γνωστὴ πρώτη ἐκδοσις! Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, σ' ἓνα βιβλίον «καραμανλίδικο», δηλ. τουρκικὸ μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτήρες, ὑπάρχει, ἀνάμεσα στ' ἄλλα περιεχόμενα, καὶ μετάφρασις τῆς «Θυσίας» στὰ τουρκικά, καμωμένη τὸ 1783 ἀπὸ ἓναν παπὰ Ἀνδρέα Καισαρέα ἀπὸ μιὰ ἐκδοσις τοῦ 1696, ὅπως δηλώνεται ρητᾶ. Ὑστερ' ἀπὸ τὸν τίτλον τὸ τουρκικὸ βιβλίον παρέχει μάλιστα σὲ μετάφρασις αὐτούσιον τὸν πρόλογον ἢ μᾶλλον τὴν ἀφιέρωσιν τοῦ ἐκδότου Νικολάου Σάρρου πρὸς τὸν κρητικὸν Μάξιμον (ἐν κοσμικοῖς Μάρκον) Μαρά, ἡγούμενον τῆς μονῆς Ἀναφωνήτριας στὴ Ζάκυνθο. Κατὰ λάθος στὸν τίτλον ἀναγράφεται ,αχ'ηψ', ὁ κ. Μέγας ὅμως, πού μελέτησε μὲ κάθε λεπτομέρεια τὰ ἱστορικὰ τοῦ Μαρά, διορθώνει μὲ ἀσφάλεια ,αχ'ης', δηλ. 1696.

Τὸ κέρδος εἶναι μεγάλο· ἔχομε ἀπόλυτα πιστοποιημένη ἐκδοσις τῆς «Θυσίας» ἀπὸ τὸν Νικόλαον Σάρρον τὸ 1696. Δὲν ξέρουμε ἂν εἶναι ἡ πρώτη, ὅπως φαίνεται νὰ παραδέχεται ὁ συγγρ. Ἄς ἐλπίσουμε πὼς κάποια ἄλλη καλὴ τύχη θὰ μᾶς γνωρίσῃ εἴτε τὴν ἴδιαν τούτην ἐκδοσις τοῦ 1696 εἴτε καὶ καμιὰ προγενέστερη.

Τὸ τουρκικὸ βιβλίον μὲ τὴν μετάφρασιν τῆς «Θυσίας» τὸ βρῆκε στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Ἀκαδημίας ὁ πατήρ S. Salaville, πού ἀσχολεῖται μὲ τὰ «καραμανλίδικα» βιβλία, καὶ ἀνακοίνωσε τὸ πρᾶγμα στὸν κ. Μέγα· δυστυχῶς ὅμως ἡ ἀνακοίνωσις ἐγένετο ἐνῶ εἶχε πιά τυπωθῆ ἡ Εἰσαγωγὴ, γι' αὐτὸ καὶ μπῆκε στὸ τέλος ὡς προσθήκη. Ἡ ἀξία τῆς ἀνακαλύψεως νομίζω πὼς εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀπλὴν πιστοποίησιν τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1696. Ἡ τουρκικὴ μετάφρασις θὰ μπορούσε νὰ μᾶς βοηθήσῃ στὴν καλύτερην ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου· στὸν στ. 2 π.χ., ὅπου ἡ ἐκδ. 1713 καὶ τὸ χφ Μ δίνουν φέρνου(ν) (μανιάτιο ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς οοῦ φέρνου κι' ἀφουκράσου), ἀντὶ γιὰ τὸ φέρνω τῶν ἄλλων ἐκδδ., ἡ τουρκικὴ μετάφρασις (Μέγας σ. 217) παρέχει *κειηρίορλαρ* = φέρνουν, πού θὰ ἦταν ἐπομένως καὶ ἡ γραφὴ τῆς ἐκδ. 1696. Ἡ παραβολὴ αὐτὴ τῆς τουρκικῆς μετάφρασεως μὲ τὸ κείμενον θὰ μπορούσε νὰ ἐπεκταθῆ σὲ ὅλο τὸ ἔργον· δυστυχῶς ὁ κ. Μέγας δὲν εἶχε πιά τὸν καιρὸ νὰ τὸ ἐπιχειρήσῃ. Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ζητήματα μπορεῖ ἴσως τώρα νὰ μᾶς δώσῃ ἀπόκρισιν ἡ τουρκικὴ μετάφρασις.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς λεπτομερειακὰς αὐτὲς παρατηρήσεις, ἡ γενικὴ ἐντύπωσις ἀπὸ τὴν δευτέραν ἐκδοσιν τοῦ κ. Μέγα εἶναι ὅτι μᾶς παρέχει ἓνα ὅσο γίνεται ἄριστον καὶ φιλολογικὰ ἀποκαταστημένον κείμενον, καὶ πὼς ὁ συγγρ. στὴν Εἰσαγωγὴν, μὲ εὐσυνειδησία καὶ κριτικὸν πνεῦμα, δίνει εὐστοχῶς ἀπάντησιν στὰ περισσότερα ζητήματα πού γεννᾶ ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα ἔργα τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας.

Γ. Θ. Ζώρα - Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, *Ἐπιανήσιοι προσολωμικοί ποιηταί*. Ἀθ. 1953. 8ο Μ. Σελ. 92. [Σπουδαστήριο βυζαντινῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν].

Ἐνα πολὺ σημαντικὸ καὶ ἐνδιαφέρον κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας μας ἀποτελοῦν οἱ ποιητῆς, ποὺ φανερώθηκαν στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου στὴ Ζάκυνθο καὶ εἶναι οἱ τοπικοὶ πρόδρομοι τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ Στέφανος Ξανθόπουλος εἶναι λίγο παλαιότερος, σὰ μέσα, φαίνεται, τοῦ 18ου αἰώνα¹ οἱ ἄλλοι ἀπαρτίζουν μὲ πλειάδα ποὺ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὰ πολιτικὰ γεγονότα καὶ τὴν ἀναστάτωση ποὺ ἔφερε στὰ Ἰόνια νησιά ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ εἰδικότερα ἡ κατάληψη τῶν νησιῶν τὸ 1797 ἀπὸ τὸν στρατηγὸ τοῦ Βοναπάρτη Γεντίλλη.

Ὅ,τι σωζόταν ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν ποιητῶν αὐτῶν τὸ εἶχαν δημοσιέψει ἐδῶ κ.¹ ἐκεῖ οἱ παλαιότεροι ἐρευνητῆς καὶ κυρίως ὁ Σπ. Δε Βιάζης στὴ συγκεντρωτικὴ του μελέτη στὸ περ. Νέα Ζωή 5 (1908-1909). Οἱ κκ. Ζώρας καὶ Μπουμπουλίδης σκέφτηκαν νὰ συγκεντρώσουν τὸ σκόρπιο αὐτὸ ὕλικὸ καὶ ὅ,τι ἀκόμα βρισκόταν ἀνέκδοτο καὶ νὰ τὸ παρουσιάσουν σὲ ἔκδοση φιλολογικὴ¹ προσφέρουν ἔτσι μιὰ σημαντικὴ ἐκδόλευση στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία. Τὸ ἀρχικὸ τους διάγραμμα ἦταν πολὺ εὐρύτερο καὶ ἡ ἔκδοση ἐπρόκειτο νὰ περιλάβῃ ὅλο τὸ πλούσιο ὕλικὸ ποὺ σωζόταν στὶς βιβλιοθηκῆς καὶ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ζακύνθου. Δυστυχῶς ἡ καταστροφὴ τοῦ 1953 ἀνέτρεψε τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ σχέδιο¹ τώρα οἱ δύο ἐκδότες μᾶς δίνουν τὸ ὕλικὸ ποὺ εἶχαν ὡς τότε μαζέψει καὶ ποὺ ἀπαρτίζεται: α) ἀπὸ ὅ,τι εἶχε δημοσιευτῆ «εἰς δυσεύρετα περιοδικὰ καὶ ποικίλα δημοσιεύματα» καὶ β) ἀπὸ ἄγνωστο καὶ ἀνέκδοτο ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ κ. Α. Χ. Ζώη, ποὺ εὐγενικὰ τοὺς παραχώρησε ὁ ἀκάματος ἱστοριοδίφης.

Ἵστερ¹ ἀπὸ ἕνα σύντομο πρόλογο τοῦ κ. Γ. Θ. Ζώρα (σελ. 9-10) ἀκολουθεῖ ἕνα εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο (σελ. 11-14) μὲ τὸν τίτλο «Αἱ ἐν Ἐπιανήσῳ κρατοῦσαι κοινωνικαὶ συνθήκαι καὶ οἱ προσολωμικοὶ ποιηταί» [ὅπου ὅμως ἐνοχλεῖ ἡ ἀφθονὴ παράθεση περικοπῶν ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς: «γράφει ὁ Βουτιερίδης», «μαρτυρεῖ ὁ Χιώτης», «παρατηρεῖ ὁ Δημαρᾶς», ξαναγράφει ὁ Βουτιερίδης], καὶ δίνονται ὕστερα (σελ. 15-31) πληροφορίες γιὰ τὸν κάθε ποιητῆ. Ἀκολουθοῦν τὰ κείμενα (σελ. 35-82) κατὰ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν ποιητῶν¹, καὶ ἔπονται Σημειώσεις καὶ Λεξιλόγιο (σελ. 85-93).

¹ Πολὺ ὠστὰ ἀκολούθησαν οἱ ἐκδῶ. τὴ χρονολογικὴ κατάταξη, τὴ μόνη ποὺ ἐνδείκνυται. Ἐν ὅμως ὁ Ἀνδρέας Σιγοῦρος ζῆ ἀπὸ τὸ 166ῶ ὡς τὸ 1747, εἶναι προγενέστερος ἀπὸ τὸν Ξανθόπουλο καὶ θὰ ἔπραπε νὰ μὴν ἔπεται ἀπ' αὐ-

Ἡ ἔκδοση τῶν κειμένων δὲν ἔχει τὸ χαρακτηριστὴρ ἀνθολογίας, καὶ θὰ ἔπρεπε, ἀλήθεια, ν' ἀποτελῆ ἓνα «corpus» τῶν προσολωμικῶν ποιητῶν (τουλάχιστο τῶν ἐκδομένων καὶ γνωστῶν ποιημάτων). Δυστυχῶς ἡ ἔκδοση δὲν εἶναι πλήρης ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη: π.χ. ἀπὸ τὸν παρακλητικὸν κανόνα στὸν ἅγιον Διονύσιον τοῦ Μαρτελάου δίνονται ἀποσπάσματα μονάχα (ἐνῶ εἶναι δλόκληρος δημοσιευμένος) καὶ δὲ δίνεται τίποτα (ἔξω ἀπὸ ἓνα μικρὸν ἀπόσπασμα στὶς Σημειώσεις) ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς του λόγους, ποὺ ἔχουν ὅμως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον σὰν ἐξακολουθήσῃ τῆς ἐντεχνῆς πεζογραφίας τοῦ Σκούφου καὶ τοῦ Μηνιάτη. Ἄλλου (ὅπως π.χ. στὸ ποίημα γιὰ τὸν Νέλσον τοῦ Δανελάκη, στὸ ἄλλο γιὰ τὸν Παῦλον Κλάδη τοῦ Κουτούζη) δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν οἱ ἐκδδ. δίνουν ἀποσπάσματα ἀπὸ ποιήματα ποὺ σώθηκαν δλόκληρα, ἢ ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ δὲν ἔχουν σωθῆ παρα μόνον τ' ἀποσπάσματα ποὺ δημοσιεύονται.

Ἡ παράδοση τῶν κειμένων εἶναι δυστυχῶς πολὺ ἐλαττωματικὴ. Τὰ ποιήματα κυκλοφοροῦσαν σὲ ἀντίγραφα, ποὺ γίνονταν τὸ ἓνα ἀπὸ τ' ἄλλο, καὶ ἀπὸ τ' ἀντίγραφα αὐτὰ τὰ δημοσίεψαν οἱ καλιότεροι ἐρευνητές, ποὺ ξέρουμε πῶς δὲν τοὺς διέκρινε καὶ μεγάλη ἐπιμέλεια σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Οἱ ἐκδότες δηλώνουν πῶς ἔκαμαν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μερικὰς διορθώσεις. Θὰ ἔπρεπε ὅμως, νομίζω, νὰ εἶχαν ἐπεκτείνει τὴ φιλολογικὴ αὐτὴ ἐπεξεργασία πολὺ περισσότερο καὶ νὰ εἶχαν φροντίσει ν' ἀποκαταστήσουν ὅσο μπορούσαν τὰ κείμενα, πράγμα ποὺ δὲν ἦταν σὲ πολλὰ σημεῖα τόσο δύσκολο.

Καταχωρίζω ἐδῶ μερικὰς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις ποὺ ἀναφέρονται: εἴτε στὸ κείμενο εἴτε στὸν ὑπομνηματισμὸν τῶν ἐκδοτῶν.

Ἐς σημειώσω ἀπὸ τὴν ἀρχὴν πῶς ἐξέφυγαν δυστυχῶς καὶ ἀρκετὰς ἀδελφίες καὶ τυπογραφικὰ λάθη. Ἄκόμα καὶ ὀρθογραφικὰς ἀνακολουθίας: 35 ὄς τὸ κλαδάκι, 36 σ' αὐτῆ, στὴ φωτιά. Ἄλλου γράφεται: τ'ς, ἄλλου τσ', σελ. 51 σάλμγκα. Σελ. 54, 9-10 γράφει τούτους καὶ ἀγλαοσυνθέοισιν, 19 γοῦν (ἀντὶ γοῦν). Στὴν ἴδια σελ., τέλος, τὸ ἀποκρίνου ἀναγκαίως, λάθος· ὁ ἴδιος στίχος στὴ σελ. 23 σωστὰ ἀποκρίνομ' ἀναγκαίως. Στὴ μετάφραση τῆς Ἱερουσαλήμ σ. 47 καταπεφοβισμένοι (ἀντὶ -βημένοι) καὶ Ἐδόθησαν (ποὺ δὲν παρέχει νόημα) ἀντὶ Εἰδόθησαν, ὅπως παραδίθει ὁ Γουζέλης, κ.ά. Καὶ ἀπὸ τὴν ὀχτάβα τοῦ Τάσο ποὺ παραθέτουν στὶς Σημειώσεις σ. 87 παραλείπεται ἡ λέξις erranti μετὰ τὸ lumi στὸν 2ο στίχο. Βλ. καὶ παρακάτω.

Γιὰ τὸν πρῶτον ποιητὴν ποὺ περιέχει ἡ ἔκδοση, τὸν Στέφανον Ξανθοπούλο, ἔχω γράψῃ καὶ ἄλλοτε (οἱ ἐκδότες παραπέμπουν στὸ δημοσίευμά μου) καὶ ἔχω ἐπισημάνει τὴ σημασίαν του. Οἱ ἐκδότες ἀναδημοσιεύουν τὰ λίγα δείγματα ποὺ εἶχε δώσει ὁ Δάμπρος, ἢ μᾶλλον ὁ Δυο-

τόν. Ὁ Α. Κατήφορος πάλι, ποὺ πεθαίνει τὸ 1762, γιὰτὶ μπαίνει μετὰ τὸν Δανελάκη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Κουτούζη; Καὶ ὁ Κουτούζης (1741-1813) εἶναι καὶ αὐτὸς προγενέστερος ἀπὸ τὸν Μαρτελάου (1751-1819).

δουνιώτης από τὰ κατάλοιπα τοῦ Λάμπρου (NEλλ. 17 [1923] 245 - 251). Ἄλλὰ αὐτὰ εἶναι δύο τρία μονάχα ποιήματα ἀπὸ τὰ δεκαεξί πού περιέχονται στὰ κατάλοιπα τοῦ Λάμπρου. Θὰ ἦταν μεγάλη ὑπερησία στὰ νεοελληνικά γράμματα ἂν μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐκδόσεως τῶν «Ἑπτανήσιων προσολωμικῶν» εἶχαμε μιὰ πλήρη ἐκδοση τοῦ Ξανθοπούλου, ἂν δημοσιεύονταν δηλ. ὅλα πού εἶχε ἀντιγράψει ὁ Λάμπρος. Δὲν ξέρω ἂν οἱ ἐκδότες ἔστρεψαν τὴ φροντίδα τους πρὸς μιὰ τέτοια κατεύθυνση (δὲν ἀναφέρουν τίποτα σχετικό)· παλαιότερα εἶχα ὁ ἴδιος ἐνδιαφερθῆ καὶ εἶχα ζητήσει πληροφορίες, δυστυχῶς ὅμως φαίνεται πὼς τὸ τετράδιο μὲ τὰ ποιήματα τοῦ Ξανθοπούλου (ἀρ. ΣΓ') λανθάνει σήμερα μέσα στὰ κατάλοιπα τοῦ Λάμπρου. Ἄς ἐλπίσουμε πὼς δὲ θ' ἀργήσῃ νὰ βρεθῆ καὶ νὰ πραγματοποιηθῆ τότε ἡ ἐκδοση, πού θὰ μᾶς χαρίσῃ, καθὼς πιστεύω, ἕναν σημαντικὸ ποιητὴ στὴν τόσο στεῖρα γιὰ τὴν ποίηση ἐποχὴ τῶν μέσων τοῦ 18^{ου} αἰώνα.— Ὅσο γιὰ τὴ χρονολογία, ἡ μόνη εἰδηση, πού μᾶς παρέχει ὁ Ζῶης, πὼς ὁ ποιητὴς βρισκόταν τὸ 1750 στὴ φυλακὴ, εἶναι ἄραγε τόσο ἀσφαλῆ καὶ βέβαιη; Γιὰ τὴν ἐπίδραση πάλι πού πιστοποίησε ὁ Βουτιερίδης («ἀπέδειξε» γράφουν οἱ ἐκδδ.) ἀπὸ τὸ ΧCΙ σονέττο τοῦ Πετράρχη, ἔχω πολλὰς ἐπιφυλάξεις· ἡ παρομοίωση τῆς πεταλούδας πού καίει τὰ φτερά της στὴ φωτιὰ εἶναι ποιητικὸς κοινὸς τόπος ἀπὸ τοὺς πιὸ συνηθισμένους.

Δυστυχῶς κί' ἐδῶ οἱ ἐκδότες δὲν πρόσεξαν οὐδὲν ἀντιγραφή (τὴν ἀπλὴ ἀντιγραφή) καὶ τοὺς ἐξέφυγαν λάθη, πού δὲν ἀλλοιώνουν βέβαια τὸ νόημα, ἀλλοιώνουν ὅμως τοὺς γλωσσικοὺς τύπους, π.χ. (τοποθετῶ πρώτη τὴ σωστὴ γραφὴ Λάμπρου): I 1, 3 ἀντὶ σ' ἕψηλό : σὲ ψηλό 1, 4 ξανοίγω ἄνα πουλάκι : ξανοίγω ἕνα π. 2, 4 γλυκοκίληδοῦσε : -κίληδοῦσε 3, 3 κίληδοῦσι : κίληδοῦσι 5, 3 μετανῶστε : μετανῶστε II 1, 2 ξανοίγω ἄνα : ξανοίγω ἕνα 1, 3 π' ἐγλυκοκίληδοῦσε : πὺν γλυκοκίληδοῦσε 1, 4 τὸ ταίρι τ' ἐκαλοῦσε : τὸ τ. του καλοῦσε 2, 4 γλυκοκίληδῶνας : γλυκοκίληδῶνας 3, 1 κοντά τ' εὐθύς : κοντά του εὐθύς 5, 4 κ' ἐγλυκοκίληδοῦσαν : καὶ γλυκοκίληδοῦσαν 9, 2, 3 τὴ μόνη, τὸ μόνο : τὴν μόνη, τὸν μόνο. Καὶ στὸ «Παραδειγματικόν» 3, 4 δίχως νὰ τὸ γνωρίζῃ : χωρὶς νὰ τὸ γν. 7, 2 ἄχαρον : ἄχαρη. Ἀπὸ τὸν «Ἀποχωρισμὸς» ὁ Δουβουνιώτης δημοσίεψε μόνον τὰ δύο πρῶτα τετράστιχα, γιὰ νὰ δείξῃ τίς διαφορὰς γραφῆς ἀνάμεσα στὰ τρία χφφ πού περιέχονται στὰ κατάλοιπα τοῦ Λάμπρου· δὲν πρόκειται γιὰ ἐλόκληρο ποίημα, ὅπως θὰ νομίση ὁ ἀναγνώστης, πού δὲν τοῦ εἰνουν οἱ ἐκδδ. καμιά σχετικὴ πληροφορία.

Ὁ Ἄνδρέας Σιγοῦρος, μὲ τὰ ποιήματα πού δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ ἀρχείου Ζῶη, κάνει τὴν πρώτη του ἐμφάνιση στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Γιὰ τὴν πρώτη αὐτὴ παρουσίαση, ἐνδὸς μάλιστα τόσο πρώιμου ποιητῆ (1665 - 1747), θὰ θέλαμε περισσότερες πληροφορίες. Τ' ἀντίγραφα τοῦ ἀρχείου Ζῶη ἀπὸ πού εἶναι ἀντιγραμμένα; Καὶ μὲ ποιὸ τεκμήριο ἀποδίδονται τὰ ποιήματα στὸν Ἄνδρέα Σιγοῦρο;

Τὰ ποιήματα πού δημοσιεύονται εἶναι τρία : ἡ «Μεταμόρφωσις»

και δύο «Μεταφράσεις ἐκ τοῦ Ἐνακρέοντος» («Εἰς τὴν λύρα», «Ἄνοιξις»· οἱ ἐκδότες ἐξακρίβωσαν καὶ τὰ πρωτότυπα καὶ τὰ παραθέτουσιν Σημειώσεις). Ὁ Σιγοῦρος στὴν ἐποχὴ τοῦ νόμιζε βέβαια πὼς μετέφραζε Ἐνακρέοντα, τὸν λυρικό τοῦ 6ου αἰώνα (περ. 563-478 π.Χ.)· δὲν ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ πέσουν στὸ ἴδιο λάθος καὶ οἱ νεώτεροι ἐκδότες. Σήμερα πιά δὲν μπορούμε νὰ μπερδεύουμε τὸν παλιὸ Ἐνακρέοντα μὲ τὰ πολὺ μεταγενέστερα (ἐλληνιστικὰ καὶ βυζαντινὰ) «Ἐνακρέοντεια», ποὺ εἶχαν τόση ἐπίδραση τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς «Ἀρκαδίας» στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Ὁ Σιγοῦρος δὲ μετὰφράζει «στίχους τοῦ Τῆτου ποιητοῦ», ἀλλὰ τῶν μιμητῶν του. Οἱ ἐκδότες μάλιστα δὲν πρόσεξαν πὼς καὶ τὸ πρῶτο ποίημα, ποὺ τὸ θεωροῦν πρωτότυπο, ἢ «Μεταμόρφωσις», εἶναι κι' αὐτὸ μετάφραση ἐνός «Ἐνακρέοντῆου» (ἀρ. 22 [20] Βεργκ «Εἰς κόρη»).

Παραθέτω ἐδῶ τὴν ἀρχὴ τῆς μετάφρασης τοῦ Σιγοῦρου καὶ τοῦ «Ἐνακρέοντῆου» :

*Ἦδη νὰ ἤλλαξα μορφήν,
ὡς ἢ Νιόβη ἐκείνη
ἔγινε πέτρα ἵνα καιρὸν
κι' ἀναϊόθητος ἐγίνη,*

*χελιδνάκι πτερωτὸν
καὶ ἐγλυκοκελήθει,
οὔτω νὰ ἤλλαξα κι' ἐγὼ
νὰ κλαηδοῦμ' ὁμάδι.*

*Καθρέπτης νὰ ἐγενόμυνα
διὰ νὰ μὲ βλέπης ἄγνῆτα,
ποκάμισον νὰ μὲ φορῆς,
μ' ἐσὲ νὰ ἤμουν πάντα.*

*Ἦ Ταντάλου ποι' εἶσι
λίθος Φρυγῶν ἐν ὄχθαις*

*καὶ παῖς ποι' ὄρνις ἔπι
Πανδίουος χελιδῶν,*

*ἐγὼ δ' ἔσοπιρον εἶην
ὅπως αἰεὶ βλέπης με,
ἐγὼ χιτῶν γενοίμην
ὅπως αἰεὶ φορῆς με κτλ.*

Ἄνευσα στὸ 1ο καὶ τὸ 2ο τετράστιχο σημειῶνω χάσμα· θὰ λείπη ἓνα τετράστιχο, ὅπου θ' ἀναφερόταν ἢ μεταμόρφωση τῆς κόρης τοῦ Πανδίου, τῆς Φιλομήλας, σὲ χελιδόνι (νομίζω πὼς ἀποκλείεται ὁ μεταφραστὴς νὰ μὴν κατάλαβε τὸ πρότυπό του· ἀναθρεμμένος σὲ κλασικιστικὸ «ἀρκαδικό» περιβάλλον θὰ ἤξερε καλὰ τὴ μυθολογία του, ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ τὸ Ἦ Ταντάλου τὸ ἀποδίδει μὲ τὸ Ἦ Νιόβη).

Μὲ τὸν Μαρτελάο (1754-1819) περνοῦμε ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν Ἐνακρέοντῆων ὠδῶν καὶ τῆς «Ἀρκαδίας» στοὺς ταραγμένους καιροὺς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ὁ «Ἕγνος» του, οἱ «Θούρισι» καὶ ἄλλα του ποιήματα στρέφονται γύρω στὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ζυμώσεις ποὺ ἔφερε ἢ κατάληψη τῶν Ἐπτανήσων τὸ 1797 ἀπὸ τοὺς δημοκρατικoὺς Γάλλους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «Ἕγνον»¹, τῶν ἄλλων ποιημάτων, καὶ κυρίως

¹ Διόρθωσε 7,2 νὰ ἀντισταθῶν 19,1 λεονταράκια 3 δῶ.

τοῦ «Θούριου» τὸ κείμενο ἔχει παραδοθῆ μετὰ πολλὰ λάθη· καὶ τὸ μέτρο χωλαίνει σὲ πολλὰ σημεῖα. Ἀκόμα χειρότερη εἶναι ἡ παράδοση τοῦ κειμένου στὶς «ἀρχαῖζουσες ὠδὲς καὶ τὰ ἐπιγράμματα», ποὺ μᾶς πλησιάζουν στὸν λόγιον καὶ ἀρχαῖστη Μαρτελάο. Οἱ ἐκδότες ἔκαμαν μερικές ἀπαραίτητες διορθώσεις, ἀλλὰ καὶ πάλι τὸ κείμενο πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι τελείως ἀποκατεστημένο.

Τὸ ἐπίγραμμα στὸν Κατήφορο δὲν ἔχει τὴ συνηθισμένη μορφή τοῦ ἐπιγράμματος σὲ μέτρο ἐλεγειακό· εἶναι μᾶλλον ἐπιτάφιο σὲ πεζό, μετὰ κάποιο ρυθμὸ καὶ ἀντιστοιχία στὸς στίχους (ὅπως συνηθίζεται στὰ λατινικὰ καὶ στὰ ἰταλικὰ). Ἴσως νὰ ὑπάρχη καὶ κάποια ὁμοιότητα μετὰ τροπάρια ἐκκλησιαστικά¹. Τὸ ἐπίγραμμα στὸν Συμμάχιον εἶναι πραγματικά ἐλεγειακό (θὰ ἔπρπε νὰ τυπωθῆ ὅπως τυπώνονται συνήθως οἱ ἐλεγείες, μετὰ τὸν πεντάμετρο λίγο παραμέσα)²· οἱ ἐκδθ. τὸ διορθώσαν κάπως, ἀλλὰ καὶ πάλι χωλαίνει σὲ πολλὰ, ἰδίως στὸ μέτρο (ἄραγε ὅμως τὸ ἔγραψε καὶ σωστὰ ὁ Μαρτελάος);³. Ἡ «ψιθὴ δίκωλος τετράστροφος» γιὰ τὸν ἴδιον εἶναι γραμμένη στ' ἀχνάρια σαπφικῆς ὠδῆς, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἔχει πολλὰ λάθη: 1, 3 γρ. βέβαια ὠδᾶς ἀντὶ ὠδᾶς, ἀλλὰ ὁ στίχος εἶναι κατὰ δύο συλλαβὲς ὑπέρμετρος· θὰ πρέπη ἀσφαλῶς νὰ φύγη τὸ Μοῖσαι καὶ στὸν ἀδώνιο νὰ γραφῆ φυσικὰ μετ' ἐγκλιση Συμμάχιον ὄα, ἔχι Συμμάχιον ὄα³. Στὴν 3η στροφή σωστὰ ὁ πρῶτος ἐκδότης Κατραμῆς ἔχει σημειώσει χάσμα· λείπει μιὰ συλλαβὴ (μιὰ εὐκόλη συμπλήρωση καὶ τὴν ἀπαγορεύει τὸ μέτρο). Τὸ καὶ λέγε τοῦ 4ου στίχου λάθος· ὑπόκειται κάποιο ῥῆμα σὲ ὀριστική. Ἀπὸ τὸν 2ο στίχον τῆς 4ης στροφῆς (μετὰ τὸ χαίρει νῦν) λείπουν ἐπισης τέσσερις συλλαβὲς (οἱ ἐκδθ. δὲ σημειώνουν τὸ χάσμα). Καὶ τὸ λατινικὸ ἐπιθαλάμιο ἔτσι ὅπως παρατίθεται ἔχει πολλὰ μετρικὰ λάθη. Μετὰ μικρὰς ἀλλαγῆς στὴ θέση τῶν λέξεων ὁ συνάδελφος κ. Στ. Καφωμένος ἀποκατέστησε ἕνα κανονικὸ ἐλεγειακὸ δίστιχο:

Conjugium tibi Rex fecundet numine longo
nec sterilis, juvenis, sit tibi progenies.

Τὸ ἄπαντα τοῦ τέλους, ὑπέρμετρο καὶ περιττὸ γιὰ τὸ νόημα, πρέπει νὰ φύγη (ποιοὺς ξέρει πῶς μπῆκε μέσα στὸ στίχον).

Οἱ ὑπόλοιποι ποιητῆς (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κουτούζη) εἶναι poetae minores, ποὺ στρέφονται γύρω ἀπὸ τὶς δύο ἄλλες προσωπικότητες, τὸν Μαρτελάο καὶ τὸν Κουτούζη.

¹ Θὰ ἔγραφε καὶ στὸν 1ο στίχον καὶ στὸν 4ο τὸν (ἀντὶ τῶν ἢ τοῦς)· εἶναι φανερό πῶς ὁ συντάκτης κινήσῃ τὸ ὁμοιοκάταρκο. Ἐπίσης οἴγουρα ὁ 2ος στίχος δὲν τελειώνει μετὰ τὸ ἀρχιπροσβυτιέρου, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ ὡς τὸ διαγράφοντα, ὥστε καθε στίχος νὰ τελειώσῃ προπαροξύτονα καὶ μάλιστα (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν 1ο) μετὰ μιὰ μετοχὴ ὀριστου.

² Πάντως γράφει ποκά περ ἀντὶ πόκα περ· δὲν καταλαβαίνω μετὰ τί πρέπει νὰ συναφθῆ τὸ τῆ δ' Ἀθηνᾶ τοῦ 4ου στίχου (μήπως γρ. τῶ δ' Ἀθηναίω;).

³ Οἱ ἐκδθ. ποὺ τηροῦν τὴν ἐγκλιση στὴ νεοελληνικὴ καὶ γράφουν, παρὰ τοὺς κανόνες τονισμοῦ τῆς γλώσσας μας, π.χ. *ιούτόν μας τὸν θησαυρόν*, πῶς δὲν τηροῦν τοὺς ἐγκλιτικούς κανόνες τῆς ἀρχαίας; Καὶ 3,3 τιμὰ γαθ, ἐνῶ τὸ γαθ δὲν ἐγκλίνεται. Ἄλλη παράλειψη ἐγκλίσεως, στὴ νέα αὕτη τῆ φορά (σ. 44): *ποῦ ὄσ' Ἑλλήνας*, ἀντὶ *πού ὄσ' Ἑλλήνας*.

Στην παρωδία του Λογοθέτη 2, 2-3 φαντάζομαι θά πρέπει να γραφτή αν είχε γίνει και οι άνθρωμένοι. Το κείμενο του ποιήματος για τον αυτοκράτορα Παύλο στήριζεται στην έκδοση του Κατραμή και σε χφ του αρχείου Ζώη (δεν το δηλώνουν όμως ρητά οι εκδδ.)¹ Δεν ξέρω αν όλες οι διαφορές γραφές από την έκδοση Κατραμή οφείλονται στη δεύτερη πηγή² πάντως σε πολλά σημεία οι γραφές Κατραμή είναι πολύ προτιμότερες και δεν ξέρω γιατί δεν τις προτίμησαν οι εκδδ., π.χ. στ. 3 *συμμάχοις* 9 και ο Κατρ. έχει *ιούτοις*, θά πρέπει όμως να διορθωθεί τούτους 16 *κοινώς* και *δίχα φθόνου* 17 *κρυφήφωνον* 18 *ώς θεά* 22 *διεξάκουστον* και *κωφοῖς προσέτ' ἀνθρώποις* [δηλ. *ἀκόμα* και *σέ κουφούς*: *τὸ κωφοῖς τε και ἀνθρ.* χωρίς νόημα, αφού οι κουφοί είναι βέβαια και αυτοί άνθρωποι] 23 *Συγγαρητέ μοι ἐκ ψυχῆς, ὦ φίλοι, ὁμοφρόνως* 24 *Ζακύνθου γόνου ἄπαντες* [τό *Ζακύνθου γόνου* προφανές λάθος: τὸ ποίημα ἔμεινεν τὸν Παῦλο τῆς Ρωσίας, πού δεν ήταν «Ζακύνθου γόνος»] 25 *ἡ μουσικῆς και σύμφωνος εὐφωνία* 26 *τὸ σέμνωμα* τοῦ Κατρ. καλύτερο ἀπὸ τὸ *εἶθωλον*, όπως και 30 *τὸ εὐχῶν ἀπὸ τὸ φωνῶν*. Στὰ τετραστίχα πού ἀκολουθοῦν: 1, 1 *Ἰωῆς Ἐρωτῶθ'* πρβ. και 3, 1, όπου γράφει *ἑμῶν* ἀντὶ *ἡμῶν* και 3, 2 *ἑμῶν* ἀντὶ *ἡμῶν*. Ἀλλὰ τί είναι *ἐκεῖνο* τὸ *τὸν ἐγνώριον* (4, 1); είναι ἀπὸ τὸ *χφ*; Ὁ Κατραμῆς παρέχει *τὸν ἐγχώριον*, πού πρέπει νὰ συναφθῆ μετὰ *κατ' ἤχον* τῆς προηγούμενης στροφῆς, χωρίς κανένα σημεῖο στίξεως: *ἄδετε γ' αὐτοὺς κατ' ἤχον | τὸν ἐγχώριον εὐφώνως* (τραγουδᾶτε τοὺς στίχους μου σύμφωνα μετὰ τὸν ἐγχώριο σκοπὸν). Μετὰ τὴν τελεία *σὸ κατ' ἤχον* και τὸ *τὸν ἐγνώριον* δὲ βγαίνει κανένα νόημα! Στὸ στ. 20 ἡ γραφή τοῦ Κατραμῆ *τὴν ἐκαρδίας καθαρᾶς*· οἱ εκδδ. (ὅπως δηλώνουν στίς Σημειώσεις) διορθώνουν *τὴν τε κ. κ.* τί συνάπτουν όμως μετὰ τὸ τε αὐτό, και τί σημαίνει ἡ γενικὴ *καρδίας καθαρᾶς*; Είναι φανερό πὸς ἔπρεπε νὰ γραφῆ *τὴν ἐκ καρδίας καθαρᾶς* (τὴν ἡμετέρα χαρά, πού προέρχεται ἀπὸ καθαρὴ καρδιά). Στὸν στ. 27 πάλι ἡ διορθωση *σητρίγμαθ' ἄπερ* (ἀντὶ *ἄπερ* Κατραμῆς, *σητρίγμα θ' ἄπερ* τὸ *χφ*) εἰστοχη. Μετὰ τὴν ἄλλη διορθωση όμως *ἔσθ' ἔδραϊα* λείπει ἀπὸ τὸ στίχο μιὰ συλλαβὴ Ἰωῆς *ἔοιν ἔδραϊα*.

Τοῦ Θωμᾶ Δανελάκη τὸ ὄνομα είναι συνδυασμένο μ' ἓνα πρόβλημα φιλολογικό. Παραδίδεται μετὰ τ' ὄνομά του μιὰ παραλλαγή τοῦ γνωστοῦ χαριτωμένου τραγουδιοῦ τοῦ Βηλαρᾶ «Πουλάκι ξένο» (ἄλλη παραλλαγή παραδίδεται μετὰ τ' ὄνομα τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη). Οἱ εκδότες δὲν παίρνουν θέση *σὸ ζήτημα*: θεωροῦν ἴσως *ὅτι* τὸ παρακάμπτουν λέγοντας πὸς «θεωρεῖται ἀπλή μίμησις τοῦ ποιήματος τοῦ Γάλλου Antoine Vincent Arnault: *Pauvre feuille desséchée*» (διαπίστωση πού δὲ μοῦ φαίνεται ἄλλωστε καθόλου πειστικὴ). Ἴσως τὸ πρόβλημα λυθῆ *αν* μπόρῃσουμε νὰ καθορίσουμε ἀκριθέστερα τὰ χρονικὰ ἔρια μέσα *σὸ* ὅποια ἔζησε ὁ Δανελάκης. Οἱ εκδότες λένε ἀόριστα «ἀκμάσας κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ ΙΗ' αἰῶνος». Ἀλλὰ τὸ ἀπόσπασμα «Εἰς τὸν Νέλσωνα» (σ. 61) πού δημοσιεύουν πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Ζώη¹ είναι ἀπίθανο νὰ γράφτηκε *ὅταν* οἱ Ζακυθηνοὶ πρόσφεραν «ἀργυροῦν ξίφος πρὸς τὸν ναύαρχον Νέλσωνα, εἰρηνεύσαντα τὴν νῆσον κατὰ τινὰ στάσιν»

¹ Δημοσιεύουν μόνο ἓνα ἀπόσπασμα και τὸ ποίημα σῶζεται ὀλόκληρο *σὸ* ἀρχεῖο Ζώη ἢ σῶζεται μόνο τὸ ἀπόσπασμα πού δημοσιεύουν; Κι' ἐδῶ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι βέβαιος.

(;! πού βρήκαν αυτή την πληροφορία; πότε πήγε ο Νέλσον στη Ζάκυνθο;) το πιθανότερο είναι ότι γράφτηκε μετά τη μεγάλη νίκη στο Άβουκίρ (1798), αν όχι μετά το Τραφάλγκαρ (1805). Φτάνουμε έτσι στα τελευταία χρόνια του 18ου αιώνα ή στα πρώτα του 19ου. Και ο «Θούριος», κατά τις πληροφορίες του Δε Βιάζη, γράφτηκε το 1797¹. Μήπως έζησε ο Δανελάκης 15-20 χρόνια παραπάνω και γνώρισε τη «Ρωμαίικη Γλώσσα» του Βηλαρά ή τουλάχιστο ποιήματά του από χειρόγραφα; Κάποτε πρέπει να ξεκαθαριστή το ζήτημα.

Η ισχυρότερη φυσιογνωμία μέσα στους προσολωμικούς είναι αναμφισβήτητα ο Νικόλαος Κουτούζης (1741-1813), πού τη μνήμη του τίμησε και ο Σολωμός. Τα ποιήματα πού μας δίνουν οι εκδότες είναι 8λα τὰ ὡς τὴν ὥρα δημοσιευμένα και ἀρκετὰ ἀνέκδοτα, ἀλλὰ και πάλι δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ ἓνα μικρὸ μέρος τῆς παραγωγῆς του. Τὰ λίγα λόγια τῆς Εἰσαγωγῆς* δὲν ἐξαίρουν ὅσο ἔπρεπε τὴν ἰδιότυπη φυσιογνωμία τοῦ κορυφαίου σατιρικοῦ και ζωγράφου, και πρὸ παντὸς τῆ σημασίας τοῦ λογοτεχνικοῦ του ἔργου. Ἀλλὰ και γιὰ τὴν παράδοση τῶν ἔργων του δὲ λέγεται ὅτι θὰ περίμενε κανεὶς σὲ μιὰ πρώτη συναγωγή τῶν προσολωμικῶν ποιητῶν. Ὁ Ἄγγελος Προκοπίου, πού δὲν εἶναι φιλόλογος, «στὴν προσπάθειά του» (ὅπως γράφει)², «νὰ πλουτίση τὴν ἔρευνα μὲ μιὰ συνθετικὴ σύλληψη τῆς προσωπικότητος και τῆς ἐποχῆς τοῦ Ν. Κουτούζη», ἀνακάλυψε ἓνα χειρόγραφο τῶν ἔργων του (τὸ ἴδιο πού εἶχε χρησιμοποιήσει και ὁ Δε Βιάζης)· ἓναν τόμο ἀπὸ 247 σελίδες μὲ ἑκατὸ ποιήματα τοῦ Κουτούζη! Τὴν ἐξαίρετικὴ αὐτὴ πηγὴ μόνο παρεπιπτόντως τὴν ἀναφέρουν οἱ εκδότες, καθὼς δηλώνουν στὶς Σημειώσεις ἀπὸ πού πήραν ἓνα δυὸ ποιήματα. Δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ξαναδροῦν τὸ χειρόγραφο (βρισκόταν στὴν Ἀθήνα και ὅχι στὴ Ζάκυνθο) και νὰ μᾶς δώσουν μιὰ πλήρη ἐκδοσὴ τῶν σατιρῶν τοῦ Κουτούζη; Ἀλλὰ και ἔξω ἀπὸ τὸ χειρόγραφο αὐτό, εὐκολο ἦταν, μὲ κάποια σχετικὴ ἔρευνα, νὰ βρεθοῦν και ἄλλες πηγές. Ὁ Κουτούζης ἦταν ἀγαπητὸς ποιητῆς και τὰ χειρόγραφα τῶν ποιημάτων του κυκλοφοροῦσαν εὐρύτατα. Πρὶν ἀπὸ τοὺς σεισοὺς εἶχα ἀντιγράψει ἀπὸ τὴ Δημοσίαι Βιβλιοθήκη Ζακύνθου τὶς σάτιρες πού περιεἶχε τὸ χφ ἀρ. 10. Εἶναι ἡ

¹ Εἶναι βέβαιη αὐτὴ ἡ μαρτυρία; Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν «Ἔμνο» τοῦ Μαρτελάου, εἶναι περίεργο πὼς ὁ «Θούριος» δὲν κάνει κανένα λόγο γιὰ τὸν Βοναπάρτη και τοὺς «ἐλευθερωτὲς» Γάλλους· και ὁ ἐνθουσιασμός σὰ ν' ἀπηχῆ ἄλλα γεγονότα. Μήπως εἶναι γραμμένος γιὰ τὸ 1821; Δυστυχῶς ὅλες οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν προσολωμικὴ (πολλὰς φορὲς και γιὰ τὴν σολωμικὴ) ἐποχὴ εἶναι τόσο ἀβέβαιες, ὥστε μπορούμε νὰ περιμένουμε τὶς μεγαλύτερες ἐκπλήξεις.

² Ὅπου και πάλι ἀφθονεῖ ἡ παράθεση ξένων περικοπῶν: «γράφει ὁ Ξενοπούλος», ὁ Ι. Πολυλάς, «παταρηρεῖ ὁ Βουτιερῆδης», πάλι ὁ Ξενοπούλος, ὁ Ζ. Παπαντωνίου.

³ Νεοελληνικὴ Τέχνη, Ἀθ. 1936, σελ. 105.

πολιτική σατίρα (Ταλιαδὸν Χαριότη λάβε), πού δημοσιεύουν τώρα γιὰ πρώτη φορά οἱ ἐκδότες (σ. 78-81), καὶ ἀκόμα οἱ ἀκόλουθες, πού πρόθυμα θὰ θέσω στὴ διάθεσιν τῶν ἐκδοτῶν ἢ ἑποιοῦ ἄλλου ἐπιχειρήσῃ μιὰ ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων τοῦ ἰδιοτρόπου Ζακυθηνοῦ :

1) Ὅποιος θέλει τὸ παιδί του | γραμματάκια νὰ μαθαίνει (15 τετράστιχα)

2) Οἱ παλαιοὶ ὁμολογοῦν πὺς εἶναι σκοιτισμένοι (24 15σύλλαβοι)

3) Τὸν Μπελαμόρε τὸν παπὰ ἀνίσως ἤμπορέσω (56 15σύλλαβοι, χρονολογία 1793).

4) Ὅποιος κακομοιριασμένος | εὐρεθῆ ἀποδεμένος (30 ὄχτασύλλαβοι)

5) Στὸ χωριό τὸ Γαϊτάνι | ἐβουλήθηκε ἰὰ κἀνη («Σατιρική ἐρμηνεία ἱατρικῆς» 1787—μακρὸ σατιρικό ποίημα)

6) Μερικὰ ἄλλα μικρότερα.

Βέβαια, γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν ποιημάτων τοῦ Κουτούζη ὑπάρχει ἓνα μέγιστο ἐμπόδιο· ἡ ἀφάνταστη ἐλευθεροστομία του. Ἄλλὰ ἐπὶ τέλους κάποτε πρέπει ν' ἀντιμετωπίσουμε μὲ θάρρος τὸ ζήτημα αὐτό· ἡ χοντρή βωμολοχία τοῦ Κουτούζη δὲν εἶναι χειρότερη ἀπὸ τίς μισσοσκεπασμένες βρωμιές τῶν σύγχρονων μυθιστορημάτων—καὶ τὸ κάτω κάτω ἡ ἐκδοσὴ δὲ θὰ εἶναι· γιὰ τοὺς μαθητὲς τῶν Γυμνασίων. Πόσο ἐλλιπὴς θὰ ἦταν ἡ γνώση μας γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμον ἂν ἀπὸ λόγους σεμνοτυφίας δὲν δημοσιεύαμε τὸν Ἀριστοφάνη ἢ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἐρωτικά τῆς Ἡελατίνης Ἀθολογίας! Καὶ μήπως σοβαροὶ φιλόλογοι δὲν ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ «ἀπόρρητα» τῶν ἀρχαίων καὶ τὰ «τῶ φωνητὰ» τῶν Βυζαντινῶν;

Τελειώνοντας σημειῶνω τίς ἐξῆς παρατηρήσεις στὰ κείμενα τῶν ποιημάτων τοῦ Κουτούζη.

Στὸ ὄρατο «Εἰθύλλιο» ἐνοχλεῖ ἡ παρεμβολὴ ἀνάμεσα στοὺς στίχους τῶν πεζῶν ἐπιφωνήσεων: Ὡ τεραπίτης ζωῆς, Ὡ νεότης ἀνθρώπων κτλ. Ἡ ἀπορία μου λύθηκε ὅταν ὁ κ. Μπομπουλιδῆς εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ δεῖξῃ πρόσφατα τὸ χειρόγραφο τοῦ ποιήματος· οἱ ἐπιφωνήσεις αὐτὲς εἶναι γραμμῆνες θί π λ α καὶ ὄχι ἀ ν ά μ ε σ α στοὺς στίχους, εἶναι ἓνα εἶδος δηλώσεως τοῦ περιεχομένου, ἔξω ἀπὸ τὸ κυρίως σῶμα τοῦ ποιήματος, πού πιθανόν νὰ μὴν προέρχωνται κι' ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ. Στὸ τελευταῖο τετράστιχο πρέπει νὰ γίνουσι οἱ ἀκόλουθες διορθώσεις: στ. 2 καὶ εἶπα τῆς 4 μετ' εἶνα.—Τὸ «Παράπονο τοῦ λαοῦ» (σ. 68) ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Σάθα (Τὸ ἐν Ζακύνθῳ ἀρχοντολόγιον καὶ οἱ ποπολᾶροι)· ἐκεῖ ὁ Σάθας σημειῶναι καὶ τὴ χρονολογία (1804), πού δὲν τῆ θηλώνουν πουθενὰ οἱ νεώτεροι ἐκδ. Ὅρισμένες διορθώσεις πού εἰσάγουν (σιωπηρὰ) οἱ ἐκδ. εἶναι εἰδοτοχες (τῶν παλαιῶν Ἑβραίων· τὸν παλαιὸν Ἑβραῖον Σάθα, ἀναπάψης· ἀναπαύσης Σ κόκκαλά μας· κόκκαλά τους Σ)· ἀλλὰ πῶς πάλι ἀπὸ ἀπροσεξία παραλείφθηκε ἓνας ὁλόκληρος στίχος (μετὰ τὸν στ. 22: κι' ἐσὲ παρακαλοῦσι); Τὸ ἴδιο συνέβηκε καὶ στὴ Σάτιρα ἀντικληρικῆ (σ. 70): μετὰ τὸν 3ο στίχο πρέπει νὰ προστεθῇ ὁ στίχος: ἔχει μέθη ὑπὲρ τὸ μέτρον καὶ πολλὴ ἀκαματισύνη — Στὸν «Μῦθος» (σ. 72-74), ἓνα ὄρατότατο σατιρικό γιὰ τὰ ζῶα μὲ δεκαπεντασύλλαβους πού στέκουν ἀνάμεσα στοὺς κρητικὸς καὶ στὸν δεκαπεντασύλλαβο τοῦ Βηλαρά, στὸν στ.

15 θά πρέπει, νομίζω, να γράψουμε *Διαί* να *οργάνουμε* άντ! *Διά* να *γεωργάνουμε* (και στ. 20 *σβήσουν*; —μέ έρωτηματικό). Και παρακάτω *σιντικούς* άντ! *συντύχους*. — Στή «Σάτιρα τού 1797» (σ. 75), πού έκδίδεται: για πρώτη φορά. Άλλοι στίχοι είναι *ιαμβικοί* και *άλλοι τροχαϊκοί*. Να τούς έγραψε έτσι: ο Κουτούζης μου φαίνεται άπιθανο· θά πρόκειται μάλλον για κακή παράδοση τού κειμένου. Ο υπομονητισμός όμως τών έκδοτών στις Σημειώσεις άστοχά σέ πολλά. Ένω π.χ. μιλούν για τόν Ταγιαπιέρα προσθέτουν πώς «ο υιός του φαίνεται ότι πρόσφερε τό βαπτιστικόν του 'Ανδώνιος'». Άλλά ποιός «υιός του»; Ο Κουτούζης γράφει «ο στραβός ο γιός τού Ταγιαπιέρα», κι' άν θά τόν συνδυάσουμε με τόν γνωστό μας Ταγιαπιέρα, πρέπει νά είναι βέβαια ο υιός (20 χρονών περίπου τότε) και όχι κανένας γιός του. Όσο για τόν «'Ανδώνιο», τόν αναφέρει έφτά δλόκληρους στίχους παρακάτω και δέν έχει καμιά σχέση με τόν Ταγιαπιέρα: «Ο φαλίδος ή Ρούδης ο λεγόμενος 'Ανδώνιος. Έδώ πάλι μάς δίνουν οι έκδοθ. πληροφορίες για τόν Ρούδη, τόν γνωστό άπό τίς σάτιρες τού Σολωμού» έκείνος όμως, όπως ξέρουμε, λέγεται Διονύσιος! Ίσως έδώ νά πρόκειται για τόν άδερφό του τόν Άντώνη, πού τόν αναφέρει: κι' αυτόν ο Σολωμός (Πρωτοχρονιά στ. 57).

«Η γκίσστρα τών καρμανιόλων» είναι μία θαυμάσια παρωδιά άπό τό κονταροχτύπημα τού «Έρωτόκριτου», πράγμα πού διέφυγε τούς έκδότες. Όπως τά άρχοντόπουλα και τά ρηγόπουλα στό κρητικό ποίημα, συνάζονται κι' έδώ οι καινούργιοι άρχοντες τής δημοκρατίας, οι «καρμανιόλοι», κι' έχουν κι' αυτοί, σάν τούς ήρωες τού «Έρωτόκριτου», ζωγραφισμένα σημάδια στις περικεφαλαίες τους (Στή ζωγραφιά τής κεφαλής είχε τίς άνδραγαθίες | όπου στό γέιτο ήκαμε εις τίς φτωχές Όβριές ή Είχε κι' αυτός στήν κεφαλή τό κόρνο τ' άδερφοῦ του κτλ.). Οι έκδοθ. δημοσιεύουν τό ποίημα σέ τετράστιχα (δπως θά τό παραδίδη και τό χφ) πρόκειται όμως χωρίς άμφισβόλια για δημοκατάληκτα δεκαπεντασύλλαβα δίστιχα, κι' έτσι πρέπει νά τό άποκαταστήσουμε. Στή στρ. 17 γράφει *πειρίτη* (όχι *Πειρίτη*): ώς τόν *πειρίτη έπρόβαλο Μπαρζός έπαινεμένος* [ίσως ο *παιρ.*]; δέν πρόκειται για κύριο όνομα· *πειρίτης* είναι τό γεράκι (άσφαλώς άνάμνηση άπό τόν Έρωτόκριτο Β 497: κι' ήτοιε τό ρηγόπουλο τοη Κύπρος ο *πειρίτης*). Και στρ. 12 *γέννησε* άντ! *έγέννησε*, αλλά τί θά πη *ώς μίνες τριανταετίς*; (μηπως σέ μίνες τριάντα τρείς, δηλ. γέννησε τρία παιδιά τό ένα βοτερ' άπό τ' άλλο); — Στήν «Πολιτική Σάτιρα» (σ. 78-80) σημειώνω τίς διαφορετικές γραφές άπό τό χφ τής Δημοσίας Βιβλιοθήκης (βλ παραπάνω), δσες νομίζω προτιμότερες: 1, 4 *πρέπει* άντ! *θέλει* 3, 4 *για* μέ άντ! *σ' έμέ* 12, 1 *Στόν Μπαμαάλη* *έκειό* [έκεινο χφ] *τό μούλο* 13, 3-4 *τούς φωρόρχοντες ν' άμπώνη* | *στό παλούκι τής ψευτιάς* 24, 1 *γιόματα* 26, 3 *τ' όνομά μου* (;) 28, 1 *ήφαιστεια*.

Τό Λεξιλόγιο στό τέλος τού τόμου είναι χρήσιμο και συντεταγμένο με προσοχή· θά ήταν περισσότερο έξυπηρετικό, άν παρέπεμπε στους σχετικούς στίχους τού κειμένου. Λείπουν επίσης αρκετές λέξεις πού χρειάζονταν έρμήνευμα¹.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

¹ Πρόχειρα σημειώνω: *άκνάτος*, *λακινιάρικο*, *τουρηήστε* (;). Όσο για τό *μαμουρογέννημα*, δέ φαντάζομαι νά έχει σχέση με τόν *μαμούρη*, πού σημαίνει στό τούρκικα άπλώς υπάλληλος και όχι «ο προπορευόμενος τού σουλτάνου» (τή σημασία αυτή δίνουν και ο Ζώης και ο Χλωρός στό *γενεές μεμυρέ* και έχει στό άπλό *μεμούρ*), αλλά μάλλον με τό *μαμουριασμένος* (βλ. και Σολωμό, Πρωτοχρονιά στ. 1) = *κατσοφισαμένος*, *γκρινιάρης*: *γέννημα* *ώρας* *γκρίνιας*.

John Maurogordato, Digenes Akrites. Edited with an introduction, translation and commentary. Oxford, at the Clarendon Press, 1956. 8^ο Σελ. LXXXIV, 273. Price 45-net.

Ὁ συγγραφεὺς εἶχεν ἀπὸ ἐτῶν ἀσχοληθῆ μετὰ τὸ ἀκριτικὸν ἔπος καὶ τὴν μετάφρασίν του, ἀλλὰ μὴ βλέπων δυνατὴν τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἔργου ὑπὸ τὰς συνθήκας, τὰς ὁποίας ἐδημιούργησεν ὁ πόλεμος, εἶχεν ἐγκαταλείψει αὐτὸ ἡμιτελές, ἐσχάτως δὲ μόλις προσεκλήθη ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ὅπως παραδώσῃ τὸ χειρόγραφον. Ὁ συγγραφεὺς ἠναγκάσθη νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη διακοπεῖσαν ἐργασίαν, νὰ ἀνασυνθέσῃ τὸ κριτικὸν καὶ ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα, πρᾶγμα ὅχι καὶ πολὺ εὐκόλον μετὰ τὴν μακρὰν διακρίψιν. Ἐκ τῶν συνθηκῶν τούτων τῆς ἐργασίας ἐξηγουῦνται καὶ μερικαὶ παραλείψεις, αἱ ὁποῖαι, γνωστῆς οὐδὲς τῆς ἐπιμελείας τοῦ συγγραφέως, ἀσφαλῶς ὑπὸ ἄλλας συνθήκας δὲν θὰ ὑπῆρχον.

Τὸ κύριον σῶμα τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ ἡ δημοσίευσίς τοῦ κειμένου τοῦ ἔπους κατὰ τὴν διασκευὴν τῆς Κρυπτοφέρρης¹ μετὰ τῆς μεταφράσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀγγλικήν. Ταύτης προτάσσεται μακρὰ ἀξιολογητὰ εἰσαγωγή, εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται λόγος 1) περὶ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν χειρογράφων τοῦ ἔπους (Discovery), 2) περὶ τῶν διασκευῶν, τὰς ὁποίας ἀντιπροσωπεύουν τὰ χειρόγραφα (Versions), 3) περὶ τοῦ μύθου (Story), 4) περὶ τῶν γενομένων περὶ τὸ ἔπος συζητήσεων, τὰς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς κρίνει καὶ ἐλέγχει (Discussions) καὶ 5) περὶ τῶν ἰδίων αὐτοῦ συμπερασμάτων (Conclusions). Τὸ κείμενον καὶ τὴν μετάφρασιν ἀκολουθοῦν τέσσαρα ἐπίμετρα, ὧν τὸ πρῶτον (A) διαγράφει τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τοῦ Διγενῆ, τὸ δεύτερον (B) εἶναι συγκριτικὸς πίναξ τῶν ἐπεισοδίων τοῦ ἔπους κατὰ τὰς σφισσομένης διασκευάς, τὸ τρίτον (C) εἶναι πίναξ βιβλιογραφικὸς καὶ τὸ τέταρτον (D) πίναξ τῶν χωρίων τοῦ Ἀχιλλέως Τατίου, τοῦ Ἡλιοδώρου καὶ τοῦ Μελιτηνιότηου, τῶν ὁποίων ἐγένετο χρῆσις εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ ἔπους ὑπὸ τῶν διασκευαστῶν. Τέλος πίναξ λέξεων καὶ πραγμάτων συμπληροῦ τὸ ἔργον. Τὰ περιεχόμενα ταῦτα δεῖκνύουσιν ὅτι ἔχομεν ἐνώπιον ἡμῶν ἄριστον περὶ τοῦ ἔπους ἔργον, τὸ ὁποῖον πλὴν τοῦ κειμένου μιᾶς τῶν διασκευῶν καὶ τῆς μεταφράσεως αὐτῆς μᾶς παρέχει πλήρη εἰκόνα τῆς παραδόσεως καὶ τῶν ἐγεροθέντων περὶ αὐτὴν καὶ τὸ ἔπος καθόλου προβλημάτων, καθὼς καὶ τὰς ἐπ' αὐτῶν γνώμης τοῦ συγγραφέως.

Προκειμένου περὶ τῶν ὑπαρχουσῶν διασκευῶν ὁ συγγραφεὺς δέχεται ὡς πιθανῶς παλαιοτάτην τὴν τῆς Κρ. Τὴν διήγησίν της εὕρισκε σαφῆ,

¹ Ἐν τοῖς ἐφεξῆς αἱ διάφοραι διασκευαὶ δηλοῦνται διὰ τῶν ἀκολουθῶν ἐπιτηρήσεων. Κρ.= Κρυπτοφέρρης, Τρ.= Τραπεζοῦντος, Ἄν.= Ἄνδρου, Ἐσκ.= Ἐσκωριάδ, Πετ.= Πετρίτου, Πα.= Πασχάλη, Ρ= Ρωσική.

ἀπλὴν καὶ σύντομον. Παραλείπει αὐτὴ τὰ ἄσχετα καὶ προσθέτει συχνὰ δραστηκᾶς λεπτομερείας. Ἡ γλῶσσα τῆς διασκευῆς εἶναι κατὰ τὸν συγγραφέα κομψή, φιλολογικῶς ὀρθή, μὲ ἀξιοσημείωτον χρῆσιν λέξεων ἐκ τῶν Ἑβδομήκοντα. Χρονολογικῶς τοποθετεῖ αὐτὴν εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα, μολοντί, ὡς λέγει, αἱ γλωσσικαὶ μας γνώσεις δὲν ἐπιτρέπουν ἀκριβῆ καθορισμόν. Πάντως γλωσσικῶς ἡ διασκευὴ δύναται νὰ τεθῆ μεταξὺ τοῦ ΙΑ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος.

Τὰς δύο διασκευὰς Τρ. καὶ Ἄν. θεωρεῖ ὡς ζεῦγος. Τὴν γλῶσσαν τῆς Τρ. θεωρεῖ ὡς τείνουσαν νὰ γίνῃ φιλολογικὴ, ἀλλ' ὀλιγώτερον ὀρθὴν τῆς Κρ. Ἡ τῆς Ἄν. εἶναι πολὺ νεωτέρα, πολλὰ δὲ χωρὶα δεικνύουν ὅτι ἀντεγρᾶφη καὶ ἐπανεγρᾶφη κατὰ τὸν ΙΕ' ἢ ΙΓ' αἰῶνα. Μολοντί τὰ σφῶδόμενα τμήματα τῆς Τρ. ταυτίζονται πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τῆς Ἄν., ἐπιτρέπεται κατὰ τὸν συγγραφέα νὰ υποθέσωμεν ὅτι ἡ ἐλλείπουσα ἀρχὴ τῆς Τρ. θὰ ἦτο διάφορος τῆς Ἄν. Ἀπορρίπτει τὴν γνώμην τοῦ Ἄντ. Χατζῆ, ὅτι ὁ ἀρχικὸς ταύτης συγγραφεὺς εἶναι ὁ Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης.

Τὴν διασκευὴν Ἐσκ. θεωρεῖ λίαν ἀτελεῆ καὶ παραλείπουσαν πολλὰ γεγονότα καὶ ἀναριθμήτους λεπτομερείας, πολλὰ δὲ ἐπεισόδια καὶ στίχοι εὐρίσκονται τεταραγμένοι. Τὴν γλῶσσαν αὐτῆς θεωρεῖ ὡς ἐξαιρετικῶς δημιώδη, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὁμοιόμορφον, μὲ χρῶμα κρητικόν, συνδυάζει δὲ ἡ διασκευὴ πολλὰς ἐπαναλήψεις καὶ συγχύσεις, διὰ νὰ δώσῃ ἀσυνήθη ἀλλ' ἐπιπολαίαν ὁμοιότητα πρὸς τινὰ τῶν ἀκριτικῶν ἄσμάτων. Ἀποκρούει τὴν γνώμην, ὅτι ἡ ὁμοιότης πρὸς τὰ ἄσματα ἀποτελεῖ τεκμήριον ἀρχαιότητος, διότι αἱ ἰδιότητες τῶν ἔπους δὲν εἶναι αἱ αὐταὶ πρὸς τὰς τῶν ἄσμάτων, τὰ ὅποια μάλιστα ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν μετὰ χιλιετῆ παράδοσιν. Ἐπειτα καὶ ἡ διασκευὴ αὕτη ἔχει σχέσιν πρὸς φιλολογικὰ κείμενα. Αἱ λεπτομερείαι τῶν κύρσεων τῶν Ἀράδων ἐλήφθησαν παρὰ τοῦ Γενεσίου, αἱ δὲ περιγραφαὶ τοῦ κήπου καὶ τοῦ τάφου τοῦ Διγενῆ ἐλήφθησαν παρὰ τοῦ Ἀρριανοῦ καὶ τοῦ Τατίου. Ἡ ἀταξία ἐν γένει τῆς διασκευῆς, αἱ ἀναριθμητοὶ παραλείψεις, αἱ προσθηκαὶ ἀνοήτων διακοσμήσεων ἐξ ἄσμάτων, αἱ ἐπαναλήψεις τῶν στίχων, αἱ διπλογραφίαι (duplications) καὶ τὰ φωνητικὰ σφάλματα, τὸ ὑπέρμετρον ἢ ἡμιτελὲς τῶν στίχων, ὅλα αὐτὰ πείθουν κατὰ τὸν συγγραφέα ὅτι ἡ διασκευὴ δὲν εἶναι παλαιότερα τοῦ τέλους τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, χρονολογίας τοῦ χειρογράφου, προέρχεται δ' ἐκ τῆς ὑπαγορεύσεως Κρητὸς ραψωδοῦ, ὅστις προσεπάθησε νὰ ἀπαγγείλῃ ἀπὸ μνήμης ὡς μουσικὸν recitativo, τὸ ὅποιον ἐπιζῆ ἀκόμη εἰς τὴν Κρήτην, παραλλαγὴν, ἢ ὅποια περιελάμβανεν ὀλίγας μόνον ἀρχικᾶς λεπτομερείας, ὡς λ.χ. τὴν οἰκοδομὴν τῆς γεφύρας. Ἀποκρούει τὰ ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν τριῶν παραλλαγῶν συμπεράσματα μου καὶ τὴν ἀρχὴν, ὅτι τὸ λαϊκώτερον εἶναι καὶ ποιητικώτερον.

Δέχεται ὅτι ἡ διασκευὴ ἔχει καλλονὰς καὶ πρωτοτυπίας εἰς τε τὸ βᾶθος καὶ τὴν ἐπιφάνειαν, ἀλλὰ φρονεῖ ὅτι αὐταὶ προήλθον ἐκ τῆς μακρᾶς προφορικῆς παραδόσεως: εἶναι ἰδιότητες τῶν ᾠμάτων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος καὶ οὐχὶ ἡρωϊκοῦ ποιήματος τοῦ ΙΑ'.

Περὶ τῆς χιακῆς διασκευῆς Πετ. παρατηρεῖ ὅτι πιθανῶς ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς τῶν διασκευῶν, τὰς ὁποίας εἶδεν ὁ Δαπόντες ἐν 'Αγίῳ Ὄρει. Ὁ Πετρίτης ἐξανθρωπίζει καὶ συγχρονίζει τὴν διήγησιν ἐκτουρκίζων τὰ ὀνόματα. Προκαλεῖ ἐντύπωσιν ἢ παράθεσις χωρίων ἐκ τοῦ Ἀριστοφάνους, τοῦ Θεοκρίτου καὶ τοῦ Εὐριπίδου. Τὸ κύριον ἐνδιαφέρον τῆς διασκευῆς ταύτης εἶναι ἡ προσωπικότης τοῦ συγγραφέως αὐτῆς Ἰγνατίου Πετρίτου μᾶλλον ἢ αὐτὴ αὐτὴ ἡ διασκευὴ.

Διὰ τὴν πεζὴν διασκευὴν Π, τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Πασχάλη, εὐρίσκει ὅτι ὀλίγον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ὡς πεζὸν μυθιστόρημα τοῦ Διγενῆ καὶ ὡς γλωσσικὸν δείγμα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Δέχεται τὴν γνώμην τοῦ ἐκδότου, ὅτι αὕτη παρουσιάζει ἀνεξάρτητον παράδοσιν, διότι ἀκολουθεῖ μὲν κυρίως τὰς διασκευὰς Τρ. καὶ Ἄν., εἰς τινὰς ἕμως λεπτομερείας ἀκολουθεῖ διασκευὴν διάφορον πρὸς ἀμφοτέρας.

Ὡς πρὸς τὴν ρωσικὴν ἢ μᾶλλον τὰς ρωσικὰς διασκευὰς παρατηρεῖ ὅτι περιλαμβάνουν πολλὰ παραμυθικὰ στοιχεῖα, προερχόμενα ἐκ προφορικῆς παραδόσεως. Ἀποκρούει τὴν γνώμην τοῦ Γρέγοιτε, ὅτι τὸν πρῶτον πυρῆνα τοῦ ἔπους ἀποτελεῖ ἡ ἀποστασία τῶν Παυλικιανῶν κατὰ τοῦ Βασιλείου τοῦ Α', τὴν ὁποίαν καὶ ἀντιπροσωπεύει ἡ ρωσικὴ διασκευὴ, καὶ ὅτι ἔλαι αἱ ἑλληνικαὶ διασκευαὶ ἀποτελοῦσι νομιμόφρονα ἀναθεώρησιν τοῦ ἐπαναστατικοῦ πρωτοτύπου, παρεσκευάσθησαν δὲ καὶ ἐκυκλοφόρησαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Ὁ συγγραφεὺς πιστεύει ὅτι ἡ ρωσικὴ διασκευὴ προέρχεται ἐκ προφορικῆς παραδόσεως ἑλληνικῆς νόθου διασκευῆς, συνδυαζούσης τὰ μεταγενέστερα ὄρια, τὰ τοῦ Εὐφράτου, πρὸς τὰ παλαιότερα, τὰ καππαδοκικά. Τὸ ὅτι ὁ ἥρωὺς τῶν ὀρίων ἀποβαίνει αὐτοκράτωρ ἐν τῇ πόλει ἀποτελεῖ στοιχεῖον παραμυθιοῦ. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο βεβαιοῦται κατὰ τὸν συγγραφέα καὶ ἐκ τοῦ ἀνακαλυφθέντος τρίτου ρωσικοῦ χειρογράφου, τὸ ὅσον ἀκολουθεῖ μὲν τὸ παλαιότερον τοῦ Speransky, ἀλλ' εἶναι πληρέστερον καὶ διατηρεῖ ἴχνη παλαιότερου κειμένου καὶ λεξιλογίου.

Τελευταῖον ὁ συγγραφεὺς κάμνει λόγον καὶ περὶ τῶν ἀκριτικῶν ᾠμάτων. Παρατηρεῖ ὅτι ἐκ τῶν λεγομένων ἀκριτικῶν ᾠμάτων πολὺ ὀλίγα ἀναφέρονται εἰς τὸν Διγενῆ, καὶ ταῦτα περιορίζονται εἰς τὴν ἀρπαγὴν τῆς συζύγου του καὶ τὸν θάνατόν του. Ὁ κόσμος ἕμως τῶν ᾠμάτων εἶναι ἐντελῶς διάφορος τοῦ ἐπικοῦ· εἶναι κόσμος ὑπερφυσικῶν κατορθωμάτων, μαγικῶν ἐπλων καὶ ὀμιλούντων πτηνῶν. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σχέσις μεταξὺ ᾠμάτων καὶ ἔπους δὲν εἶναι σχέσις διαδοχικῶν

σταδίων συνθέσεως ἢ διαφόρου μεταχειρίσεως τῆς ὕλης, προσαρμοσθείσης τὸ μὲν εἰς τὸ ἄσμα τῶν ἀγριῶν, τὸ δὲ εἰς τὴν ἐπίσημον ἀπαγγελίαν ἢ κατ' ἰδίαν ἀνάγνωσιν. Εἶναι μᾶλλον σχέσις μεταξὺ διαφόρων ἐπιπέδων ἐνδιαφέροντος ἐν τῇ αὐτῇ κοινωνίᾳ. Ἡ σπουδὴ τοῦ ἑνὸς δὲν ρίπτει φῶς εἰς τὸ ἄλλο, ἢ γνῶσις ὁμῶς ἀμφοτέρων εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν κατανόησιν τῆς κοινωνίας, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀμφοτέρα παρήχθησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν. Τὰ ἄσματα, ὡς ἔχουν σήμερον, δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πηγαὶ τοῦ ἔπους καὶ δὲν δύνανται νὰ χρησιμοποιοθῶσιν ὡς μέτρον κρίσεως διὰ τὴν σχετικὴν ἡλικίαν τῶν διαφόρων διασκευῶν ἢ τῶν διαφόρων ἐπεισοδίων τοῦ ἔπους. Ἐὰν τὰ παλαιὰ ἄσματα ἦσαν ὁμοια πρὸς τὰ σημερινά, οὐδεμίαν προφανῶς σχέσιν ἔχουν πρὸς τὸν ἡμέτερον Διγενῆ καὶ οὐδεμίαν κριτικὴν πληροφορίαν δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν ἐξ αὐτῶν διὰ τὸ ἔπος. Τὰ ἄσματα δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἱστορικῶν ἱσμάτων, οἷον τὸ κρητικὸν τοῦ Δασκαλογιάννη, ἐξ ἱστορικῶν δὲ καὶ ὄχι ἐκ ρωμαντικῶν ἱσμάτων θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντλήσῃ ὁ ποιητής. Ὁ συγγραφεὺς παρεμπιπτόντως ἀπορρίπτει καὶ τὴν ταύτισιν τῆς ἐπὶ βυζαντινοῦ ἀγγείου εὐρεθείσης εἰκόνας πρὸς τὸν Διγενῆ.

Ταῦτα περὶ τῶν διασκευῶν. Ἀκολουθεῖ τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ μύθου (story). Ἐν τῇ κεφαλαίῳ τούτῳ ἐκθέτει ὁ συγγραφεὺς τὰ γεγονότα κατὰ σειρὰν καὶ κατὰ βιβλίον, παρακλουθῶν κυρίως τὴν πληρεστέραν καὶ ἀρτιωτέραν, μολονότι νεωτέραν, διασκευήν, τὴν τῆς "Αν. Κατὰ τὴν ἐκθεσιν τῶν λεπτομερειῶν συχνὰ παραβάλλει τὰς διασκευάς, ἐξετάζει δὲ καὶ τὰ τεθέντα, κυρίως ὑπὸ τοῦ Grégoire, προβλήματα χωρὶς νὰ συμφωνῇ κατὰ κανόνα πρὸς τὰς προταθείσας λύσεις. Ἀλλὰ καὶ αἱ προτεινόμεναι ὑπὸ τοῦ ἰδίου δὲν δύνανται νὰ γίνουν ἀνεπιφυλάκτως δεκταί.

Εἰς τὸ περὶ τῶν γενομένων συζητήσεων κεφάλαιον (Discussions) ἐξετάζονται κυρίως αἱ γνώμαι τοῦ Grégoire, ἐν μέρει δὲ καὶ αἱ ἰδικαί μου. Δέχεται κατ' ἀρχὴν τὰς γνώμας τοῦ Grégoire ὡς πρὸς τὰ ἐκ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν ἐν τῇ ἐπει στοιχεῖα, καθὼς καὶ τὰ ἐξ ἀραβικῶν. Δέχεται ἐπίσης τὴν σχέσιν τοῦ ἔπους πρὸς τοὺς ἀγῶνας τῶν Παυλικιανῶν, δὲν πιστεύει ὁμῶς μετὰ τοῦ Grégoire ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ ἔπους ἦτο παυλικιανικὴ, ἐπαναστατικὴ, ἀναθεωρηθεῖσα βραδύτερον εἰς νομιμόφρονα βυζαντινὴν. Ἀποκρούει τὸν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ν. Γ. Πολίτου χαρακτηρισμὸν τοῦ ἔπους ὡς ἔθνικοῦ, θεωρεῖ δὲ τὴν ὑπερτίμησιν τῆς διασκευῆς Ἐσχ. ὑπ' ἐμοῦ ὡς προερχομένην ἐκ γλωσσικῶν προκαταλήψεων καὶ τῆς προτιμήσεως πρὸς τὴν γλώσσαν τῶν ἀγροτῶν. Ἀποκρούει ἐπίσης τὰς ἐν τῇ βιβλιοκρισίᾳ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Grégoire ἐκφρασθείσας γνώμας μου περὶ ἀλλεπαλλήλων τοῦ ἔπους προσαρμογῶν εἰς διαφόρους βασιλεύοντας οἴκους. Ἀποκρούει ἐπίσης τὴν προταθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Grégoire καταγωγὴν τοῦ ὀνόματος Διγενῆς ἀπὸ τοῦ ὀνόμα-

τος τοῦ τουρμάρχου Διογένους, τοῦ φονευθέντος παρὰ τὴν Ποδανδόν. Ἐπίσης ὀλίγον πειστικῶς θεωρεῖ τὰς γνώμας τοῦ Adonis, ὅτι πάντες οἱ ἐν τῷ ἔπει εἶναι Ἄρμενιοι. Ἐν τούτοις δέχεται ὡς πιθανὴν τὴν γενομένην ταύτισιν τοῦ Ἄρμενίου στρατηγοῦ Μελίου πρὸς τὸν Μελεμέντζην τοῦ ἔπους. Ἀναγνωρίζει τὴν ὀρθότητα τῆς παρατηρήσεως τοῦ Grégoire περὶ τοῦ τόπου, τοῦ ἐπονομαζομένου *Trāwis*, καὶ περὶ τῶν ὑπαρχόντων ἐκεῖ λειψάνων κτισμάτων τῶν παλαιῶν βασιλέων τῆς Κομμαγηνῆς, ἀλλ' ἀμφιβάλλει διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ ἔπους ἐπίδρασιν αὐτῶν. Δέχεται ὅτι εἰς τὸ ἔπος εἶναι καταφανῆ δύο στρώματα, τὸ μὲν ἐκ Μελιτηνῆς, τὸ δ' ἄλλο ἐκ τοῦ Εὐφράτου, ἢ δὲ γραμμὴ διαχωρίσεως ἐν τῷ ἔπει εἶναι ἀκριθῶς τὸ μέτωπον, εἰς τὸ ὅποσον ἔφθασαν τὰ στρατεύματα τοῦ Λεκαπηνοῦ, ἀποθανόντος τὸ 944. Ὡς μᾶλλον οὐσιαστικὴν καὶ πρωτότυπον συμβολὴν τοῦ Grégoire εἰς τὴν ἔρευναν θεωρεῖ τὴν διάγνωσιν τοῦ ἀραβικοῦ στοιχείου, τὸ ὅποσον ἀνευρίσκεται καὶ εἰς τὸ ἀραβικῆς ἀρχῆς τουρκικὸν μυθιστόρημα *Battal*, τὸ ὅποσον ἐνσαρκώνει τὴν οὐσίαν ἀραβικοῦ ἱστορήματος περὶ τοῦ ἐμίρου τῆς Μελιτηνῆς Ὀμάρ, ὅστις εἶναι ὁ γνωστὸς Ἄμβρων τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων καὶ τοῦ ἔπους. Ὁ συγγραφεὺς πιστεύει ὅτι τὰ περὶ τῶν προγόνων τοῦ πατρὸς τοῦ Διγενῆ λεγόμενα ἐν τῷ ἔπει ἦσαν συνήθη μᾶλλον εἰς τὴν τοπικὴν παράδοσιν. Προκειμένου περὶ τῆς ἐξομώσεως τοῦ πατρὸς τοῦ Διγενῆ Μουσοῦρ, τὴν ὁποίαν ὁ Grégoire συνδυάζει πρὸς τὰ περὶ τὴν ἀλωσιν τῆς Μελιτηνῆς γεγονότα, πιστεύει ὅτι δύσκολον καὶ ἀνωφελὲς εἶναι νὰ ἀναζητῶμεν εἰς τὰς ἐσχάτας λεπτομερείας τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τὰ κατοπτριζόμενα ἐν τῷ ἔπει, διότι ἡ θέσις αὐτῶν καθορίζεται ὑπὸ τοῦ χαρακτήρος τοῦ ποιήματος. Ὡς πρὸς τὰς ὁμοιότητας, τὰς ὁποίας παρατήρησεν ὁ Grégoire, μεταξὺ τῶν διηγήσεων τῶν Χιλίων καὶ μιᾶς νυκτῶν καὶ τῶν περὶ τὸν Διγενῆ μύθων, παρατηρεῖ ὅτι ἡ Μεσοποταμία ἦτο κοινὴ ἀποθήκη διαφόρων μυθικῶν παραδόσεων, αἱ ὁποῖαι κατεστάλαζον εἴτε εἰς τὰ ἑλληνικὰ τραγούδια εἴτε εἰς τὰ ἀραβικὰ παραμύθια, ἐξ ὧν ἦντιλησαν τὸ τε ἔπος καὶ αἱ Χίλια καὶ μία νύκτες. Ὁ συγγραφεὺς ἀποκρούει καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Grégoire γενομένην συσχέτισιν τοῦ ἔπους πρὸς τὸν Waltharius, διότι τὸ στοιχεῖον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου αὕτη στηρίζεται, εἶναι κοινὸν στοιχεῖον παραμυθιοῦ. Ἀποκρούει ἐπίσης καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Σάθα καὶ Legrand γενομένην ταύτισιν τοῦ Διγενῆ πρὸς τὸν βυζαντινὸν στρατηγὸν Πανθήριον, ἀμφιβάλλει δὲ καὶ περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς ὑπὸ τοῦ Grégoire γενομένης συσχέτισεως τῆς Ἀμαζόνος Μαξιμοῦς πρὸς τὴν Μάξιμαν τὴν καὶ Ἀμαζόνιν ἐπιγραφῆς, εὐρεθείσης πρὸ ἐτῶν παρὰ τὴν Σεβάστειαν.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν ὄλων τῶν ἀνωτέρω ὁ συγγραφεὺς προχωρεῖ εἰς τὰ ἴδια αὐτοῦ συμπεράσματα (Conclusions), τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ συν-

οφισθοῦν κατὰ τὴν γνώμην μου ὡς ἔξῃς: Οὐσία τοῦ ἔπους δὲν εἶναι ἡ σύγκρουσις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, χριστιανισμοῦ καὶ ἰσλαμισμού, Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, οὐδὲ ὁ Διγενῆς στρατηγός, ὥστε νὰ ἐπιζητηται ἡ ταύτισις αὐτοῦ πρὸς τινὰ τῶν ἱστορικῶν στρατηγῶν. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Γρέγοιρε νὰ χρονολογήσῃ τὸ ἔπος πρὸ τοῦ 944, διότι ἀναφέρεται ἐν αὐτῷ τὸ μανδήλιον τοῦ Νααμάν ὡς εὐρισκόμενον εἰσέτι ἐν Ἑδέσση, τὸ ὁποῖον ὁ Γρέγοιρε ταυτίζει πρὸς τὸ γνωστὸν ἅγιον μανδήλιον τοῦ Ἀβγάρου, δὲν εἶναι ἐπιτυχής. Ὁ Γρέγοιρε ἐλησμόνησεν ὅτι ἐν Ἑδέσση ὑπῆρχε καὶ ἄλλο ἱερὸν λείψανον, ἡ πρὸς τὸν Ἀβγαρον ἐπιστολή τοῦ Ἰησοῦ, τὴν ὁποῖαν ἔλαβε παρὰ τῶν Ἑδεσσητῶν ὁ στρατηγὸς Μανιάκης ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Ἀργυροῦ. Τὸ ἔπος εἶναι πράγματι μυθιστόρημα, ἀμοιρον οἰασθήποτε θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς προπαγάνδας. Διακρίνεται διὰ τὴν τελείαν ἀπουσίαν φανατισμοῦ ἢ πολιτικῆς σκοπιμότητος, εἶναι δὲ λογίως κατασκευῆς, γραφὲν ὑπὸ μοναχοῦ ἢ συγγραφέως, ἔχοντος ἀρκετὴν μόρφωσιν, ὁ ὁποῖος ἐκ τοῦ παραμυθιοῦ προσπαθεῖ νὰ κατασκευάσῃ κάτι σταθερώτερον, ὅπως φέρ' εἰπεῖν, ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ψευδοκαλλιθένης. Τὸ ἔπος ἐγράφη εἰς χρόνους, καθ' οὓς εἰς τὰ ἔθρια τοῦ κράτους ἐπεκράτει βαθεῖα καὶ διαρκὴς εἰρήνη. Ὁ συγγραφεὺς διηγεῖται παρελθόντα καὶ οὐχὶ σύγχρονα γεγονότα. Ἦκουσε περὶ τῆς ἀποστασίας τῶν Παυλικιανῶν, ἀλλ' ὀλίγα γνωρίζει δι' αὐτούς. Προφανῶς ἠρύσθη ἐξ ἀραβικῆς πηγῆς διὰ τὰς ἐπιδρομάς τοῦ Θ' αἰῶνος, ἡ χρῆσις τῆς ὁποίας δὲν ἦτο δύσκολος εἰς αὐτόν, διότι ἦτο διγλωσσος, ὅπως καὶ ὁ ἐμίρης Μουσοῦρ. Ὁ ποιητὴς ἀποφεύγει νὰ συνδέσῃ τὸν ἥρωα αὐτοῦ μὲ στρατηγούς, στρατεύματα καὶ μεγάλας πόλεις. Ὅσάκις παρουσιάζετο ἀνάγκη νὰ ὀνομάσῃ κάποιαν ἑλληνικὴν οἰκογένειαν, παρακάμπτει τὴν δυσκολίαν ὀνομάζων αὐτὴν Δουκάδες. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ πρωτοτύπου ἔπους, τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσωμεν ὡς πολὺ διάφορον τῆς διασκευῆς Κρ., ἦτο Ἕλλην μοναχὸς ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Κομμαγενῆς ἢ γλώσσα του εἶναι εὐρέως διαπεποτισμένη ὑπὸ τῆς γλώσσης τῶν Ἑβδομήκοντα, ἔχει δὲ τινὰ λογοτεχνικὴν μόρφωσιν καὶ οἰκειότητα πρὸς τοὺς μυθιστοριογράφους Ἡλιόδωρον καὶ Ἀχιλλέα Ἰάτιον, ἐνῶ αἱ μνεταὶ τοῦ Ὁμήρου φαίνονται πρόσθετοι. Ἐξετάζων κατόπιν ὁ συγγραφεὺς τὴν ἐν τῷ ἔπει ἀναφερομένην βαθεῖαν καὶ ἀδιστάλευτον εἰρήνην εὐρίσκει αὐτὴν εἰς τὴν μετὰ τὰς νίκας τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' περίσδον καὶ ἰδίως εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Μονομάχου (1042 - 1054). Ἡ περίσδος αὕτη εἶναι ἡ πρώτη περίσδος πλήρους εἰρήνης, ἀλλὰ καὶ ἡ τελευταία, διότι τὸ 1048 οἱ Σελτσούκοι εἶχον ἤδη συγκεντρωθῆ εἰς τὰ σύνορα τῆς Ἀρμενίας. Περὶ τὰ μέσα λοιπὸν τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἐπαρχιώτης τις συγγραφεὺς, Σύρος ἢ Μεσοποταμίτης μοναχός, βλέπων εἰς τὸ παρελθὸν σημαντικὴν περίσδον εἰρήνης ἀπέδωκε τὴν ἐγ-

καθίδρυσιν αὐτῆς εἰς ἓνα φανταστικὸν ἥρωα, ὅστις ἐτιμήθη ὑπὸ βασιλέως ὀνόματι Βασιλείου ἢ κατὰ δευτέραν ἔκδοσιν ὑπὸ δύο βασιλέων, ὀνομαζομένων Ρωμανοῦ καὶ Νικηφόρου. Ὁ μνημονεύμενος βασιλεὺς Βασίλειος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλος ἢ ὁ Βασίλειος ὁ Β΄ ὁ Βουλγαροκτόνος.

Αὐτὰ εἶναι τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγραφέως. Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον καὶ ἡ μετάφρασις μετὰ σχολίων κριτικῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν.

Τὸ κείμενον εἶναι πιστὴ ἀνατύπωσις τῆς διασκευῆς Κρ., ὅπως ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Legrand, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ εἰς γαλλικὴν γλῶσσαν κριτικοῦ ὑπομνήματος. Ἐπειδὴ ἕμως ὁ συγγραφεὺς ὑποθέτει ὅτι εἰς τινὰ σημεῖα ἡ διασκευή παρουσιάζει χάσματα, συνεπλήρωσε ταῦτα ἐκ τῆς διασκευῆς Τρ., καὶ ὅπου καὶ αὕτη ἦτο ἐλλιπής, ἐκ τῆς διασκευῆς Ἄν. Οὕτως ἐν βιβλ. IV μετὰ τὸν στίχον 852 συμπληρώνει διὰ τῶν στίχων 1028-1078 ἐκ τῆς Τρ. καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκ τῆς Ἄν. 1617-1643 καὶ ἐν συνεχείᾳ πάλιν ἐκ τῆς Τρ. 1078-1108. Ἐν βιβλ. VI μετὰ τὸν στίχον 785 ἀκολουθῶν τὸν Legrand συνεπλήρωσεν ἐκ τῆς Τρ. στ. 2632-2671 καὶ μετὰ τὸν στ. 826 ἐκ τῆς Τρ. στ. 2674-2675.

Ἡ παραλλήλως πρὸς τὸ κείμενον δημοσιευμένη μετάφρασις, καθ' ἃ λέγει ὁ συγγραφεὺς, ὅχι μόνον εἶναι πιστή, ἀλλὰ καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσῃ κατὰ τὸ δυνατόν τὸ ὕφος τοῦ κειμένου καὶ ὅπου ἀκόμη τοῦτο παρουσιάζει ἀνωμαλίαν περὶ τὴν ἔκφρασιν. Τὸ κείμενον καὶ τὴν μετάφρασιν συνοδεύουν σχόλια ἐρμηνευτικὰ καὶ κριτικὰ, ὡς καὶ τινὰ, αἰτιολογούντα τὴν μορφήν τῆς μεταφράσεως.

Ἀκολουθοῦν τὰ ἐπίμετρα, τὰ ὁποῖα ἀπρηριθήσαμεν ἥδη.

* * *

Ἡ ἐξέτασις τῶν προβλημάτων, τῶν τε γενικωτέρων καὶ τῶν λεπτομερειῶν γίνεται μετὰ πολλῆς εὐσυνειδησίας, λεπτολογίας καὶ δεξιογνωσίας, ἐκφράζει δ' ὁ συγγραφεὺς περὶ αὐτῶν ἰδίᾳ γνώμης, ἀξίας πολλῆς προσοχῆς, αἱ ὅποιαι, ἐὰν δὲν λύουν τὰ προβλήματα, ἐπαναφέρουν ἕμως αὐτὰ πρὸς ἐπανεξέτασιν. Οὕτω π. χ. θέτει ἐκ νέου τὸ ζήτημα τῆς προτεραιότητος καὶ προτιμήσεως τῆς διασκευῆς Κρ., τὴν ὁποῖαν ὑπεστήριξε κυρίως ὁ Ἄντ. Χατζῆς, ὑποστηρίζει δὲ καὶ ὁ ἴδιος· προχωρεῖ μάλιστα καὶ περαιτέρω ἐκφράζων τὴν γνώμην, ὅτι καὶ τὸ ἀρχικὸν ποίημα δὲν θὰ ἦτο πολὺ διάφορον. Τὰ προσαγόμενα ἕμως ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης ἐπιχειρήματα, τὸ σαφές, ἀπλοῦν καὶ σύντομον τῆς διηγήσεως καὶ τὸ κομψὸν καὶ φιλολογικῶς ὀρθὸν τῆς γλώσσης, ἧς ἡ μορφή δύναται νὰ χρονολογηθῇ μετὰ τοῦ Ι΄ καὶ ΙΔ' αἰῶνος, δὲν νομίζομεν ὅτι εἶναι πειστικά. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ σαφές, ἀπλοῦν καὶ σύντομον δὲν ὑπάρχει ἀσφαλές κριτήριον· εἰς τὰ τοιαῦτα ἡ κρίσις ἔχει πάντοτε

τι τὸ ὑποκειμενικόν. Ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν ὅμως ἡ κρίσις δύναται νὰ εἶναι περισσότερον ἀντικειμενική. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς γλῶσσης ὡς φιλολογικῶς ὀρθῆς νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἐπιτυχής. Ἐν πρώτοις δὲν εἶναι σαφές τί ἐννοεῖ ὁ συγγραφεὺς λέγων literary (φιλολογικῶς ἢ γραμματικῶς). Φιλολογικὴ γλῶσσα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ἦτο κυρίως ἡ ἀρχαία ἢ τοῦλάχιστον ἡ ἀρχαϊζουσα μὲ ὠρισμένους νεωτερισμοὺς καὶ σφάλματα, ἀπὸ δὲ τοῦ IB' αἰῶνος καὶ ἡ δημοτικὴ παρ' ὠρισμένοις ποιηταῖς. Ποίαν ἐκ τῶν δύο ἐννοεῖ ὁ συγγραφεὺς; Ἀσφαλῶς τὴν ἀρχαϊζουσαν. Εἶναι ὅμως αὐτὴ ὀρθή; Ἀμφιβάλλω. Εἶναι κἄν ἐνιαία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους; Καὶ τοῦτο ἀμφίβολον. Πρῶχειρον παράδειγμα εὐθὺς ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ ποιήματος οἱ ἀκόλουθοι στίχοι (I 34 - 38) :

*Εἶχεν ὀφρυῖδιν πεπανὸν καθάπερ πεπλεγμένον,
βλέμμα γοργόν, ἐνήδονον, πλήρης ἔρωτος γέμον,
ὡς ῥόδον ἐξανέτειλεν ἐν μέσῳ τοῦ προσώπου,
ὡς κυπαρίσσειν ἔμνοστον τὴν ἡλικίαν ἔχων,
εἶπερ ἂν τις ἰδὼν αὐτὸν εἰκόνη εἰκέναι.*

Εἶναι γλῶσσα αὐτὴ φιλολογικὴ φιλολογικῶς μορφωμένου ἀνθρώπου ἢ σύμμεικτον εἶδος καὶ ἀποφύλιον τέρας; Ἀφήνω κατὰ μέρος τὰ δυσπερίγραπτα συντακτικὰ σφάλματα ἢ μᾶλλον τὴν ἔλλειψιν ὀρθῆς συντάξεως: παρὰ τὰ καθαρῶς δημοτικὰ ὀφρυῖδιν, πεπανόν, κυπαρίσσειν, ἔμνοστον, ἡλικίαν, παρσκεινται τὰ ἀρχαῖα ἐνήδονον, γέμον, εἶπερ, εἰκέναι. Καὶ δὲν εἶναι τὸ μόνον παράδειγμα τοιαύτης φιλολογικῆς, ὅχι γλῶσσης, ἀλλ' ἀγλωσσίας. Εἶναι ἀληθές ὅτι παρομοίας συγχύσεις γραμματικὰς καὶ συντακτικὰς παρετήρησε σποραδικῶς καὶ ὁ συγγραφεὺς εἰς τὰ ἐρμηνευτικὰ του σχόλια, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλαι πολλά. Εἶναι ἀληθές ὅτι ὑπάρχουν ἀρκετὰ τμήματα ἐν τῇ διασκευῇ ταύτῃ, εἰς τὰ ὅποια ἐπικρατεῖ σχετικῶς ἢ καὶ ἀπολύτως ὁμαλὴ καὶ ἐνιαία ἀρχαϊζουσα. Ἡ δὲ παρατήρησις τοῦ συγγραφέως ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι ἐμπεποτισμένη ἐκ τῶν ἑβδομήκοντα εἶναι ἀκριβής, μὲ τὴν προσθήκην μάλιστα ὅτι ὁ διασκευαστὴς γνωρίζει καλῶς καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὑμνογραφίαν, ἐξ ἧς ἀρκετὰς παραλαμβάνει ἐκφράσεις, οἷα δείγματος χάριν ἢ ἐκ τοῦ Ἐπιταφίου θρήνου ἠλάλαξε βοῶσα (IV 602), ὑπάρχουν ὅμως καὶ πολλά, εἰς τὰ ὅποια ἡ γλῶσσα εἶναι δημοτικὴ ἢ σύμμεικτος¹ ἐκ δημοτικῶν καὶ ἀρχαϊζόντων στοιχείων. Παράβαλε τὸν στίχον I 164

κοντάριν ἐμαλάκιζε βένετον, χρυσωμένον

¹ Τὴν ὑπαρξίν δημοθῶν στοιχείων ἠναγκάσθη νὰ δεχθῆ καὶ ὁ ἀείμνητος Ἄντ. Χατζῆς (Προλεγόμενα εἰς τὴν τοῦ Εὐσταθίου Μακροβολίτου Ἀκριτηῖδα καὶ τὰς διασκευὰς αὐτῆς, Ἀθῆναι 1930, σ. 30), μολονότι ἐπίστευεν ὅτι τὸ ἔπος συνε-

δοτις ἀπαράλλακτος εὑρίσκεται καὶ εἰς Ἑσκ, φαίνεται δὲ νὰ εἶναι τυπικός, τεκμήριον πολὺ σημαντικὸν διὰ τὴν γλῶσσαν τοῦ ἀρχικοῦ ποιήματος.

Καὶ τοὺς στίχους I 226 :

*Ἐλάλησαν τοὺς ἵππους τῶν, ἀπῆλθον εἰς τὸ θυνάκιν·
πολλὰς σφαιμένας εὖρηκαν εἰς τὸ αἶμα βαπτιομένας¹.*

Βεβαίως αἱ λέξεις ἵππους καὶ ἀπῆλθον εἶναι ἀρχαῖαι, ἀλλ' αἱ λέξεις ἐλάλησαν, θυνάκιν, σφαιμένας, εὖρηκαν, βαπτιομένας, εἶναι ἀναντιρρήτως δημοτικαί. Ἀντὶ τῶν στίχων τούτων ἡ Ἑσκ. ἔχει τοὺς ἐξῆς (77 - 79) :

*τὰ δάκρυα τοὺς [ἐ]σφουγγίζουσι², τὰ δέενα γυρίζου,
καὶ ἤλθασιν καὶ ἠύρασιν τὸ ἐρμηνευθὲν τὸ θυνάκιν.
ἐκεῖ ἠύραν τὰ κοράσια εἰς τὸ αἶμα κυλισμένα.*

Λεπτομερειακαὶ ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν δύο διασκευῶν εἶναι σπάνιαι, ὅπου ὅμως ὑπάρχουν, συμπίπτει δὲ νὰ εἶναι καὶ τὸ κείμενον τῆς Ἑσκ. ἀπγλαγμένον φθορῶν, ἀρτιώτεραι καὶ ὀρθότεραι φαίνονται αἱ ἐκφράσεις τῆς Ἑσκ. Παράβαλε τοὺς στίχους I 171 - 174 τῆς Κρ. πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους τῆς Ἑσκ. 32 - 34.

*Ὁ δ' ἀμηρῶς τερόμενος καθώσπερ ἐπεγέλα,
παρευθὺς ἐπελάλησεν, εἰς τὸν κάμπον ἐξῆλθε,
κρουγάζων ὡσπερ ἀετὸς καὶ συρίζων ὡς δράκων,
ὡς λέων ὠρῶμενος καταπιεῖν τὸν νέον.*

*Εὐθὺς ἐκαβαλλίκευσαν, εἰς τὸν κάμπον κατεβαίνου·
ὡς δράκοντες ἐσύριζαν καὶ ὡς λέοντες ἐβρουχοῦντα
καὶ ὡς ἀετοὶ ἐπέτουντα καὶ ἐσμίξασιν οἱ δύο.*

Πρόκειται περὶ τῆς αὐτῆς εἰκόνας, τὴν ὁποίαν ἡ μὲν Κρ. ἀποδίδει εἰς μόνον τὸν ἀμηρῶν, ἡ δὲ Ἑσκ. εἰς ἀμφοτέρους τοὺς ἀγωνιστάς, νομίζω ἐπιτυχέστερον. Ἡ εἰκὼν τοῦλάχιστον τῶν ἐν πτήσει μαχομένων ἀετῶν διὰ τοὺς ἀπὸ τῶν ἵππων μαχομένους πολεμιστάς εἶναι ἐπιτυχεστέρα τῆς εἰκόνας τοῦ κρώζοντος ἀετοῦ. Ἐγὼ τοῦλάχιστον ἤκουσα πολλάκις τὸ σὺν ἀετὸς ὠρμησε ἢ χύμηξε, ὅχι ἔμωσ καὶ φώναξε ἢ ἐκραξε. Ἀφήνω κατὰ μέρος τὸν ἐντελῶς ἀκατανόητον καὶ ἀπροσδιόνυσον στίχον:

Ὁ δ' ἀμηρῶς τερόμενος καθώσπερ ἐπεγέλα.

τάγη ἀρχικῶς εἰς τὴν ἀρχαίαν ὑπὸ τοῦ Εὐδοκίου τοῦ Μακροβόλου, αἰτιολογῶν αὐτὴν ἐκ τῆς ἀνάγκης τοῦ μέτρου. Ἡ αἰτιολογία δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἐπαρκής.

¹ Ὁβτω τὸ χφ. Τὸ τοῦ Legrand βαπτιομένας εἶναι παρανόημα.

² Τὸ χφ. ἐσφουγγίζασιν.

Ὁ συγγραφεὺς τὴν προτίμησίν μου πρὸς τὴν διασκευὴν Ἑσκ. ἀποδίδει εἰς γλωσσικὴν προκατάληψιν ὑπὲρ τῆς ἀγροίκου (rustic) γλώσσης, τῆς ὁποίας ἕμως εἶμαι καθ' ὀλοκληρίαν ἀπηλλαγμένος. Ἀπόδειξις ἔτι γράφω τὴν καθαρεύουσαν. Ἄλλ' ἔπως καὶ ἀνωτέρω εἶπον, παρετήρησα ἔτι ἡ γλώσσα τῆς Κρ εἶναι πολλαχοῦ σύμμεικτος καὶ ἔτι τὰ ἐν αὐτῇ δημοτικὰ στοιχεῖα συμπίπτουν πρὸς τὰ τῆς Ἑσκ., αὐτὰ δὲ με ὠδήγησαν εἰς τὴν γνώμην, τὴν ὁποίαν ἐξακολουθῶ νὰ ἔχω, ἔτι τὸ ἀρχέτυπον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπέρρευσαν αἱ δύο διασκευαὶ Κρ. καὶ Ἑσκ., ἦτο συντεταγμένον εἰς δημοτικίζουσαν γλώσσαν, τὴν ὁποίαν ὁ διασκευαστὴς τῆς Κρ. προσεπάθησε νὰ μετατρέψῃ εἰς ἀρχαϊζουσαν χωρὶς ἕμως νὰ κατορθώσῃ νὰ ἀπαλείψῃ πάντα τὰ ἴχνη τῆς δημοτικῆς. Εἰς τοῦτο με ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονός, ἔτι καὶ ὁ πασίγνωστος δημοτικὸς στίχος τοῦ Πτωχοπροδρόμου περὶ τοῦ Ἀκρίτου (III 165)

καὶ τὰς ποδῆας του νὰ ἐμπηξε, νὰ ἐπῆρε τὸ ῥαβδί του

ἀπαντᾷ ὑπὸ μορφὴν μεταβεβλημένην μὲν πῶς ἀλλὰ δημοτικίζουσαν καὶ εἰς τὴν διασκευὴν Κρ. (IV 1058)

καὶ τὰς ποδῆας ὀχυρῶς πῆξας εἰς τὸ ζωνάριν.

Ἀσφαλῶς ἡ παράδοσις τῆς Ἑσκ. εἶναι ἐλειινή, προϋποθέτει δὲ καὶ κατὰ τὴν γνώμην μου καὶ ἡ προφορικὴν παράδοσιν, βεβαίως ὄχι τῶν ἀγυιῶν, τοῦτο ἕμως δὲν ἀναιρεῖ τὸ γεγονός, ἔτι, ἔπου εἶναι ἀκεραία, εἶναι προτιμότερα τῆς Κρ. Ἀσφαλῶς καὶ εἰς τὴν διασκευὴν Ἑσκ. εἶναι καταφανῆ τὰ ἴχνη λογίας ἐπιδράσεως, ὑπάρχουν δ' ἐν αὐτῇ καὶ τμήματα δλόκληρα, ἔπως ἡ δέησις τῆς συζύγου τοῦ Ἀκρίτου πρὸς τὸν Θεόν, ἵνα σώσῃ αὐτὸν ἀπὸ τοῦ θανάτου (στ. 1808 - 1860), τὰ ὁποῖα ἀπολύτως ἀρχαϊζοῦν, ἀλλ' εἶναι πρόδηλον ἔτι τὸ δημοτικὸν ἀρχέτυπον ὑπερισχύει τῆς ἀρχαϊζούσης διασκευῆς πολὺ περισσότερον ἢ παρὰ τῆ Κρ.

Ὁ συγγραφεὺς ἀναγνωρίζει τὰς καλλονὰς τῆς διασκευῆς Ἑσκ., φρονεῖ ἕμως ἔτι εἶναι ἰδιότητες τῶν ἁσμάτων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος καὶ οὐχὶ ἥρωικοῦ ποιήματος τοῦ ΙΑ'. Τὴν παρατήρησιν ταύτην δὲν ἐννοῶ, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ κατ' ἐξοχὴν δημώδης ποιησις τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ἡ τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν, τῆς ὁποίας ἢ τε τεχνοτροπία καὶ ἢ φράσις εἶναι τελείως διάφορος τῆς τῶν βυζαντινῆς

¹ Πρὸς τοὺς στίχους 1672 - 1674, ἐξ ὧν ἐξάγεται ἔτι τὸ ἀκροατήριον εἶναι ἀρχοντικόν.

*Ὅστις γὰρ ὁ παγκάλλιστος καὶ πανωραῖος τάφος
ὡς [γρ. μὴ] τὸν δοκεῖτε, οἱ ἄρχοντες, ἔτι ψευδῆς ὑπάρχει
ἀλλ' ἐκ παντός πιστεύετε ὅτι ἀληθῶς ὑπάρχει.*

προελεύσεως¹. Ἀσφαλῶς τὰ τελευταία ἔχουν ὑποστή μᾶλλον ἢ ἦττον τὴν ἀναπόδραστον προσαρμογὴν πρὸς τὰς νέας τῆς ζωῆς καὶ τῆς γλώσσης συνθήκας, ὠρισμένοι ἕμως ἐξ ὠρισμένων τόπων παραλλαγαί διασφύζουν ἀκέραιον τὸ βυζαντινὸν χρῶμα καὶ ἀπαραγνώριστον ἐπικτὴν τεχνοτροπίαν, ἐσάκις δὲ μετὰ προσοχῆς ἐξετάζονται, πολλὰ δύνανται νὰ διδάξουν καὶ διὰ τὸ ἀκριτικὸν ἔπος. Ὁ συγγραφεὺς πιστεύει ὅτι ὁ ποιητὴς πιθανῶς ἤντησε τὴν ὕλην τοῦ ἐξ ἱστορικῶν ἄσμάτων τοῦ τύπου τοῦ κρητικῆς ἄσματος τοῦ Δασκαλογιάννη. Ἀλλὰ τὸ ἄσμα τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ριμῶν², αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ὁμοῦ μὲ τὴν ὁμοιοκαταληξίαν, οὐδεμίαν δὲ σχέσιν ἔχουν οὔτε μὲ τὴν φύσιν οὔτε μὲ τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ ἔπους καὶ τῶν ἐπικῶν ἀκριτικῶν ἄσμάτων, εἶναι δὲ καὶ ἄγνωστοι εἰς τοὺς παλαιότερους βυζαντινοὺς χρόνους. Περὶ αὐτῶν θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῆ τὸ τοῦ Ἀριστοτέλους³ «εἴη γὰρ ἂν τὰ Ἡροδότου εἰς μέτρα τεθῆναι καὶ οὐδὲν ἦττον ἂν εἴη ἱστορία τις μετὰ μέτρου ἢ ἄνευ μέτρων». Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῆται ὅτι ἔλων τῶν γνησίων ἐπῶν ἢ λογικῆ εἶναι μυθικῆ καὶ οὐχὶ ἢ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ἀρνούμενος τὸ θαυμαστὸν διὰ τὸ ἀκριτικὸν ἔπος ὡς ἔχει ἐν ταῖς διασκευαῖς. Ἀλλ' ἐὰν ἀμφιβάλλῃ διὰ τὰ δέρματα τῶν ὄψεων, τὰ ὁποῖα ὁ Διγενὴς χρησιμοποιοεῖ ὡς χορδὰς διὰ τὴν κιθάραν του, πρέπει νὰ ἀμφιβάλλῃ καὶ διὰ τὴν κατὰ τὴν τελευταίαν στιγμὴν κατασκευὴν τῶν χορδῶν ἐξ ἐντέρων προβάτων καὶ τὴν ἄμεσον κατόπιν χρῆσιν αὐτῶν, ὑγρῶν ἀκόμη, πολὺ δὲ περισσότερον διὰ τὸν μυθικὸν δράκοντα, τὸν ἐπιχειροῦντα νὰ βιάσῃ τὴν σύζυγον τοῦ Διγενῆ, τοῦ ὁποῖου τὸ ἐπεισόδιον ἀπαντᾷ σχεδὸν ὁμοιομόρφως εἰς ἕλας τὰς διασκευάς.

Ὁ συγγραφεὺς, ἐξετάζων τὰς διασκευάς, δὲν ἠσχολήθη συστηματικῶς καὶ μὲ τὴν ἐξέτασιν τῶν μεταξὺ τῶν σχέσεων, οὐδὲ μὲ τὴν χρονολόγησιν μιᾶς ἐκάστης, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ τὸν ἐδοθήθει εἰς τὰς περαιτέρω διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἔπους ἐρεύνας του. Ἴσως θὰ ἐλάμβανεν ἀφορμὴν πρὸς τοῦτο, ἐὰν ἐγνώριζεν ὅσα ἔγραψα εἰς τὰς «Ἀκριτικὰς μελέτας»⁴ καὶ ὅσα ἔγραψεν ὁ συνάδελφος Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος εἰς τὴν ὥραιαν μελέτην του «Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Διγενῆ»⁵. Ἐκεῖ θὰ ἔβλεπε α) ὅτι ἐκ τῶν περιεχομένων ἀναχρονισμῶν αἱ διασκευαὶ Ἔσκ.

¹ Στ. Π. Κυριακίδου, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Α'. Μνημεῖα τοῦ λόγου. Ἀθήναι 1922, σ. 68-73.

² Πρβ. Στ. Π. Κυριακίδου, ἐνθ' ἂν. σ. 85-89.

³ Ποιητικὴ 1451b.

⁴ Miscellanea Giovanni Mercati. Vol. III. Letteratura e storia Byzantina. Città del Vaticano 1946 [=Studi e Testi 123].

⁵ Λαογραφία 12 (1938-1948) 547 κέ.

καὶ Τρ. δὲν δύνανται νὰ τεθῶσι πρὸ τοῦ Π' αἰῶνος καὶ β) β)τι, ἐνῶ αἱ διασκευαὶ Ἑσκ. καὶ Κρ. προέρχονται μὲν ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀρχετύπου, ἀλλ' εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων, ἢ διασκευή Τρ., ἣς μετάφρασις εἶναι ἢ Ἐν., ἀκολουθεῖ δὲ μὲν τὴν Ἑσκ., δὲ δὲ τὴν Κρ., ἐνίοτε δὲ καὶ συμφύρει ἀμφοτέρως¹. Εἰς ταῦτα δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν ὅτι καὶ ἡ διασκευή τῆς Κρ. δὲν εἶναι παλαιότερα, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅσα λέγονται ἐν αὐτῇ (IV 1042 κέ.) περὶ τοῦ τέλους, δηλ. τοῦ φόρου, τὸν ὅποιον ὁ βασιλεὺς τοῦ Βυζαντίου πληρώνει εἰς τὸ Ἰκόνιον.

*Ἐγὼ δὲ ὁ πανευτελής τῷ σῶ κράτει δωροῦμαι,
ὃ ἐδίδου κατὰ καιρὸν τέλος τῷ Ἰκονίῳ,
ἄλλο τοσοῦτον σε λαβεῖν παρ' ἐκείνων ἀκόντων
καὶ ποιήσω σε, δέσποτα, ἀμέριμνον ἐκ τούτου,
ἄχρισ ἂν ἢ ἐμὴ ψυχὴ ἐκ τοῦ σκήνους ἐξέλθῃ.*

Ὁ Grégoire, διὰ τὴν παρακάμψη τὸν ἀναχρονισμόν, προσεπάθησε νὰ διορθώσῃ τὸ χωρίον, ἀλλ' ἀνεπιτυχῶς². Τέλος ὄντως ἐπληρώνετο εἰς τοὺς Τούρκους τοῦ Ἰκονίου ὑπὸ τῶν ἐν Νικαίᾳ βασιλευόντων, ὡς ρητῶς μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Παχυμέρου³. «Καὶ διὰ ταῦτα ἐπεὶ...τῷ τῆς θαλάττης μέρει οὐχ οἶοί τ' ἦσαν χρήσασθαι ὀχυρώματι πρότερον ἢ τοὺς Ἰταλοὺς ἐκβάλεῖν, διὰ τοῦτο πλέον μὲν ἐσπένδοντο Πέρσαις καὶ ἀνακωχὴν ἐδίδουσαν τῷ πολέμῳ τῷ πρὸς ἐκείνους, ἐτῆσι οὖν τέλος τάξαντες, ὃ δὴ καὶ ἐδίδουσαν οὐχὶ μικρόν». Πλὴν τούτου καὶ οἱ μνημονευόμενοι ἐν τῇ διασκευῇ ταύτῃ Πέρσαις εἶναι προφανῶς οἱ αὐτοὶ πρὸς τοὺς παρὰ Παχυμέρει καὶ ἄλλοις συγγραφεῦσι τῶν αὐτῶν χρόνων, δηλ. οἱ Τούρκοι, οἱ δὲ Αἰθίοπες, οἱ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Βορείῳ Ἀφρικῇ ἐν γένει κατοικοῦντες Μουσουλμάνοι, ὡς διδασκόμεθα ἐκ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως. Ἄλλὰ καὶ ὁ παρατηρηθεὶς δανεισμός στίχων ἐκ τοῦ «Περὶ Σωφροσύνης» ποιήματος

¹ Πρὸς καὶ *H. Grégoire*, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας. New York 1942, σ. 49, 87.

² *H. Grégoire*, Le Sultanat d'Icouium dans l'épopée byzantine. Byzantion 9 (1934) 383 κέ.

³ Βόνν. I, 15, 17 κέ. Περὶ τῶν γεγονότων πβλ. *Murali*, Chronogr. I σ. 315,9. Τὰ τοῦ Παχυμέρου προφανῶς σχετίζονται ὅχι πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀκροπολίτου μνημονουμένας σπονδὰς (Heisenberg σ. 17, 17: «Τοῦτο τοῖς Ρωμαίοις ἀναφυχῆς ἐγένετο πρόφασις» σπονδὰς γὰρ ἐντεῦθεν ἀρρήκτους οἱ Μουσουλμάνοι μετὰ Ρωμαίων ἐποίησαν. Ἐντεῦθεν τῆς ἐκεῖθεν μάχης ἐκεχειρίαν ἔσχεν ὁ βασιλεὺς, τοῖς δ' Ἰταλῶν πολέμοις ἐσχόλας») ἀλλὰ πρὸς τὴν παρ' Ἀμπουλφεντᾶ πληροφορίαν, καθ' ἣν ὁ Θεόδωρος ὁ Α' ὁ Δάσκαρις, συλληφθεὶς αἰχμάλωτος ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1214, διὰ τὴν ἀπελευθερωθῆ, ἠναγκάσθη οὐ μόνον πλοῦσια δῶρα νὰ προσφέρῃ, ἀλλὰ καὶ μέρος τῶν χωρῶν του. Πρὸς Ἄντ. Μηλιαράκη, Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (1204-1261). Ἀθήναι 1898, σ. 139. Ἡ πληροφορία εἶναι περίεργος, διότι τὸ γεγονός δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἀκροπολίτου καὶ τῶν ἄλλων συγχρόνων ἑλληνικῶν πηγῶν.

τοῦ Μελιτηνιώτου εἰς τοὺς ἰδίους χρόνους μᾶς δηγεῖ, δηλ. εἰς τὸ τέλος τοῦ ΙΙ' ἢ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ἐὰν ὀρθῶς ὁ Dölger ἐταύτισε τὸν συγγραφέα τοῦ ποιήματος πρὸς τὸν Θεόδωρον τὸν Μελιτηνιώτην, ἐκτὸς ἂν ὑποθέσωμεν μετὰ τοῦ Σάθα ὅτι ὁ Μελιτηνιώτης ἐδανείσθη ἐκ τοῦ ἔπους, πρᾶγμα τελείως ἀπίθανον.

Αὐτὰ ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν διασκευῶν.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀρχικοῦ ποιήματος ὁ συγγραφεὺς ἀποκρούει τὸν *terminum ante quem* τοῦ Grégoire, δηλ. τὴν παρουσίαν ἀκόμη τοῦ ἁγίου μανδηλίου ἐν Ἐδέσση, ὀρθῶς δὲ παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ἀμφίβολον καὶ ἂν τὸ μανδήλιον τοῦ Νέεσμα ἢ Νέεμαν εἶναι τὸ ἴδιον πρὸς τὸν ἅγιον μανδήλιον, τὸ δοθὲν εἰς τὸν Ἀβγαρον καὶ φέρον τὴν ἀχειροποίητον εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ. Ἐπειτα ὁ μὲν *terminus post quem* εἶναι πάντοτε ἀσφαλές, ἀλλ' ὁ *ante quem* δὲν ἔχει τὴν ἰδίαν ἀσφάλειαν, ὅταν τὸ ἔδλον ποίημα τίθεται εἰς τὸ ἀπώτερον παρελθόν. Ἄφ' οὗ ἡμῶς τὸ ἄριον εἶναι κατ' ἀρχὴν ἐπισημάλές, δὲν γίνεται ἀσφαλέςτερον, ἐὰν μετατεθῆ εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα, εἰς τὸν ὅποιον θέτει ὁ συγγραφεὺς τὸ ἀρχικὸν ποίημα, διότι τότε κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ Κεδρηνοῦ παρελήφθη ἐξ Ἐδέσσης καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τὸν Ἀβγαρον ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Μανιάκη. Ἐκτὸς τούτου ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦτο, ὅτι αἱ περὶ τῶν δύο ἱερῶν τούτων πραγμάτων πληροφορίες δὲν εἶναι ὁμόφωνοι. Ἐνῶ οἱ χρονογράφοι ὁμιλοῦν μόνον περὶ τοῦ μανδηλίου, ἢ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου φερομένη «Διήγησις περὶ τῆς πρὸς Ἀβγαρον ἀποσταλείσης ἀχειροποιήτου θείας εἰκόνας Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν» ἀναφέρει ρητῶς ὅτι μετὰ τῆς εἰκόνας ἐκομίσθη συγχρόνως εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἡ ἐπιστολὴ¹.

Ὁ συγγραφεὺς τὴν γνώμην του περὶ τῶν χρόνων τῆς ποιήσεως τοῦ ἀρχικοῦ ἔπους κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα στηρίζει καὶ εἰς τὴν ἐν τῇ διασκευῇ τῆς Κρ. (VII 203 κέ.) ἀναφερομένην μακρὰν εἰρήνην, ἣτις μόνον μετὰ τὰς νίκας τοῦ Βουλγαροκτόνου ἐπετεύχθη. Τὸ στήριγμα μοῦ φαίνεται ἐπισημάλές, διότι ἀποτελεῖ διεξοδικωτέραν ἐπανάληψιν τῶν ὅσων ἐλέχθησαν προηγουμένως (VII 1—7), πιθανῶς δὲ εἶναι νεωτέρα προσθήκη καὶ διὰ τοῦτο εἶναι διάφορος εἰς τὰς διαφόρους διασκευάς. Ἐπειτα ἐνθυμεῖται τις καὶ ἐπαινεῖ τὴν εἰρήνην καὶ τὰ ἀγαθὰ τῆς ἐν καιρῷ πο-

¹ Migne SG τ. IB', στ. 449. «Τῇ πέμπτῃ καὶ δεκάτῃ τοῦ Αὐγουστοῦ μηνὸς συνήθως τῶν βασιλέων τὴν ἑορτὴν ἀγόντων τῆς ἀειπαρθένου καὶ θεομήτορος ἐν τῇ πανσέπτῃ καὶ αὐτῆς κατὰ Βλαχέρνας ναφ, περὶ δείλης ὀφίας κατέλαθον ἐκεῖσε οἱ τῶν τιμῶν τούτων διάκονοι, καὶ ἀπετέθη ἐν τῇ ὑπερώῳ εὐκτηρίῳ τοῦ τοιοῦτου θεοῦ ναοῦ ἡ ἔνδον ἔχουσα τὴν εἰκόνα καὶ τὴν ἐπιστολὴν κισωτός».

λέμων, όταν δὲν τὰ ἔχη, καὶ ὄχι ἐν καιρῷ εἰρήνης, όταν κατὰ κόρον τὰ ἀπολαμβάνει. Φυσικωτέρως λοιπὸν θὰ ἦτο ἡ ὑπόθεσις, ὅτι τὸ ἔπος ἐποιήθη εἰς χρόνους πολεμικοὺς καὶ τεταραγμένους, ἀρκετὰ μετὰ τὴν πάροδον τῆς εἰρηνικῆς περιόδου, ὅποτε πλέον αὐτὴ εἰς τὴν φαντασίαν τῶν ταλαιπωρουμένων ἐκ τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου ἔλαβε τὴν ὄψιν τῆς περιόδου τοῦ χρυσοῦ γένους τοῦ Ἡσιόδου. Οὕτω κατὰ τὴν γνώμην μου τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τοῦ πρωτοτύπου ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἀλυτον.

Ὡς πρὸς τὴν ἀντίρρησην τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν γνώμην τοῦ Πολίτου, ὅτι τὸ ἔπος ἔχει ἐθνικὸν χαρακτῆρα, παρατηρῶ ὅτι διατυπῶνται πολὺ γενικῶς καὶ δὲν αἰτιολογεῖται ἐπαρκῶς. Βεβαίως τὸ ἔπος δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐθνικὸν ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἔννοιαν καὶ μορφήν τῶν ἐθνικῶν ποιημάτων, νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἀντιδιαστολὴ τῆς Ῥωμανίας πρὸς τὰ βάρβαρα ἔθνη, ἡ ὁποία διατυπῶνται σαφῶς εἰς τὴν Ἑσκ. (στ. 1686-1692), προσδίδει τὸν ἀποδοθέντα εἰς αὐτὸ ἐθνικὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ ἐθνικοῦ ἤρωος εἰς τὸν φύλακα τῶν ὀρίων Διγενῆ καὶ τὰ παλληκάρια του¹.

Ὡς πρὸς τὸ κείμενον δὲ συγγραφέως, ὡς εἶπομεν, ἀναδημοσιεύει πανομοιότυπως τὸ τοῦ Legrand, εἰς τὰς ὑποσημειώσεις ὅμως προτείνει ἀρκετὰς ἀξιολόγους διορθώσεις, αἱ ὁποῖαι ἀσφαλῶς πρέπει νὰ εἰσαχθοῦν εἰς τὸ κείμενον, οἷον *Διλεμίτας* ἀντὶ *Διλεβίτας*, *δαγάλ'* ἀντὶ *δ' ἀγάλ* (433), *δοξάσασθαι* ἀντὶ *δέξασθαι* (1076), *πώματος* ἀντὶ *πώματος* (1840), *ἐμαθον* ἀντὶ *ἐπαθον* (2382) καὶ ἄλλαι τοιαῦται. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ τινες μὴ ἀναγκαῖαι, οἷον *λαχμοὺς* ἀντὶ *λαχνοὺς* (130), *Ἀκροῖνου* ἀντὶ *Ἰκονίου* (295), *θὰ γένωμαι* ἀντὶ *νὰ γένωμαι* (306), *σὺν αὐτῇ* ἀντὶ *οὐν αὐτῷ* (969), *ἀπὸ τὴν ἔλην* ἀντὶ *εἰς τὴν ἔλην* καὶ ἄλλαι τοιαῦται.

Ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω, δὲ συγγραφέως δέχεται ὡς πιθανὴν τὴν ὑπὸ τοῦ Adonx γενομένην ταύτισιν τοῦ Ἀρμενίου στρατηγοῦ Μελίου πρὸς τὸν Μελεμέντζην τοῦ ἔπους, προσθέτει ὅμως ὅτι δὲν παρατηρήθη ἡ ὑπαρξίς φυλῆς τινος ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Κιλικίας, φερούσης τὸ αὐτὸ ὄνομα. Ἐφ' ὅσον ὅμως ὑφίσταται ὄντως τοιαύτη φυλὴ², ἡ ταύτισις τοῦ Μελεμέντζη πρὸς τὸν Μελίαν εἶναι περιττή. Διότι ἀνεξαρτήτως τῶν γλωσσικῶν δυσκολιῶν καὶ καθ' ἑαυτὴν ἡ ταύτισις τοῦ ἐνδόξου στρατηγοῦ Μελίου, τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Λυκανδοῦ, πρὸς ἓνα κοινὸν ληστήν, θεράποντα τῆς Ἀμαζώνος Μαξιμοῦς, εἶναι ἀπίθανος. Ἡ μνεῖα ὅμως ἐνὸς ληστοῦ Μελε-

¹ Πρὸς. Στ. Π. Κυριακίδου, Ἡ δημόδης ἑλληνικὴ ποίησις καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Λαογραφία 12 (1938-1948) 484.

² F. W. Hasluck, Christianity and Islam under the Sultans. Oxford 1929, τ. II, σ. 478, 482. — Ernst Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches. Bruxelles 1935, σ. 61.

μέντζη, ἔλκοντος τὸ ὄνομα ἢ τὸ ἐπώνυμον ἐκ τῆς ὁμωνύμου φυλῆς, ἦτο πολὺ φυσικὴ εἰς τὸ ἔπος, τὸ ὁποῖον ἔχει γινώσιν τῶν κατὰ τὴν Ταρσὸν καὶ τῶν ἀδιαλείπτως ἐν τοῖς ὄρλοις τῆς Κιλικίας διεξαγομένων ληστρικῶν ἐπιχειρήσεων. Ὁ Alisvan τὸ ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ (Βόνν. σ. 278) καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ (Βόνν. II σ. 213) μνημονεύμενον παραμεθόριον κάστρον Μελοῦς τοποθετεῖ ἀκριβῶς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς φυλῆς τῶν Μελεμέντζη¹. Μία δυσκολία μόνον ὑπάρχει, ὅτι ἡ φυλὴ εἶναι τουρκικὴ, ἀνήκουσα εἰς τοὺς ἐκ τῆς Περσίας προερχομένους Afschar, καὶ ὡς ἐκ τούτου ζήτημα εἶναι ἂν δύναται νὰ ἔχη θέσιν εἰς τὸ ἔπος, τοῦ ὁποῖου ὁ πυρὴν ἀντιπροσωπεύει χρόνους προτουρκικούς. Ἡ δυσκολία αἰρεται, νομίζω, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐν τῷ ἔπει ἔχομεν καὶ ἄλλα τουρκικὰ στοιχεῖα, ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ οἱ Ἄραβες ἐχρησιμοποιοῦν παλαιότερον τουρκικὰς φυλάς εἰς τὰ στρατεύματά των, καὶ δὴ ὡς ὀροφύλακας².

Ἄξιόλογα εἶναι καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ, γλωσσικὰ καὶ ἄλλης φύσεως σχόλια τοῦ συγγραφέως, εἰς ὀλίγα δ' ἐξ αὐτῶν θὰ εἶχέ τις ἀντιρρήσεις. Εὐθύς ἐν ἀρχῇ τοῦ κειμένου παρατηρεῖ περὶ τῆς εἰς ἰαμβικούς τριμέτρους εἰσαγωγῆς ὅτι ὀλίγην ἰδέαν δίδει περὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ποιήματος, δίδει ὅμως τὸ μέτρον τῆς δυνάμεως τοῦ μοναχοῦ διασκευαστοῦ ὡς πρωτοτύπου ποιητοῦ, ὁσάκις δὲν ἔχει ἀρχέτυπον διὰ νὰ τὸν ὀδηγήσῃ. Ἡ παρατήρησις αὕτη περὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ ποιητοῦ εἶναι ὀρθοτάτη. Δὲν πρόκειται ὅμως μόνον περὶ αὐτῆς. Ὁ διασκευαστὴς συγχέων τὴν ἱστορίαν ἀποδίδει εἰς τὸν Διγενῆ ὄχι μόνον τὴν κατατρόπωσιν τῆς Συρίας καὶ τῆς Βαβυλωνος, αἱ ὁποῖαι τοῦλάχιστον δὲν ἀνήκον εἰς τὸ Βυζάντιον, ἀλλὰ καὶ χωρῶν καὶ πόλεων, αἱ ὁποῖαι ἀνήκον εἰς αὐτό, οἷαι ἡ Χαρσιανή, ἡ Καππαδοκία, τὸ Ἀμόριον καὶ τὸ Ἰκόνιον, ἡ Ἄγκυρα καὶ ἡ Σμύρνη, καὶ αἱ ὁποῖαι εἶχον λεηλατηθῆ ὑπὸ τοῦ Ἀμβρωνος καὶ τῶν Παυλικιανῶν Καρβέα καὶ Χρυσόχειρος, ὁ ὁποῖος πράγματι ἐφθάσε καὶ μέχρι τῆς Σμύρνης. Ἐκτὸς πλέον ἐὰν ὁ διασκευαστὴς οὗτος, ζῶν εἰς χρόνους, καθ' οὓς τὸ πλεῖστον τῶν χωρῶν τούτων ἀνήκεν εἰς τοὺς Τούρκους, ἐνθυμεῖται ὅτι ἄλλοτε ποτε ἀνήκον εἰς τὸ Βυζάντιον, πᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδίδει εἰς τὰ κατορθώματα τοῦ Διγενῆ. Ἄξιοσημείωτος ἐν τῷ προλόγῳ τούτῳ εἶναι καὶ ἡ μνεῖα μετὰ τῶν Θεοδώρων καὶ τοῦ Γεωργίου καὶ τοῦ ἀγίου Δημητρίου, ὡς ἐνδοξοτάτου τῶν μαρτύρων, προστάτου τοῦ βασιλείου³ καὶ παρέχοντος τὴν νίκην

¹ E. Honigmann, ἐνθ' ἂν.

² Πρὸ P. Wittek, Das Fürstentum Mentesehe. Istanbul 1934, σ. 5 κέ.

³ Οὕτω πιθανῶς γραπτέον ἀντὶ Βασιλείου, πρῶτον μὲν διότι ὁ διασκευαστὴς ὀμιλεῖ γενικῶς περὶ τοῦ ἀγίου ὡς παρέχοντος νίκην οὐ μόνον κατὰ τῶν Ἄγαρηνων ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν Σκυθῶν, ἐναντίον τῶν ὁποίων δὲν ἠγωνίσθη ὁ Διγενῆς,

κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν καὶ τῶν βαρβάρων Σκυθῶν, τῶν *λυσσώντων* ὡς *κύνες*. Ἡ μνεῖα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, πολιούχου μὲν τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλ' ἀσκέτου πρὸς τὸν Ἀκρίτην, ὡς καὶ ἡ μνεῖα τῶν *λυσσώντων* Σκυθῶν, ὑπὸ τοὺς ὁποίους πιθανῶς νοεῖνται οἱ σύμμαχοι τῶν Βουλγάρων τοῦ Σκυλοῦϊωάνου Κόμανοι¹, ἀποτελοῦν ἴσως καὶ αὐταὶ τεκμήριον τῆς μετὰ τὸ 1204 συγγραφῆς τῆς διασκευῆς. Προκειμένου περὶ τῶν λεπτομερειακῶν παρατηρήσεων ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἀκόλουθα. Ὁρθὴ εἶναι ἡ συσχέτισις τῆς λέξεως *κίρκα* πρὸς τὸ ἀρχαῖον *κίρκος* (469). Διέφυγεν ἕμως τὸν συγγραφέα ὅτι εἰς τὸ ἴδιον συμπέρασμα κατέληξα ἐν εἰδικῇ πραγματείᾳ². Ἀμφιβάλλω ἕμως ἂν ὑπὸ τὸ ὄνομα *Πάνορμον* νοῆται τὸ σημερινὸν *Παλέρμο* τῆς Σικελίας (στ. 101), ἐφ' ὅσον τὸ ὄνομα εἶναι σύνηθες καὶ εἰς πολλὰς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀκόμη δὲ καὶ τοῦ Ἀραβικοῦ κόλπου.

Ὡς πρὸς τὸ *Βαθυρρούακι* (στ. 101 καὶ 3741), τὸ ὅποιον τοποθετεῖ ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν Εὐρώπην σχετίζων πρὸς τὸ τῆς Ἄννης Κομνηνῆς (Reifferscheid, τόμ. III, 6, 30), διέφυγεν αὐτὸν ὅτι ὑπάρχει καὶ ἐν Ἀσίᾳ *Βαθυρρούαξ*, παρὰ τὸν ὅποιον μάλιστα ἠττήθη καὶ ἐφρονεύθη ὁ Μανιχαῖος Χρυσόχειρ³.

Τὴν χρῆσιν τῶν *Τρωγλοδυτῶν* (στ. 46) ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ θεωρεῖ ὡς προερχομένην ἐκ τῆς προσπαθείας αὐτοῦ νὰ εἰκονίσῃ τὰ ἀπώτατα ὄρια τοῦ κράτους, υποθέτει δ' ὅτι ὁ ποιητὴς ἀντλεῖ ἐκ τῆς Ἄννης Κομνηνῆς ἢ πιθανώτερον ἐκ τοῦ Ἡλιοδώρου. Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔλαθεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἐν Καππαδοκίᾳ Τρωγλοδύται, λαξεύοντες τὰς κατοικίας αὐτῶν ἐντὸς μαλακῶν βράχων, ἀναφερόμενοι δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο καὶ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων⁴.

καὶ δευτερον, διότι προστάτης ἁγίος τοῦ Ἀκρίτου ἦτο κυρίως ὁ Θεόδωρος, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ὀρκίζεται (Ἔσκ. 891, Ἄν. 1621, Κρ. 477) καὶ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὁποίου ἱδρυσαι καὶ ναόν (VII 105).

¹ Πβλ. Γ. Ἀκροπολίτην (Heisenberg) σ. 24. I. «Σκυλοῦϊωάννης γὰρ ἐπεκλήθη τοῖς πᾶσι. Τὸ γὰρ Σκυθῶν γένος ἰδιοποιησάμενος καὶ κοινωνήσας αὐτοῖς συγγενείας καὶ τρόπου μετασχὼν ἐκ φύσεως θηριωδαιότερου, φόνους ἐνετρέψα Ρωμαίων».

² Στ. II. Κυριακίδου, Περὶ τῆς λέξεως *κίρκα* τῆς. Byz. - neugr. Jbb 4 (1923) 341 - 344.

³ Στ. II. Κυριακίδου, Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας, σ. 102. Πρβ. καὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητον Περὶ βασιλείου τάξεως, Βόνν. σ. 445. «Ὅτε τὰ ἀρμενιὰκά θέματα ἀφείλουσιν ἀποσωρεύεσθαι εἰς τὴν Τεφρικήν εἰς τὸν Βαθὺν Ρούακα».

⁴ Πρβ. Ἀέοντα Διάκονον, Βόνν. 35, 5. «Καὶ πρὸς τὴν Καππαδοκῶν ἀφικόμενος [ὁ Νικηφόρος] (Τρωγλοδύται: τὸ ἔθνος τὸ πρόσθεν κατωνομάζετο τῷ ἐν ταῖς τρώγλαις καὶ χηραμοῖς καὶ λαυρινθοῖς, ὡσανεὶ φωλοῖς καὶ ὀπωγαῖς (sic) ὀποδύεσθαι)». Πβλ. καὶ Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη τ. VII, σ. 205. «Οἱ δ' ἐνοικοῦντες ἐκεῖ (ἐν Καππαδοκίᾳ) τὴν γῆν ἀνορύττοντες καὶ καταγωγὰς καὶ

Τὴν φράσιν παρὰ βραχείαν ὥραν (3444) νομίζω ὅτι παρενόησεν ὁ συγγραφεὺς, ἴσως παρασυρθεὶς ἐκ τῆς παρανοήσεως τοῦ Legrand (Τρ. 2901). Ἡ φράσις ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ ὀλίγη ὥρα ἔλειψε, ὥστε νὰ κατασιῶ εὐτυχεύοιτος, ὅπερ δηλοῖ ὅτι ὁ Διγενὴς παρ' ὀλίγον θὰ ἐπρόφθαιε τὸν πατέρα του ἐν ζωῇ καὶ ὄχι ὅτι ἐπ' ὀλίγην ὥραν τὸν εἶδεν ἐν ζωῇ. Ἄλλως τε καὶ ἐν Τρ., ὅταν ἐφθασεν ὁ Διγενὴς, ὁ πατὴρ του εἶχεν ἤδη ἀποθάνει, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ συνόλου τῶν συμπραζομένων. Τὸ ἐν Τρ. (στ. 2885) ἀκατανόητον ἐθνήσκει διορθωτέον εἰς τεθνήκει, ὅπως καὶ τὸ κατωτέρω (2892) ἐμοὶ ἐκλείσθη εἰς οἴμοι ἐκλείσθη, ὅπως γράφεται ἐν Κρ.

Ὡς πρὸς τὴν μετάφρασιν δὲν εἴμεθα ἀρμόδιοι νὰ ὀμιλήσωμεν. Πάντως παρακολουθεῖ τὸ κείμενον κατὰ λέξιν, εἶναι ἀκριβὴς καὶ δίδει πλήρη εἰκόνα αὐτοῦ, κατὰ δὲ τὴν γνώμην τῶν ἐπαύοντων εἶναι ἀριστοτεχνική.

Τὸ ἐν τῷ Ἐπιμέτρῳ Α δημοσιευόμενον γενεαλογικὸν δένδρον τοῦ Διγενῆ εἶναι λίαν εὐπρόσδεκτον, ἀλλὰ φοβοῦμαι ὅτι συγχέει δύο χωριστά παραδόσεις, αἱ ὁποῖαι ὅμως συγχέονται καὶ εἰς τὰς διασκευάς, τὴν παράδοσιν τῶν Δουκῶν καὶ τὴν τῶν Κιννάμων. Νομίζω δὲ ὅτι καὶ τὸ ὄνομα τῆς μάμμης τοῦ Διγενῆ Σπαθίας πρέπει νὰ λείψῃ πλέον ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ γενεαλογικὸν δένδρον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα, διότι προήλθεν ἐξ ἀντιγραφικοῦ λάθους. Τὸ σίγμα προέρχεται ἐκ κακοῦ χωρισμοῦ τῆς Πανθείας, τῆς σπανθείας, τῆς Σπαθίας. Πάνθεια, ὡς γνωστόν, εἶναι Βαβυλωνίς, μνημονευμένη ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος ἐν Κύρου Παιδείᾳ (IV, 6, 1) καὶ πιθανῶς πλασθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν δὲ πιθανῶς παρέλαθεν αὐτὴν ὁ διασκευαστής, ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ μυθιστοριογράφοι, πρὸ Π. Καλονάρου, Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας τ. Α', σημείωσις εἰς στ. 515 κέ. Ἡ ἐρωτικὴ περιπέτεια κατέστησε πολὺ γνωστὴν τὴν ἡρώϊδα, ὥστε καὶ εἰκονίζετο εἰς δημοσίους τόπους¹. Γενικῶς παρατηρῶ ὅτι ἡ γενεαλόγησις τοῦ Διγενῆ κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον εἶναι πιθανῶς πλάσμα τῶν ποιητῶν καὶ οὐδεμίαν ἱστορικὴν σημασίαν ἔχει.

σκηνώσεις οὕτω καταργηζόμενοι καὶ τὰ χρειώδη ἀποτιθέμενοι ὑπόγειοι διαζῶαι καὶ ἐνδικιτῶνται ἀπρόιτοι, ἕως ἂν ὁ χειμὼν παρέλθῃ καὶ τακῆ ἡ χιῶν». Οἱ Τρωγλοῦται οὗτοι εἶναι γνωστοὶ καὶ εἰς τοὺς Ἄραβας συγγραφεῖς ὑπὸ τὸ ὄνομα Matâmir. Πβλ. A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes. Éd. française, τόμ. 1, σ. 101. Βλ. καὶ Gu. Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce. Paris 1925, τόμ. 1, σ. 7, ὅπου καὶ βιβλιογραφία τῶν νεωτέρων περιηγητῶν ἀπὸ τοῦ Paul Lucas (ἀρχαὶ τοῦ ΙΗ' αἰ.) καὶ ἐφεξῆς.

¹ Βλ. ὅσα περὶ τῆς ἐν Νεαπόλει εἰκόνας αὐτῆς γράφει ὁ Φιλόστρατος (Εἰκόνας 824).

Τὸ Ἐπίμετρον Β παρέχει εὐεπισκόπητον εἰκόνα τῶν ἐπεισοδίων τῶν διασκευῶν καὶ τῆς θέσεως, τὴν ὁποῖαν ταῦτα κατέχουν ἐν αὐταῖς. Τὸ ἐπίμετρον εἶναι χρησιμώτατον διὰ τὴν συγκριτικὴν ἐπισκόπησιν τῶν παραλλαγῶν. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀναλυτικώτερον, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐπέτρεπεν ὁ διατεθεὶς χώρος.

Τὸ Ἐπίμετρον C περιλαμβάνει τὴν σχετικὴν πρὸς τὸ ἔπος β:βλιογραφίαν, ἣτις ἔμως ὡς πρὸς τὰς ἐπὶ μέρους πραγματείας εἶναι περιληπτικὴ καὶ ὄχι πλήρης.

Εἰς τὸ Ἐπίμετρον D ὁ συγγραφεὺς παρέχει συγκριτικὸν πίνακα τῶν χωρίων τοῦ Ἀχιλλέως Τατίου, τοῦ Ἡλιοδώρου καὶ τοῦ Μελιτηνιώτου πρὸς τὰ ἀντίστοιχα χωρία τῶν διασκευῶν. Ὁ πίναξ εἶναι χρησιμώτατος διὰ τὴν μελέτην τῶν πηγῶν τῶν διασκευῶν τοῦ ἔπους. Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει ὅτι ἡ χρησιμοποίησις τῶν πηγῶν τούτων περιορίζεται εἰς ὠρισμένα μόνον σημεῖα τῶν παραλλαγῶν, εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι εἰς μόνον στίχος τῆς Ἐσκ. (1285) σημειοῦται ὡς ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸ κείμενον τοῦ Ἡλιοδώρου (V, 32), οὐδεμία δ' ἀντιστοιχία σημειοῦται οὔτε πρὸς τὸν Τάτιον οὔτε πρὸς τὸν Μελιτηνιώτην. Τέλος χρησιμώτατοι εἶναι καὶ οἱ παρατιθέμενοι δύο πίνακες τῶν ἀξιοσημειώτων λέξεων καὶ τῶν ὀνομάτων καὶ πραγμάτων τῆς μακρᾶς εἰσαγωγῆς.

Τὸ ἀναλυθὲν ἀνωτέρω καὶ κριθὲν ἔργον ἀνεξαρκήτως τῶν ἀντιρρήσεων, τὰς ὁποίας θὰ εἶχέ τις δι' ὠρισμένης γνώμας τοῦ συγγραφέως, διὰ τοῦ αὐστηροῦ ἐλέγχου καὶ τῆς συζητήσεως τῶν μέχρι τοῦδε περὶ τοῦ ἔπους γραφέντων ἐπαναθέτον τὰ ἤδη τεθέντα προβλήματα δύναται νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἀποτελεῖ σταθμὸν ἐν ταῖς ἀκριτικαῖς μελέταις καὶ ἀφεταιρῖαν πρὸς περαιτέρω ἔρευναν.

ΣΤ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Ἰωάννου Β. Δυκούρη, *Ἡ διοίκησις καὶ δικαιοσύνη τῶν τουρκοκρατουμένων νήσων. Αἴγινα - Πόρος - Ὑδρα - Σπέτσαι κλπ.* Ἐπὶ τῇ βάσει ἐγγράφων τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου Ὑδρας καὶ ἄλλων. Ἀθῆναι 1954. [Παράρτημα Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν]. 8ον Σελ. ιγ' + 357.

Ὁ συγγραφεὺς, ἔγκριτος δικηγόρος ἐν Πειραιεὶ καὶ φίλος τῆς πατρίου ἱστορίας, ἀρκετὰς μέχρι τοῦδε μελέτας καὶ ἀρθρα ἐδημοσίευσε διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἰδίας πατρίδος Αἰγίνης, διὰ τὴν μελέτην τῆς ὁποίας καὶ εἰδικὸν περιοδικὸν ἐπὶ τινα ἔτη ἐδημοσίευσε, τὸν Κήρυκα τῆς Αἰγίνης. Εἰς τὸ παρὸν ἔργον ἐπεχείρησέ τι γενικώτερον καὶ σπουδαιότερον, νὰ πραγματευθῆ τὰ τῆς διοικήσεως καὶ ἀπονομῆς δικαιοσύνης κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας εἰς τὴν Αἴγινα καὶ τὰς γειτονικὰς νή-

σους, τῶν ὁποίων αἱ τύχαι ὑπῆρξαν σχεδὸν κειναιὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τῆς δουλείας. Τὸ ἔργον, αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἀξιόλογον, εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τοὺς χρόνους, τοὺς ὁποίους πραγματεύεται, οἱ ὁποῖοι ἐν γένει εἶναι ἀρκετὰ σκοτεινοί. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς εἶναι γνωστὸς ὁ τρόπος τῆς τε διοικήσεως τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων ἐπὶ τουρκοκρατίας ὡς καὶ τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης. Ἄλλ' ἐν ταῖς λεπτομερείαις τὰ πράγματα δὲν εἶναι ἐντελῶς σαφῆ, δὲν εἶναι δὲ καὶ εὐκόλος ἢ σαφῆσις αὐτῶν, διότι ταῦτα δὲν ἐκानονίσθησαν σαφῶς καὶ ὁμοιομόρφως δι' ἅπασαν τὴν Ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν διὰ σουλτανικῶν ἱραντέδων, ἀλλ' ὑφίσταντο καὶ ἐλειτούργουν κατ' ἄγραφα ἔθιμα, τὰ ὁποῖα κατὰ τόπους καὶ χρόνους δὲν ἐλειτούργουν πάντοτε ὁμοιομόρφως. Ἐντεῦθεν ὡς μόναι πηγαὶ γνώσεως αὐτῶν παραμένουν τὰ σφζόμενα ἐκ τῶν χρόνων ἐκείνων ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα ἀλλաχοῦ μὲν ὑπάρχουν ἐν σχετικῇ ἀφθονίᾳ, ἀλλαχοῦ δ' εὐρίσκονται σποραδικὰ καὶ εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν, κατὰ δὲ τὸ πλεῖστον ἐλλείπουν παντελῶς. Εὐτυχῶς εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην εἶχεν ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ κυρίως τὸ πλούσιον ἀρχεῖον τῆς Ἰδρας, τὸ ὁποῖον καὶ ἠδυνήθη νὰ ἐκμεταλλευθῆ μετὰ πολλῆς ἐρευνητικῆς ἱκανότητος.

Τὸ βιβλίον, συμφώνως πρὸς τὸν τίτλον καὶ τὸ περιεχόμενόν του, διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, ὧν τὸ πρῶτον περιλαμβάνει τὴν διοίκησιν, τὸ δὲ δεύτερον τὴν δικαιοσύνην. Ἀμφότερα τὰ μέρη ὁ συγγραφεὺς ἐπεξεργάσθη μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας· ἡ ἔρευνα αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἐξαντλητικῆ, ἢ δὲ ἐκθεσις τῶν πορισμάτων σαφῆς καὶ εὐεπισκόπητος. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῆ ὅτι εἰς τὸ πρῶτον μέρος, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ καθαρῶς ἱστορικὸν καὶ ἔχει ὑποστῆ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν ἐπεξεργασίαν καὶ παλαιότερων ἱστορικῶν καὶ ἱστοριοδιφῶν, ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐχρησιμοποίησε καὶ ἄλλα τινὰ ἔργα χρήσιμα εἰς τὸ ἔργον του, ὅπως λ. χ. τὰ ἔργα τοῦ ἀειμνήστου ἱστορικοῦ Παντελῆ Κοντογιάννη, τὸ τε γενικώτερον περὶ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Αἰκατερίνης τῆς Β', ὡς καὶ τὸ εἰδικώτερον περὶ τῶν προστατευομένων, τὰ ἔργα τοῦ ἀειμνήστου Ζερλέντη καὶ τὰ δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ Ἐντ. Σιγάλα ἐκ Σύρου ἔγγραφα, τὰς εἰδικωτέρας μελέτας περὶ παιδομαζώματος τοῦ Βακαλοπούλου, τοῦ Κ. Μέρτζιου τὰ Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας καὶ ἄλλα παρόμοια, τὰ ὁποῖα νομίζω ὅτι θὰ ἦσαν χρήσιμα εἰς τὸ ἔργον του. Ἐπίσης εἰς τὸ πρῶτον μέρος διέφυγον καὶ μερικαὶ ἐκφράσεις, μὴ ἀνταποκρινόμεναι εἰς τὰ πράγματα. Οὕτω π. χ. τὰ ἐν σελ. 14 λεγόμενα περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀνόματος τῶν Ἑλλήνων, Ρωμαῖοι, ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Νέα Ρώμη, δὲν εἶναι ἱστορικῶς ἀκριβές. Οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου καὶ ὁ λαὸς αὐτοῦ ὠνομάζοντο Ρωμαῖοι, διότι ἐπίστευον ὅτι ἀποτελοῦν τὴν ἀδιάσπαστον συνέχειαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Τὰ ἐν

σελ. 15 λεγόμενα περί απαγορεύσεως ἐπιδιорθώσεως τῶν ναῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων δὲν εἶναι ἀκριθῆ· ἢ ἐπιδιόρθωσις ἐπετρέπετο κατόπιν ἀδείας, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὄρον, ὅτι τὸ κτίσμα θὰ ἐπανεφέρετο εἰς τὴν προτέραν ἀκριθῶς κατάστασιν καὶ δὲν θὰ ἐπεξετείνετο οὔτε εἰς μῆκος οὔτε εἰς ὕψος. Τὰ ἐν σελ. 19 σημ. † λεγόμενα πρὸς ἐρμηνείαν τῆς κατὰ Ἅγιον Γεώργιον καὶ Ἅγιον Δημήτριον ἀποστολῆς ναυτῶν εἰς τὸν τουρκικὸν στόλον δὲν εἶναι ὀρθά. Τὸ πρᾶγμα εἶναι πολὺ ἀπλοῦν. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας καὶ τώρα ἀκόμη πολλαχοῦ τὸ ἐργατικὸν ἔτος διαιρεῖται εἰς δύο, εἰς τὸ ἀπὸ Ἁγίου Δημητρίου μέχρις Ἁγίου Γεωργίου διάστημα καὶ τὸ ἀπὸ Ἁγίου Γεωργίου μέχρις Ἁγίου Δημητρίου καὶ συμφῶνως πρὸς αὐτὰ συνάπτονται αἱ ἐργατικαὶ συμβάσεις ποιμένων, ἐργατῶν καὶ ὑπηρετῶν. Τὰ ἐν σελ. 35 ἐπίσης λεγόμενα περί ἀπωλείας ὑπὸ τῶν Τούρκων τῆς ναυτικῆς αὐτῶν ἱκανότητος δὲν εἶναι ἱστορικῶς ἀκριθῆ, καθ' ὅσον οἱ Ὄθωμανοὶ Τούρκοι οὐδέποτε εἶχον τοιαύτην ἱκανότητα.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον μέρος, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν δικαιοσύνην, διὰ τὸ ὅποσον ὁ συγγραφεὺς εἶχε καὶ τὴν ἀπαιτουμένην εἰδικότητα, παρατηροῦμεν ὅτι καὶ εἰς τὸν μὲν εἰδήμονα ἀναγνώστην, ὅπως ὁ γράφων, ἐμποιεῖ τὴν ἐντύπωσιν μελέτης σοβαρᾶς, λεπτομεροῦς καὶ ἐξονυχιστικῆς, διὰ τῆς ὁποίας κατὰ τὴν ἔγκυρον γνώμην τοῦ προλογίσαντος τὸ ἔργον καθηγητοῦ κ. Ἁλ. Γ. Λιτζεροπούλου «ρίπτεται φῶς εἰς σπουδαία τμήματα τῆς νομικῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους μας κατὰ τὴν ζοφερὰν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας».

Ἐν τέλει προστίθεται χρησιμώτατος πίναξ λέξεων καὶ πραγμάτων, ἐν τῇ ὁποίῳ ὅμως τινὲς τῶν τουρκικῶν λέξεων δὲν ἐρμηνεύονται ἀκριθῶς. Π. χ. ἡ λέξις *γεμεκλίκι* σημαίνει ἀκριθῶς τὸ *σιτηρόσιον*, τὰ ἔξοδα διατροφῆς, ἡ λέξις *μουτουκάπι* (τ. μουτπάκ) σημαίνει τὸ *μαγειρεῖον* καὶ ὄχι τὸ *ταμεῖον* καὶ εἴ τις ἄλλη.

ΣΤ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ